

Святомир М. Фростун

НАС
РОЗБУДИТЬ
БОГ

Др. Святомир М. Фостун

*Присвячую гетьманові-мученикові,
Павлові Леонтієвичу Полуботкові,
безстрашному борцю за права й воль-
ності українського народу.*

Автор

Святомир М. Фостун

Н А С РОЗСУДИТЬ БОГ

Історична повість з часів гетьмана Павла Полуботка

Обкладинка та ілюстрації Леоніда Денисенка

Видавництво Центральної Управи
Спілки Української Молоді
1985

Swiatomyr M. Fostun
ENTRE NOUS DIEU TRANCHERA
WE WILL BE JUDGED BY GOD

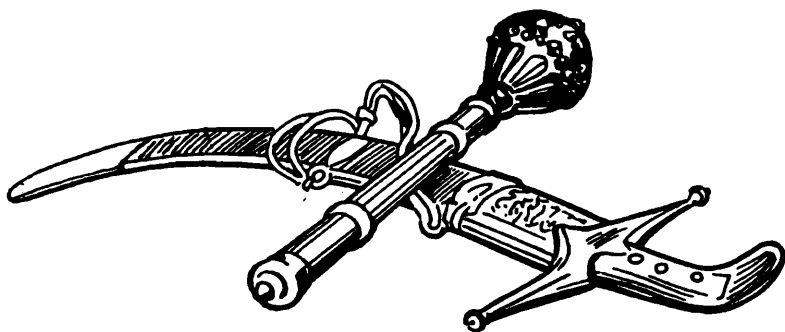
Copyright 1985

Central Committee
Ukrainian Youth Association
Union de la Jeunesse Ukrainienne
Comité Central

136 E 2nd Avenue
New York, NY 10003
USA

D/1985/4211/2

Editions SUM 72 Bld Charlemagne, 1040 Bruxelles
Українська Офсетна Печатня, Брюссель.

ВСТУПНЕ СЛОВО

У 1974 році минуло 250 років з того часу, коли у грізній Петропавлівській фортеці-в'язниці помер український наказний гетьман Павло Леонтієвич Полуботок, в'язень-мученик за права й вольності України, запроторений у в'язницю разом із козацькою генеральною старшиною жорстоким московським царем Петром Першим.

Полуботок сповняв обов'язки наказного гетьмана в особливо важких умовах, коли то цар Петро затискав Гетьманщину з усіх сил, намагаючися перетворити її на звичайну адміністративну одиницю своєї імперії. Царський уряд проводив підступну хитрющу політику в Україні, викликаючи ворожнечу серед населення, одних супроти других, а зокрема козаків до козацької старшини. В Україні стояли великі московські залоги, що їх треба було прохарчовувати. Торівля із закордоном була сильно обмежена. Царський уряд вимагав щороку від Гетьманщини величезну кількість збіжжя, скоту та агрикультурних продуктів. Економічний визиск Гетьманщини проводився рівночасно з посиленням політич-

ним поневоленням українського народу.

Встановлення Малоросійської Колегії в Україні було важким політичним ударом для України, бо фактично наказний гетьман і козацький уряд попадали під контроль тієї Колегії, що й підважувало основу козацького державного устрою. Хоч Колегія повинна була видавати свої розпорядки в порозумінні з наказним гетьманом, проте голова Колегії московський бригадир Степан Лукич Вельямінов ігнорував наказного гетьмана та козацьку генеральну старшину й господарив у Гетьманщині як йому подобалося. Це й викликало великі конфлікти між козацькою генеральною старшиною і Малоросійською Колегією. Полуботок і козацька генеральна старшина домагалися весь час дозволу на обрання гетьмана, а цар не погоджувався. Було відомо, що він ставився неприхильно до Полуботка. Ще на глухівській раді, скликаній на вимогу царя, для вибору іншого гетьмана, на місце Мазепи, цар не погодився на кандидатуру Павла Полуботка, кажучи: «Этот человек хитер, сь него может выйти другой Мазепа.»

Опинившись в дуже важких обставинах, наказний гетьман Павло Полуботок, як міг, так боронив прав і вольностей українського народу. Він намагався впорядкувати судівництво і провів у ньому реформи, хотів урегулювати справу податків і відстоював з усіх сил вольності Гетьманщини, й так уже вельми обмежені та обкроєні царськими затисками.

За гетьманування наказного гетьмана Павла Леонтієвича Полуботка зударилися в Україні дві нерівні сили. За Малоросійською Колегією стояв цар, його уряд і велика армія. Козацька старшина, як писав академік Микола Василенко, – «морально підтримувала Полуботка, приїздила, хоч і не у великій кількості, на наради та підписувала супліки, які Полуботок посилав до Петербургу. Але вона була розпорошена, роз'єднана, млява й фактично безсила, тому поважної політичної боротьби вести не могла... Козацька старшина мала теж проти себе козаків і посполитих, яких московські агітатори весь час підбунтовували й під'юджували проти старшини й наказного гетьмана, подібно як це діялося за часів гетьмана Мазепи. То була втерта московська політика викликати ненависть і ворожнечу між окремими верствами українського населення, напускати одних на других і пекти на тому свою політичну печеню.

Влітку 1723 року цар Петро, роздратований Полуботковою впертою політикою оборони прав і вольностей Гетьманщини та домаганням, щоб можна було обрати гетьмана за старим козацьким звичаєм, викликав наказного гетьмана, генераль-

ного писаря Семена Савича та генерального суддю Івана Черниша до Петербургу. В цей же час він приказав князеві Голіцину вивести козацькі полки на південь, ніби для боротьби проти татар, а насправді, щоб забезпечитися від можливого повстання в Україні. Коли Полуботок прибув до Петербургу, то предложив цареві домагання про повернення Україні її прав і вольностей. Петро вельми озлобився на Полуботка, а коли в додатку до того йому ще наспіла петиція від козацької старшини з табору над річкою Коломаком із проханням повернення всіх прав Україні, включно з вибором гетьмана, цар ув'язнив наказного гетьмана, генерального писаря й генерального суддю.

На початку 1724 року, коли наказний гетьман і його найближчі співробітники неволилися у грізній Петропавлівській фортеці-в'язниці, в Україні були заарештовані – миргородський полковник Данило Апостол, генеральний обозний Яків Лизогуб і генеральний осавул Василь Жураківський. Таким чином уся козацька генеральна старшина, кількох полковників і кільканадцять козацьких адміністративних діячів опинилися у Петропавлівській фортеці-в'язниці. Слідство проти козацької старшини велося аж до грудня 1724 року, а потім було припинене й не закінчилося, у зв'язку з несподіваною смертю царя Петра.

В часі слідства помер у в'язниці наказний гетьман, генеральний писар Семен Савич, а жахлива тюрма підірвала здоров'я багатьох ув'язнених козацьких достойників.

Не багато говориться в книгах історії України про гетьманомученика. Погляди істориків-дослідників є також поділені щодо самої особи Павла Леонтієвича Полуботка.

Найдокладніше розповів про Полуботка та його гетьманування автор «Історії Руссов», представляючи його як справжнього борця за права й вольності українського народу. Прихильну оцінку Полуботка знаходимо також в праці німця Жана-Бенуа Шерера, який довго проживав у Петербурзі й був добре ознайомлений з історичними подіями, що мали місце в російській імперії у ХУІІ столітті. Історіограф Д.Н. Бантиш-Каменський характеризує Павла Леонтієвича Полуботка як особливо відважного, твердого та рішучого провідника, як патріотичну, непохитну людину, котра постраждала за свій нарід, і в «Історії Малої Руссії» того ж науковця Павло Полуботок виступає як герой українського народу. Історик Микола Маркевич відмітив у своїх працях, що Полу-

боток над усе цінив правду, а Україну він любив, як свою рідну матір і за неї завжди заступався.

Критичну оцінку особи наказного гетьмана знаходимо в історика О.М. Лазаревського, який доказував, що Полуботок поведився не краще від іншої козацької старшини й нажив собі величезні багатства. На думку Лазаревського, автор «Історії Руссов» насвітлив постать Павла Полуботка в надто рожевому світлі.

Російський історик С.М. Соловйов писав про Полуботка у ХУІІІ томі своєї «Історії Росії сь древніших временъ». Його матеріал головним чином джерельний. Соловйов відмітив, що московський уряд, використовуючи ворожнечу між козацькою старшиною а народом, хотів прирівняти Україну до Росії, а козацька старшина намагалася з усіх сил зберегти гетьманат і старий порядок в Україні. Гетьманської булави хотіли, – на його думку, – полковники Павло Полуботок і Данило Апостол. Чим більше московський уряд інтригував серед народу проти козацької старшини, тим більше вона вперто домагалася обрання гетьмана. Історик-науковець, М. І. Костомаров використав петербурзькі архіви, досліджуючи справу ув'язнення Полуботка й старшини. На його думку, до ув'язнення наказного гетьмана причинився у великій мірі донос про таємні зв'язки Павла Полуботка з екзильним гетьманом Пилипом Орликом і мазепинцями. Костомаров признає існування двох протилежних собі історико-дослідницьких поглядів на особу Полуботка. Цар хотів злити в скорому часі Україну з Росією й зустрівся зі сильним спротивом козацької старшини, яка бачила в намірах царя Петра загрозливу небезпеку для України. «Ми, – писав Костомаров, – не можемо визнати ні справедливості тих обвинувачень, які були штучно піднесені проти Полуботка, ані обвинувачувати старшину за домагання утримувати в Україні старий порядок, що не подобався цареві, й він намагався його скасувати»...

Хоч погляди істориків-дослідників про особу наказного гетьмана Павла Леонтієвича Полуботка та його коротке турботливе гетьманування є різні, проте він перейшов до історії українського народу, як гетьман-мученик за волю України, за українську національну справу. Таким українським патріотом – борцем за права й вольності українського народу характеризує Павла Полуботка д-р Святомир М. Фостун, відомий суспільно-громадський діяч, публіцист і письменник у своїй

історичній повісті п.н. «Нас розсудить Бог», що її даємо читачам до рук.

Чи були в наказного гетьмана Павла Леонтієвича Полуботка таємні зв'язки з гетьманом Пилипом Орликом і мазепинцями, котрі проживали поза межами України й діяли в користь української національної справи? Безумовно, що були. Однак, вони втримувалися в найбільшій обережності з уваги на московських шпигунів і донощиків. Саме тим зв'язкам і питанням української проблеми, які впліталися в хитроше плетиво тогочасної європейської політики, присвячує автор багато уваги у своїй повісті, в якій перед очима читачів пройдуть багаточисленні, часто й химерні персонажі, різні цікаві, тогочасні події, що відбувалися не тільки на прегарній українській землі, але й в різних європейських державах, а також і в османській імперії та в Московщині.

Читачі зустрінуться у повісті з різними молодими людьми, козаками, студентами, молоденькими старшинами на службі Франції, синами свідомої козацької старшини, котрі служили чесно й віддано Україні й клали за неї своє молоде життя.

На кольоритному полотнищі персонажів, подій і соціально-побутових фрагментів повісті «Нас розсудить Бог», виростає у повній своїй величчї гетьман-мученик Павло Леонтієвич Полуботок, який в ім'я отчизни пішов на свою Голгофу, щоб умерти в'язнем у фортеці-в'язниці, але жити вічно в історії української нації.

Даючи читачам у руки історичну повість д-ра Святомира М. Фостуна, п.н. «Нас розсудить Бог», що її видаємо в рамках Юнацької Бібліотеки СУМ, уважаємо, що автор сповнив своє завдання — закріпив величню постать гетьмана-мученика в українській художній літературі, а теж і вказав українській молоді, що служити Україні й українській нації треба й можна всюди, де тільки вона проживає, розкинена по різних країнах світу.

Віримо, що прийде час, коли українська молодь на Рідних Землях зможе взяти до рук цю історичну повість та її прочитати вільно, без страху, що буде за це переслідувана.

ВИДАВНИЦТВО ЦУ СУМ

»ИЗБРАНИЕ ГЕТМАНА ОТЛАГАЄМЬ«

Заскрипіли журливо ясени.

Гривастий прохолодний вітер прошумів по-заводіацькому в їхніх верхах, помчав буйно метелицею по вулицях Глухова, розмітаючи по всіх-усюдах пожовкле листя, вигулькнув аж на верхів'я високих копулястих бань глухівського собору й погнався жвавим молодиком ген-ген далеко поза город, де буйночервінню погідної осени прикрасилися гаї і потягнувся в безкраю далечінь сумовитий степ.

Із-за високих тополь виходив на зоряне небо круглолиций місяць і лукаво підморгував усміхненим зорям.

Над Глуховом лягла тиха осіння ніч.

У городі стихла давно рухлива метушня. Статечні міщани та райці вже сиділи у своїх домах, підраховуючи денні зиски, крамарі спіпали у складах, перекладаючи товар і приготівляючи його на наступний базарний день, а козаки-гульвіси похмелялися в шинках, регочучи голосно з різних безсоромних слівець, яких не поскупляли сивовусі й довгочубі веселуни, що їх ніколи не бракувало гам, де веселилося козацьке зацне товариство, а найпаче в шинках.

Час від часу забігали до шинків проїзні гінці з полків, які повертали із Глухова додому. Вони завжди спішилися й були скупі на розмову. Хильнувши чарку-дві, кидали шинкареві дрібну монету, навіть не вимагали решти й за хвилину вже скакали вулицями Глухова, аж дудніла земля під копитами їхніх прудконогих коней.

Та ще заходили до шинків царські люди – стрільці, єгері, райтері чи драгуни з московської залоги, що стояла у Глухові. Часом приходили й москалі – писарі та підписчики з канцелярії Малоросійської Колегії. На їх вид змовкали веселі козаки, супилися й недружелюбно зиркали на московських зайд. Шинкарі ж із удаваною гречністю обслуговували царських людей, здираючи з них удвічі дорожче за горілку, ніж від козаків. Розмова між козаками й москалями не в'язалася, це москалі відчували та й собі сердилися на запеклих »хахлів«.

Просторий гетьманський двір був слабо освітлений.

Світилося лише у приміщеннях двірської служби та в кухні, де сиділи при вечері втомлені шафарі, ключники, покойові, посильники і свічкарі, відпочиваючи після цілоденної мотанини. Правда, ще треба було довести до порядку приймальню залю, в якій увесь Божий день товпилось повно прохальників, і двірські слуги як могли, так відкручувалися від принаглювань дворецького Панасія, щоб іти робити порядок у залі.

— Таких ледарів світ не бачив! — кричав на слуг сердитий дворецький. — Як помер наш ясновельможний*, ви геть розпустилися й пуза почали вам салом заростати. Ось пождіть ви, вражі сини, як оце я приймусь за вас, капосних, то скручу всіх у козячий ріжок, що й не писнете...

— Що такого? Чого це ви, Панасію, так сердитесь? — почувся раптом голос.

У дверях стояв молодий козацький старшина, одягнений у зелений, обшитий сріблом, жупан, у червоних сап'янцях і такому ж червоному, мов кров, широченному поясі, з якого звисала шабля в дорогих оздобах. Він був справжнім красенем і мав глибокі розумні очі.

— Та ось лишенько мені з ледацюгами, — поскаржився старшині дворецький. — Говорю ж їм, окаяним, щоб ішли навести порядок у приймальні, а вони сидять собі спокійнісінько й лише лупають очима на мене. Ніхто навіть не ворухнеться... Ох, Господи, й покарав же Ти мене такими гевалами!..

* ясновельможний — Гетьман Іван Скоропадський. Помер 14 липня 1722 року.

— Дурниці, Панасію! — реготнув старшина. — Мислив-єм, же щось гіршого трапилось. Ваші хлоп'ята помучилися, от і все. День був досить важкуватий. Самі бачили, скільки народу натовпилося. Й мене знемога взяла...

— Правда, правда, — загомоніла служба, радіючи, що молодий Черниш обстає за нею перед сварливим дворецьким.

— Не борони, Петре, тих дармоїдів, — насупився дворецький. — Вони тепер лише байдики б'ють. Андрію! — крикнув на молодого свічкаря. — Чого витріщився на мене? Біжи зараз же й доглянь, чи свічки в порядку всюди. Та подивися, чи ще радять нагорі, чи, може, вже скінчилася старшинська рада?..

— Ще радять, Панасію, — озвався йому у відповідь молодий старшина. — Ішов'єм сюди й бачив, що світилося в канцелярії.

— Діла клопітливі настали, що й казати, — пробубонів журливо дворецький. — Подейкують, ніби цар прислав до нашої генеральної старшини новий указ...

— Об чім би то був той указ? — впало запитання котрогось із слуг.

— Звідкіля мені знати? — відповів питанням на питання схвильований дворецький. — Хіба я стаю раду радити зі старшиною, чи що?.. Чув таке, а чи це правда, не знаю...

— Щось і я чув про якийсь указ, — нахмурич чоло молодий старшина. — Хотів'єм спитати батька та не встиг, бо він пішов борзо** на старшинську раду й не було часу поконверзувати*** з ним.

Старий дворецький глянув допитливо на молодого Черниша, який вловив його погляд. Одначе, він говорив правду. З батьком, генеральним суддею, молодий Черниш зустрівся в часі дня лише на мить і, бачачи батька вельми заклопотаного, не відважився зупиняти його на розмову. Тому то він і здвигнув непомітно плечима на мовчазний запит дворецького, що означало »я нічого не знаю«.

Панасій любив молодого Черниша. Він виростав на його очах, приходив його завжди відвідувати, коли приїжджав додому з Київської Академії, і тоді й розказував старому дворецькому про життя в Києві. Петро Черниш був добре вихованим молодим чоловіком і побував деякий час у Польщі та Німеччині, ознайомлюючися із життям тих країн. Він захоплювався Вольтером, блискучеумним і гостроязиким французьким молодим вільнодумцем, про якого так багато наслу-

** борзо — скоро *** поконверзувати — порозмовляти.

хався в Німеччині, й хотів конечно з ним зустрітись. Для того треба було Чернишеві поїхати до Франції, однак погані французько-московські взаємини, які тривали вже довгий час, не вможливили йому здійснити таку задуману поїздки.

Повернувшись з-за кордону, молодий Черниш поступив на військову службу, що й було бажанням його батька. А втім, уся родина Чернишів виводилася зі старого козацького роду, й він швидко став сотником таки глухівської сердюцької сотні, яка звичайно повнила службу біля гетьманського двору. Як і його батько, молодий Петро вельми ненавидів москалів, вважаючи їх зайдами і п'явками, що п'ють кров з української землі. Через те він і не поважав старого та хворобливого гетьмана Скоропадського й у своїх мислях усіляко його зневажав за підлабузнювання цареві й московським вельможам. Та ще не міг простити молодий Черниш Скоропадському його відступлення від гетьмана Мазепи й часто розмовляв про те зі своїм батьком.

Старий Черниш дуже турбувався долею козацької землі, яку московський цар силою втягав у щораз тугіше ярмо неволі. Він сердився на опанілу козацьку старшину, яка дбала більше про привату, ніж про свою отчизну, й не раз гостро дорікав козацьким старшинам за їхню, як він висловлювався, «обабілість». Старого Скоропадського в розмовах із сином Черниш оправдував. Хто б не був на місці Скоропадського, не зміг би йнакше поступати. Москвини вже глибоко залізли в українську землю й на ній закріпилися, а цар Петро намагався скасувати взагалі Гетьманщину. Це правда, що Скоропадський відступився від Мазепи, але все таки він, хоч як йому приходилося важко, боронив, як міг, вольностей України. Жорстокий цар Петро, щиро чи нещиро, все таки рахувався зі старим гетьманом і задовільняв його прошення чи жалоби. »Що тепер буде з нами, сину – не знаю!...« – сказав Петрові генеральний суддя, повернувшись додому з похорону гетьмана Скоропадського.

– »Не знаю, сину, – повторив він, сідаючи важко у м'яке широке крісло й сумовито похитуючи головою, а в його очах, що бачили не одне в житті, Петро помітив велику турботу і страх, – тяжке вереміє настає для нашої отчизни. Пам'ятай, – пригадалися молодому Чернишеві батькові слова, – Петро такий варвар, що й Бога розп'яв би за свою владу. Недарма самі москалі називають його антихристом. І бояться його, дуже бояться... Україну й козаків він ненавидить. О, так, Україна

йому потрібна, бо це дуже багата земля. Але волелюбного козацтва він не терпить. Петро – це деспот, який радіє, коли московські вельможі плазують перед ним у страху за своє життя. Ми ж не плазуємо й тому він нас ненавидить... Коли я кажу нас, то мислю про тих справжніх козацьких старшин, які не лижуть Петрові чобіт за даровизни й нагороди. Але їх мало й це мене вельми журить. Хто ж буде обороняти вольності нашої землі?!»

Мерехтіло тихо полум'я свічок.

Гомоніла служба, і дворецький Панасій урешті примусив покойових іти на впорядкування приймальної залі. З ними пішли теж і свічкарі, бо їм буде робота.

– Я також піду, Панасію, – підвівся молодий Черниш, одягаючи шапку з довгим червоним шликом і поправляючи шаблю. – Доброї ночі вам!

– І тобі, Петре! – підвів його дворецький аж до самих дверей.

Молодий Черниш крокував широким подвір'ям. Йому в лице віянув холодний вітер, рвучко мотнув шликом і, мов пустун, побіг далі. Місяць уже піднявся високо на небі й зоряним густомережжям потягнувся Чумацький Шлях.

У городі ще блимали тут і там рідкі світла. Великі дзигарі на ратуші, спроваджені ще покійним гетьманом із Голляндії, голосисто видзвонили одинадцяту годину ночі.

Проходячи коло вартівні, цікавий Петро заглянув крізь вікно. Кілька козаків грало в підкидного дурня, дехто лежав, а службовий старшина читав книжку, розсівшись вигідно біля столу.

»Завтра моя сотня нестиме варту« – міркував Черниш, проходячи повз вартових, які, побачивши сотника сердюцької сотні, випросталися.

Вийшовши на вулицю, поза дебели, обковані залізом ворота гетьманського двору, Петро ще раз глянув на гетьманську палату.

Нагорі, де приміщувалася канцелярія, ще світилося.

Там радила генеральна козацька старшина.

»Тяжке вереміє настає« – пригадалися Петрові слова його батька, й він, ідучи додому, роздумував над тим, що воно справді тяжке.

Під ногами шерехтіло опале листя, а з оголених садів і порожніх вулиць виходила пізня ніч, беручи у свої обійми

В кімнаті накурено було мов у димарі, й над столом підіймалися далі густі сувійки диму.

І не диво. Генеральна старшина радила цілий день і засиділася оце аж до пізньої ночі.

Всі були втомлені.

Генерального писаря Савича почало схиляти до сну.

Попередньої ночі він спав малувато, бо дуже пізно повернувся з гетьманської канцелярії додому. Лубенський полковник Маркович поправлявся шохвилини в широкому кріслі й цілий час сердився на свою носогрійку, яка не хотіла курити як слід. Генеральний осавул Журахівський сидів насуплений, перегортаючи знехотя папери, що лежали перед ним на столі, а Милорадовичеві кумедно стовбурчилися вуса й він їх розгладжував, нарікаючи в душі, що трапилося лишнє діло тоді, коли кожний тілесний м'яз аж просив блаженного відпочинку.

Найбадьоріше держався таки Павло Леонтійович Полуботок, який від смерті гетьмана Івана Скоропадського титулювався наказним гетьманом. Хоч віком уже старший і повнотілий, він, проте, не виявляв особливої втоми, тільки розстібнув жупана на грудях і попивав час від часу великими ковтками холодну сливовицю – свій улюблений напій. Із його сірих очей проглядала рішучість, а у словах вичувалися нотки туги і впертості. Генеральна старшина добре знала вдачу Полуботка. Тому, хоч і побоювалася, що їй буде важкувато з новим наказним гетьманом, проте, із другого боку, була навіть рада, що саме він став цим гетьманом, бо знала, що Полуботок відважно заступатиметься за Україну й козацтво перед царем Петром, який, мов коршак, навідав на козацьку землю.

Миргородський полковник Данило Апостол був не менше втомлений від інших. Він чи не найстарший віком серед генеральної старшини і йому мала б належати булава, за майже тридцять років служби, але Апостол до цієї булави не рвався. Звичайно, йому хотілось би стати гетьманом, бо навіть сам покійний гетьман Мазепа, відпускаючи його незадовго перед полтавським боєм до свого полку, говорив йому, що після смерті Скоропадського гетьманська булава повинна перейти в руки полковника Апостола.

Пам'ятає, як сьогодні, слова покійного гетьмана: »Велике діло ми розпочали, Даниле, – говорив він, – і невідомо, чим воно закінчиться. На всякий випадок ти мусиш бути при своєму полку, не тут, біля мене. Ні, ні, не думай, що я, може, тобі не вірю, – заспокоював його гетьман, бачачи Апостолове хвилювання. – Бачиш, я мислю про майбутнє нашої козацької землі. Переможемо ми Петра – добре, а як не переможемо, що тоді?! Мені вже не судиться довго жити. Скоропадський теж не молодший, а Україною повинна рядити в майбутньому, після смерті Скоропадського, людина, яка не піде на вудочку Москви й не запродає козацької землі. Я бачу тільки тебе, Даниле й тому ти мусиш від мене відійти...«

Апостол пригадує, що він плакав, мов мала дитина, коли пробачався з гетьманом, який не хотів для себе слави, але бажав добра Україні й народові, думав і журився долею українських земель та їх майбуттям. Коли ж цар поставився більш-менш прихильно до кандидатури Полуботка на наказного гетьмана, Апостол не počував себе діткненим.

Полуботок упертий. Коли візьметься за якесь діло, то мусить свого добитись. »Хай він огризается з Петром!« – прищулив своє одинокє око миргородський полковник.

Все таки його та всю генеральну старшину тривожило письмо від царя, яке привіз попереднього дня спішний кур'єр із Петербургу. Полуботок аж побагрянів із пересердя. Черниш не втерпів, зірвався із крісла й заходив швидкими кроками по кімнаті. Де ж пак! Цар не дає згоди на вибір гетьмана. Яке він має право так поступати?.. Що ж це таке?!.. Москалі хочуть цілковито знівечити козацькі права, а Петро й так уже чинить неймовірні лиходійства в Україні. Дійшло до того, що самовільно усуває козацьких полковників і на їх місце настановляє москалів. Правда, генеральна старшина підняла була шумливий протест, і цар на якийсь час дав собі спокій із цієї справою. Тепер, після смерті Скоропадського, виглядає на те, що він хоче скасувати зовсім усі козацькі вольності. Тепер уже й гетьмана не дозволяє вибрати, мовляв, покищо його вибір треба відкласти. А чому – це ясно всім. В Україні, замість гетьмана, має радити Малоросійська Колегія, а згідно царське »око й вухо« – бригадир Вельямінов.

Сердилися й довго радили над царським листом. Лизогуб усе лаяв князя Меншикова, »отого безсовісного бублейника«, чорного духа, який ненавидить Україну й козац-

тво. Вкінці рішили, що треба таки відстоювати право вибору гетьмана, подобається це цареві чи ні, й домогтися його згоди. До Петра треба вислати посланців, які повезуть йому письмове становище генеральної старшини. Коли виникне потреба, то ці посланці повинні особисто представити цареві необхідність вибору гетьмана в Україні.

Цар тепер в Астрахані.

Хто поїде туди?..

Перебирали в думках, підшукуючи таких посланців, які б не побоялися сказати цареві правду у вічі. Відомо ж, який Петро буває скажений, а посланці теж не повинні бути підлабузниками, яких чимало розвелось тепер серед козацької старшини.

Вирішили вислати військових товаришів – Василя Биковського й Семена Рубця. Обидва відважні старшини, які плазувати перед царем не будуть. І надійні. Ще покійний Скоропадський часто вислав їх до Петербургу в різних справах. Вони знають добре всякі входи й виходи в царському дворі, тобто орієнтуються до кого слід звернутися й що сказати.

Значить поїдуть...

Полуботок зразу ж розпорядився послати за Биковським і Рубцем, щоб вони негайно прибули до Глухова й були готові в далеку дорогу поза межі України. Генеральна ж старшина почала обмірковувати й компонувати листа до царя. Генеральний писар Савич перечитував написане кільканадцять разів, поправляв і креслив, а коли врешті письмо всі одобрили, присівся до окремого стола під вікном і почав його старанно переписувати. Не хотів запрягати до цієї роботи канцеляристів. Котрийсь із них або із підписків може десь щось бовкнути, що не слід, і про це негайно знатиме канцелярія Малоросійської Колегії, чого генеральна старшина не хоче. Вишле письмо так, що й Вельямінов не знатиме.

Савич виводив уважно крутасті літери з різними вихиласами, низав їх рівненькими рядками, й за деякий час письмо до царя було готове.

Прочитав його ще раз уголос, і коли всі кивнули схвально головами, підсунув листа до підпису наказному гетьманові.

Полуботок за звичкою розгладив свій вус і не менше старанно як Савич вивів унизу свій підпис: »Его Царського Пресвітлого Величества войска запорожскаго полковникъ черниговскій Павелъ Полуботокъ«.

Після Полуботка підписали письмо всі присутні, а генеральний писар приклав до нього велику печать.

— Хвала Богу, одне переважливе діло за нами, — сказав Полуботок, — але ще маємо друге, теж вельми дражливе. Прочитай Семене, — звернувся він до Савича, — письмо, яке прислав цар з Астрахані.

— З Астрахані? — здивувалися старшини. — Чого ж він хоче знову від нас?..

— Ось послухайте самі, — знизав плечима Полуботок.

Генеральна старшина аж торопіла, слухаючи нової царської вимоги, щоб вислати негайно кілька тисяч козаків у похід на допомогу царській армії, яка почала воєнну кампанію проти персів.

— Кілька тисяч козаків!.. — розвів руки Полуботок. — Звідки ж ми візьмемо тих кілька тисяч?.. Цар своїми безперервними війнами й земляними роботами так вигубив наше козацтво, що довів нас до краю. Козаків же не натрусиш, мов груш із грушки, й не наловиш, мов риби в сіті...

— Діло вельми щекотливе* — розважав уголос генеральний осавул. — Мислю, же презентувати козаків цареві не ємо в силі теперечки. Полки наші барзо слабі. Вцалє то самий молодняк, а же такого молодняку не можемо посилати в похід, о том нема дискурсу**. Цар буде фуритися***, але ми мусимо секурувати**** наше козацтво, бо що ми без нього чинитимемо?.. Петро зумисне витягає козаків, жеби його здевастувати*****...

— Як у тебе, Даниле, з козаками? — спитав Полуботок миргородського полковника.

Апостол скривився.

— Так сказати, у мене нікчемно. Є багато хворих. Молодняку не дуже то... Три тисячі козаків пропали мені на тих клятих ладозьких земляних роботах. Чимало вернулося каліками або зовсім нездібними до дальшої служби. Пользи***** з таких уже немає ніякої...

— В мене теж не ліпше, — зморщив чоло полковник Маркович. — Знаєте, же послав-єм недавно одну тисячу Голіцину...

— Цар буде хапати нас за горло, — зауважив суддя Черниш, — коли не дамо йому козаків.

— Достойно так і буде, — підтримав його генеральний писар.

— Вислати козаків треба, але якнайменше, — дораджував

* Щекотливе — клопітливе. ** Дискурс — дискусія. *** Фуритися — лютувати. **** Секурувати — охороняти. ***** Здевастувати — знищити ***** Польза — користь

Милорадович, — скажімо, одну тисячу. Відмовитися не можемо, бо Петро позриває нам голови. Отож ідім на проволоку часу. Поки козаки зберуться, поки виберуться в похід, промине багато часу. Цареві ж напишемо негайно, що ми з охотою раді б учинити його господарську волю, але не можемо виставити більше як тисячу комонників. Хай собі цар біситься, але в нашому письмі треба представити йому у фрасотливий* спосіб стан наших полків. Ти, Семене, кебетний** у тому, — звернувся він до генерального писаря, — скомпонуєш такого листа, жеби цар не звонпив*** у нашої щирості.

— Воно й добре, — згодився Полуботок. — Пошлемо цареві покищо тисячу козаків. Завтра напишеш, Семене, до ніженського і стародубського полковників, щоб збирали козаків, а ви, панове полковники, — звернувся він до Апостола й Милорадовича, — дійте так, щоб із ваших полків козаки теж були готові в похід у найближчому часі.

Свічарі погасили свічки.

Покойовий підійшов навшпиньках до Полуботка, який сидів біля столу, підперши рукою голову, й запитав чи ясновельможний не рачить****іти відпочивати? Але Полуботок заперечливо махнув головою!

Старий покойовий уклонився низько наказному гетьманові й, виходячи, причинив потику двері.

Полуботок підійшов до вікна.

Чумацький шлях геть уже розгубився в зоряному килимі, а місяць, ого, бач, як піднявся високо.

По подвір'ї проходжувалася повільно сторожа.

В городі вже ніде не видно світла. Пізня ніч.

Спить Глухів.

Наказний гетьман зітхнув і повернувся спиною до вікна.

Він утомлений. Звалився знову у крісло, виложене зеленим оксамитом. Полум'я свічки у трійняку на столі нагло замигало, скорчилося і згасло. Потягнуло легким чадом.

Наказний гетьман скривився. Не терпів смороду згаслої свічки. Колись давно в одному з походів, здобуваючи лівонське місто, він бачив, як горів людський труп. Із того часу не зносив смороду чогось згорілого.

* Фрасотливий — стурбований. ** Кебетний — здібний. *** Звонпив — сумнівався. **** Рачить — зволить.

В кімнаті було дуже тихо.

В шафах із доброго дуба із крученими химерно підніжками стояли рівними рядами книжки й лежали хроніки, мемуари, діяруші та різні документи – все покладане як слід. Так і годиться бути в гетьманській канцелярії.

На невеличкому столикові, під стіною, лежала за склом на оксамитовій подушці гетьманська булава й вигравала самоцвітами.

Полуботок, підвівшись з крісла, підійшов повільно до столика й, піднявши скляне вічко, взяв булаву до рук.

»Яка вона важка!«

І приманлива.

Чи зможе втримати її у своїх руках?..

»Важко тобі буде, Павле Леонтійовичу, ой важко« – неначе говорили йому зі стін гетьманські портрети. Вже і Скоропадський між ними, лише немає Івана Степановича Мазепи.

Виклятий царем.

Небезпечно і згадати тепер про нього.

»Тебе виклинають, Іване Степановичу, – заворушилися тихо Полуботкові уста, – але вічним ти будеш в історії нашого народу. Ти піднявся великого діла, й не твоя вина, що не зміг його довершити. Ти вмер, Іване Степановичу, але твоя ідея житиме вічно. Не вб'є її Петро, ані його наслідники. Великий був єси, Іване Степановичу, та як мало всі ми тебе розуміли!..«

Полуботок поклав булаву на подушку й обережно закрив скляне вічко.

»Яка вона важка!.. Боже, не опусти мене во скорбіях моїх...«

Сів і знову прочитав зловісне царське письмо.

»Божією споспішествующею милостію Мы Петръ Первый, Императоръ и Самодержецъ Всероссийскій, и прочая, и прочая, и прочая.

Нашего Императорского Величества подданому, черниговскому полковнику Павлу Леонтьевичу Полуботку и генеральной старшине, Наше Императорское милостивое слово.

Наше Императорское Величество, по доношенію вашему чрезъ присланныхъ вашихъ знатного войскового товарищества Семена Рубца и Василия Быковского, о смерти вірнаго подданого Нашего войска запорожскаго обоихъ сторонъ Дніпра гетмана Івана Ільича Скоропадскаго известны, и, відая єго

подданого Нашего непоколібимую вірную службу и усердное къ Нашему Императорскому Величеству въ интересахъ нашихъ радіє, о кончині его соболізнємъ. Чтожь вы просите о избраніи новаго гетмана, и то, ради сего нашего военного дальнйшаго отсутствія, ныні отлагаємъ до возвращенія Нашего, что тогда по желанію нашему исполнится, а по которое время сіє новаго гетмана избраніє продолжится и оное Малой Россіи правленіє полагаємъ на васъ, намъ вірнихъ нашихъ подданныхъ, відая ваши къ Намъ прежде бывшіє и въ ныншыхъ обхожденіяхъ вірныє службы; и намъ бил Нашего Императорскаго Величества подданныхъ полковнику черниговскому и генеральной старшині о семь відать, и къ правленію Малой Россіи показывать Намъ вірныє и усердныє службы, зачто Мы, жалуя васъ, Нашего Императорскаго Величества милостію не оставимъ.

Дано въ Москві літа отъ рождества Христа Спасителя нашего Бога 1722 ноября 10 дня. Государствованія Нашего 41 году.

Подлінную подписаль:
Александр Меншиковъ,

Оберь-секретарь Иван Позняковъ.*

Куранти видзвонили третю годину після півночі.

Широкі гіні від будинків і дерев лягали смугами на подвір'ї просторого гетьманського двору.

Крізь вікна заглядав до канцелярії цікавий місяць і бачив, як наказний гетьман німів, схопившись руками за голову.

»Избраніє гетмана отлагаємъ«...

* Текст листа автентичний.

ЧЕРЕПАШИННИЙ ЗАМОК

— Не думаю, маркізе, що таке діло нам удасться...

— Чому? — глянули на Аскер-пашу допитливі очі маркіза Франсуа Гізота. В них світилася мудрість, а у високочолій голові французького дипломата приховувалася не одна таємниця тогочасного заплутаного політичного лабіринту.

— Тому, маркізе, що Порта боїться, аби гетьман Орлик не почав якоїсь веремії на власну руку. Це могло б вельми погіршити й так уже напружені взаємовідносини між Портою та Петербургом, — бавився недбало гарною фігуркою зі слонової кости поставний, літній уже мужчина, смаглявий на виду й одягнений вибагливо за найновішою модою.

— Тому й спішиться дозволити гетьманові Орликові осісти в Стамбулі?

— На жаль так, — погодився Аскер-паша. — Проте, не забувайте, маркізе, що гетьман утримує широкі міжнародні зв'язки, і треба признати йому во хвалу, що вміє вести дуже гнучку політику...

— Це нам відоме, — кивнув головою маркіз, — знаємо теж,

що перебування гетьмана в межах турецької імперії не на руку Порті, але, одночасно з цим, гетьман є своєрідним козирем у її руках. Ним Порта шахує Росію і дратує царя Петра, який, незважаючи на те, що вхопив у свої кігті козацьку націю, боїться політичної дії, яку розгортають проти нього мазепинці в європейських державах.

— Не лише в європейських, але й в азійських, маркізе, — посміхнувся Аскер-паша. — Сидять мазепинці й у Манджурії, і в Китаї, і навіть у далекій країні сходячого сонця...

— Не говорячи вже про отоманську імперію, — докинув, лукаво прищулившись, маркіз, — в якій мазепинці ходять під бунчуками, нібито служать вірно Порті, а насправді діють у користь своєї нації...

— Це натяк на мене, — розсміявся голосно Аскер-паша. — Що ж, не заперечую. Мені пощастило піднятися високо в турецькій військовій службі. Проте, в душі й серці я лишився українцем. Остався вірний ідеї великого гетьмана Мазепи про самостійність української нації. Моє становище паші з одним хвостом* уможливило мені займатися корисною для моєї нації політичною діяльністю, й хоч вона вельми небезпечна, бо москалі мають довгі руки, а від їхніх шпигунів аж роїться у світі, все таки, на протязі вже багатьох років, я цю діяльність веду...

— Випиймо, ефенді**, на успіх нашого спільного діла, — подав маркіз чарку, повну перлистого вина, своєму гостеві.

— За нашу дружбу! А добряче вино маєте, — похвалив Аскер-паша, — аж уста липнуть.

— Воно з погребів мого дядька. У нього сила-силенна виноградників на півдні Франції. Коли я час від часу його відвідую, тоді він завалює мою карету пляшками так, що й сісти мені ніде.

Випили по кілька чарок.

— Запрошую вас, ефенді, на обід. Пообідаємо, а потім поїдемо до Черепашиного замку. Це доволі далеко, й доведеться взяти охорону.

У просторій їдальні, по середині якої стояв округлий великий стіл, накритий сніжнобілим обрусом, було тихо й затишно. На стінах висіли дорогі картини, а високо над ватраном красувався у важких золочених рамах великий портрет суворого предка Гізотів — шляхетської французької родини, покоління якої вже міцно закоренилися в нормандській землі, воювали за неї, багатіли й могутніли.

*Паша з одним хвостом — генерал-майор або бригадир.

**Ефенді — пан.

Під портретом висіла дорога козацька шабля з вигравіруванням на ній гербом.

Герб видався Аскер-паші знайомим.

Зауваживши його зацікавлення, маркіз підвів гостя до ватрана.

— Пізнаєте чий це герб?

— Войнаровських! — здивувався вражений Аскер-паша, приглянувшись ближче вигравіруваному гербові.

— Подарунок князя Андрія Войнаровського, — посміхнувся маркіз. — Свого часу мені вдалося вирятувати його з однієї дуже небезпечної халепи, в яку він потрапив, заграючи зі саксонцями. Міг наложити головою. За це він віддячився таким подарунком, а, очевидно, що з того моменту ми втримували тісний зв'язок і співпрацювали.

— Про бідолаху й вістки нема. Хто раз попався в Петрові руки, той пропав.

— Шкода князя, — зітхнув журливо маркіз Гізот. — Молодець був. Усе по справах своєї отчизни ганявся. Сьогодні він у Швеції, завтра у Франції, а післязавтра так і сподівайся, Войнаровський вигулькне як не в Лондоні, на дворі свого близького приятеля Юрія, то в Еспанії, або крутитиме якесь заплутане діло із грошовитими голландськими купцями. Але князь князем, а вас, ефенді, прошу до столу!

На багато заставленому столі було різне м'ясиво, смачно приготована риба, солодощі й овочі та стояли пляшки зі старим добрячим вином.

Обідали вдвох. Услужливі лакеї щохвилини приносили все нові й нові страви та печиво й подавали грітий мед і чорне пиво.

— Багато гомоніли на дворах про любку Войнаровського — графиню Аврору Кенігсмарк, — продовжував перервану розмову Аскер-паша. — Не мав нагоди її бачити. Кажуть, що була красунею і страшенно захоплювалася Войнаровським...

— Він уродливий мужчина, шляхтич, а до того ще й багатий. Не диво, ефенді, що жінки ним так захоплювалися. — Маркіз наповнив чарку гостя, а тоді продовжував: — Кілька років тому в Парижі дві наші графині мало очей собі не видерли за нього. Що й говорити, князеві Войнаровському везло. Він утішався ласкою й увагою нашого монарха, а теперішній шведський король так само нищечком позичав гроші у Войнаровського, як це робив і Карло XII...

— В Ясах я зустрівся випадково з молодим Григорієм Орликом, — заговорив Аскер-паша, смакуючи пахуче вино.

— Він приїжджав інкогніто до гетьмана. З розмови виявилось, що молодий Орлик має успіх у військовій і політичній службі французького двору.

— Наш покійний монарх не любив Росії, а тим паче царя Петра. В його очах цар Петро – варвар, який силою й жорстокістю намагається зцивілізувати Московщину і зробити її імперією на європейський лад. Подібно, не любить Петра й наш теперішній регент, князь Орлеану. Тому наш двір підтримує козацьку еміграцію. Вам же відомо, що багато козаків є на французькій військовій службі, а деякі з них навіть перебувають на секретній розвідувальній службі нашого двору. Молодий Орлик уже здобув собі пошану на нашому дворі, й думаю, що йому стелиться блискуча кар'єра. Тим більше, що життя ще перед ним, він іще молодий...

— Проте обережний. Значно обережніший від князя Андрія Войнаровського, – перервав маркізові мову Аскер-паша.

— Ваша правда, ефенді. Князь Войнаровський одчайдух і у своїй дипломатичній грі часто відважувався на великий ризик. Не було таємницею, що москалі ввесь час намагалися його схопити. Наші розвідники вже давно рапортували, що барон Петро Павлович Шафіров, підканцлер і секретний російський радник наказав московським шпигунам пильно слідкувати за Войнаровським. Про це ми повідомили князя й остерігали його, щоб він берігся.

Пообідавши, маркіз й Аскер-паша закурили люльку й перейшли до вітальні. Маркіз, перепросивши гостя, що на хвилину мусить залишити його самого, бо треба розпорядитися щодо їхнього виїзду, вийшов, а Аскер-паша, пройшовшись по вітальні, став біля вікна.

Надворі було сіро, непривітно й наче віяло великим смутком.

Стояла вже пізня осінь.

Довкола замку великі старезні дерева тужили своїм могутнім безлистим верхів'ям, а з-за далеких лісів на небо виходили важкі чорні хмари й насувалися щораз ближче до замку.

Вони повисли над невеликим селом, що розкинулося внизу, серед обвітраних садів, і з них задощіло.

Із замкових закутин уже виповзали вечірні сутінки й Аскер-паша запримітив, що в нижніх приміщеннях тут і там заблищали світла.

На подвір'ї стало рухливо.

Проїхала крита карета, а за нею декілька озброєних верш-

ників, заметушилася служба й галасливо загавкали собаки.

— Можемо їхати, ефенді! — почувся за дверима дзвінкий голос маркіза, а по хвилині він увійшов до вітальні, одягнений у подорожній теплий і захисний зеленкуватий плащ.

— Андре, — звернувся він до лакея, — подай ефенді плащ і капелюх!

— Слухаю, ваша милосте! — зігнувся той у поклоні.

— Сподіюся, що паша з одним хвостом не подорожує без зброї, — підморгнув гостеві маркіз, ховаючи маленький пістоль у кишеню своїх штанів, а другий, більший — у плащ.

— Звичайно, що ні! — засміявся Аскер-паша, підкидаючи в руках блискучий пістоль.

— З нами їде комендант моєї замкової охорони, який добре знає околиці. Крім того він завзятий рубака і знаменитий стрілець. Поїдуть також декілька вояків.

Дощило, як виїжджали із замку. Великі холодні краплини били по шибках каретки, спливаючи вниз дрібнесенькими струмочками.

— Черепашине шато*, ефенді, — говорив маркіз, накидаючи грубе суконне покривало на ноги паші і свої, — це гніздо родини маркізів д'ю Фре. Вони не чистокровні французи, а змішані з голляндською шляхтою. Дід і батько теперішнього маркіза Жан Жака д'ю Фре були на військовій службі наших монархів, а відійшовши у відставку, померли в похилому віці. Жан Жак д'ю Фре мав дуже непосидючу вдачу. Ще юнаком поступив на військову службу, але збагнувши скоро, що вона не така то й легка, покинув її і затягнувся на секретну службу нашого все милостивого монарха. Доволі проворний і меткий, із добрим знанням кількох європейських мов, Жан Жак д'ю Фре піднявся доволі високо на своїй службі і став одним із близьких повірених нашого монарха. Тепер він відає справами розвідки у східноєвропейських країнах. До речі, переконати його в чомусь дуже важко. Маркіз упертий і непоступливий. Але такий характер просто вимріяний для всяких крутих розмов із такими поганцями, як, скажімо, саксонці. А коли прийняти до уваги, що д'ю Фре чеше по-московському, наче родовитий москвин, то й не диво, що наш все милостивий монарх довіряв йому всякі делікатні справи...

— Включно з козацькою, правда?

— Безумовно. Д'ю Фре ставиться прихильно до козацької нації. Що ж торкається москалів, то їх він не любить, хоч респектує царя Петра за його державницький розмах й європеїзацію Московщини...

*Шато — замок.

Дощіло щораз сильніше й із накидок вершників, які їхали обабіч каретки, спливала густяком вода. Карета гойдалася, підстрибуючи на вибоїнах, а дощ заливав вікна й лопотів по її верхові.

Пізно ввечері карета в'їхала на просторе подвір'я Черепашиного замку й зупинилася перед широкими сходами. На них, гостей, уже чекали слуги з ліхтарями і, впровадивши їх до великого вестибюлю, забрали від них подорожні плащі.

Згори, по крутих із білого мармуру сходах, ішов високо-рослий елегантно одягнений і вже літній мужчина.

— Вітайте, дорогі гості! — пролунав його дзвінкий голос.
— Не сподівався я, що завітаєте до мене в таку негоду...

— Служба не дружба, маркізе, — вклоняючись, промовив маркіз Гізет. — Але в першу чергу дозвольте представити вам гостя з далеких країн, — Аскер-пашу з Туреччини.

На обличчі маркіза Жан Жака д'ю Фре промайнуло здивування, але миттю зникло.

— Найсердечніше вітаю вас, ефенді, в моєму замку, — уклонився галянтно маркіз д'ю Фре, простягаючи руку на привітання. — Для мене велика честь вітати в себе пашу османської імперії. Прошу нагору, до вітальні!

Вона вражала великим багатством. На стінах висіли дорогі gobelini, скрізь блищало золото. Стеля була розмальована чудовими малюнками з античного світу, а долівка вкрита грубим і пухким килимом, у якому ноги потопали, мов у м'якій траві.

— Прошу ближче до ватрана, — підсунув маркіз гостям пишні й вигідні фотелі, а потім плеснув у долоні. Миттю з'явився слуга й маркіз наказав йому принести вино, ром і чарки.

— Для вас, ефенді, ром, — сказав він, наповнюючи чарки. Адже Коран забороняє правовірним синам ісламу пити вино...

— Можете паші його налити, — засміявся маркіз Гізет.
— Він із таких правовірних синів ісламу, що питиме вино й навіть не струшуватиме першої краплі для Аллаха!

— Не розумію, — здивувався д'ю Фре.

— Аскер-паша не турок, а козак-українець...

— Справді?

— Еге ж, — кивнув головою Аскер-паша, — я колишній козацький старшина, який служив під прапорами гетьмана Мазепи.

— То ви мазепинець? — іще більше здивувався маркіз

д'ю Фре. — Тоді маю ще більшу честь вітати вас. Але як це сталося, ефенді, що ви дослужилися до такого високого військового ступеня в османській імперії?

— Що ж, вояк із мене не поганий. Коли виявилось, що нам усім, хто вийшов із покійним гетьманом Мазепою з України, доведеться проживати на чужині, козаки почали шукати якоїсь служби. Треба ж було влаштувати своє життя. Одні пішли на службу до шведів, другі до французів, дехто потрапив до Австрії, чимало нашого брата опинилося на Далекому Сході, а декому вдалося затягнутися до турецького війська. Мову я вивчив скоро, а що турки мали багато мороки з персами, для мене була нагода авансувати. Я визначився в перській війні, бо мені пощастило здобути кілька твердинь персів. У відносно скорому часі я став генерал-бригадиром. Після закінчення перської кампанії мене викликали до Стамбулу й тому, що я вільно володію кількома європейськими мовами, мені дали призначення на службу до міністерства заграничних справ. Моє теперішнє становище дає мені широкую можливість щороку їздити по Європі.

— І при тому діяти в користь козацької нації, — додав маркіз Гізет.

— Звичайно. Я був би поганим сином моєї вітчизни, коли б діяв інакше, — заявив твердо Аскер-паша.

— Дозвольте, ефенді, поставити вам дискретне питання, — промовив маркіз д'ю Фре, підійшовши до ватрана й поштовхавши залізною паличкою поліна у нього. — Чи ви дієте також секретно на службі козацького екзильного гетьмана Орлика?..

— Питання пряме, й, мабуть, буде пряма відповідь, — підсміхнувся значуче маркіз Гізет.

— Безперечно, — поправився у кріслі Аскер-паша. — Не потребуємо говорити до себе навімання. Я емісар його милости гетьмана Пилипа Орлика. В такому характері я і приїхав до вас, а його милість просив передати вам його привітання й висловити надію, що ви далі будете підтримувати справу визволення козацької нації та сприятимете їй...

— Мені надзвичайно приємно вітати вас, ефенді, як приятеля і друга в нашій спільній дії. Вірю, що Венера, зоріючи на заході засяє...

— Теж у темноті на сході, — докінчив умовну кличку Аскер-паша.

— Годиться запити наше знайомство і дружбу! — наповнив чарки маркіз д'ю Фре.

— Щоб вона збереглася до кінця нашого життя! — підхопив маркіз Гізет.

— Панове дозволять, що я вас залишу на хвилинку, бо хочу дати доручення щодо вечері й нічлігу, — підвівся маркіз д'ю Фре і, вклонившись легенько, вийшов із вітальні.

— Маркіз — мила людина, — сказав по хвилині Аскер-паша, закурюючи люльку.

— Зовсім протилежна до батька вдача. Покійний маркіз П'єр Альберт д'ю Фре був хмуроватий і скупий на слова. Жан Жак пробув довго у Версалі й, відбуваючи роз'їзди по багатьох країнах, набув великий досвід і зробився ельоквентним.

— Скажіть же, дорогий ефенді, — почувся голос господаря, який саме ввійшов до вітальні, — чи вам відомо про смерть гетьмана Івана Скоропадського?..

— Знаю про це, — відповів Аскер-паша. — В Ясах ми дуже скоро отримали вістку про це.

— Чи знаєте, хто буде тепер гетьманом?

— Мабуть, Павло Полуботок. Поважним кандидатом міг би бути полковник Данило Апостол, але, маю вражіння, що він не рватиметься до булави, бо цар його не любить, вважаючи Апостола твердим мазепинцем. Ніхто не знає, чим це все закінчиться. Найновіші вістки, які наспіли до Яс, вказують, що цар Петро не погоджується на вибір гетьмана, а дає згоду лише на наказного гетьмана.

— Як це наказного? Чи можете пояснити?

— Охоче. Наказний — це не вибраний гетьман. Він тільки виконує обов'язки гетьмана, є, так би мовити, урядуючим гетьманом і кожної хвилини може скласти свої обов'язки...

— Тепер я розумію. Але чому ж цар Петро не погоджується на вибір нового козацького гетьмана?

— Бачите, маркізе, — не замислюючись, відповів Аскер-паша, — відомо ж не від сьогодні, що цар Петро хоче знищити всі права й вольності козацької землі і зробити з України провінцію. Виборний гетьман в Україні це все таки суверен, хай і з обмеженою владою. Козаки вибрали б або Полуботка, або Апостола. Але обидва вони колишні співробітники гетьмана Мазепи, і їх цар Петро не любить, тому планує поставити в Україні лише наказного гетьмана, який буде безспірно виконувати його накази і сліпо слухатиметься, що цар скаже. Коли б так сталося, то тоді наказним гетьманом стане котрийсь із тих полковників, які підлашчуються до царя. Не забуваймо про те, що в Україні діє так звана Малоросійська

Колегія, яка насправді рядить цілою країною.

— Знаємо про це, — втрутився маркіз Гізет. Нещодавно я одержав почерез Польщу вістку, що Вельямінова козацька старшина не любить, а між нею й Вільяміновим існують великі неполадки.

— Вельямінов погана і крута людина, — нахмурившись поправив Аскер-паша свою люльку, — тож не диво, що козацька старшина з ним не ладить. Адже він з усіх сил намагається обмежувати і вкорочувати її права, вже не говорячи взагалі про нехтування прав і вольностей усіх козаків.

— Скажіть, ефенді, — знову запитав його маркіз д'ю Фре, — як ставиться Полуботок до його милости гетьмана Орлика?

— Вельми прихильно, смію твердити. Полуботок — мазепинець. Таким він був, таким і залишився, збагнувши, що готує цар Петро козацькій нації.

— Це добре, — схвально кивнув головою маркіз д'ю Фре. — Така настанова Полуботка полегшуватиме нам багато в дечому нашу діяльність. Сподіваюся, що шановний маркіз вам говорив про ті труднощі, які ми маємо з москвинами. Декілька наших розвідників пропали безвісти. Одного з них схопили таки в Москві, й, samozрозуміла річ, він отруївся на місці, щоб не заламатися під тортурами. Цар Петро з великим поспіхом намагається європеїзувати Московію, але цей процес не проходить йому легко, й у Москві летять голови під топорами катів. Петро варвар. Ось послушайте, панове, що доносять мені з Москви!

Маркіз д'ю Фре витягнув із кишені свого камзоля тісно і дбайливо зложений тоненький папірець та й почав читати:

»...Нешадно тут посадили на кіл генерала Глебова, який нібито мав бути полубовником цариці. Обабіч помосту стирчали палі з нанизаними на них головами замучених військових жертв лютого царського гніву... Тут усе понуре й залякане. Всі бояться царя й мовчать. За одне необережне слово можна попасти на дибу. Мариво одного великого жаху ширяє над цією великою країною, в якій імператор убиває власного сина й любить його передсмертними муками...«

— Справжнє варварство! — скривився маркіз Гізет. — У нас, на заході, володарі теж не святі, й різні криваві діла трапляються, але все таки в нас не було й немає такого деспотизму.

— Захід годі рівняти з Московщиною, — прикурив знову свою люльку Аскер-паша. — Це два окремі духові світи, які

себе не розуміють, і, мабуть, ніколи не зможуть себе зрозуміти...

— Правду кажете, ефенді, — блиснув очима маркіз д'ю Фре. — Тому то важко мати до діла з таким ворогом, діла й мислі якого трудно розуміти чи збагнути, не то що передбачити...

Слуга зголосив, що вечеря готова, й маркіз д'ю Фре попросив гостей перейти до пишної прибраної їдальні, де слуги почали подавати до столу різні страви.

— Скажіть, будь ласка, маркізе, — зацікавився в часі вечері Аскер-паша, — чому це ваш замок називається Черепашиним?

— Така назва пішла від нашого родинного герба, бо мій рід виводиться з голландської шляхти. Наш прадід був нагороджений шляхетством за свої заслуги для еспанської корони. У хроніці записано, що він був надто вайлуватий і ходив дуже поволі. Еспанський імператор мав сказати моему прадідові, що за такі повільні рухи його гербом буде черепаха. Так і сталося. Мій дід, побудувавши це шато, дав наказ викупи в камені над в'їзними ворітьми герб, зображуючий черепаху над схрещеними мечами. Тому з давніх-давен прозвали наше шато Черепашиним.

Вечеряли довго. Слуги приносили всякі страви, м'ясиво й печиво, а господар усе частував гостей старим смаковитим вином, від якого ноги наливалися важким оловом, а голова тяжіла каменюкою.

Пізно вночі розійшлися по кімнатах на нічліг.

Другого дня вранці маркіз Гізет розбудив Аскер-пашу:

— Вставайте, ефенді! Маємо чудовий і погідний ранок!

Аскер-паша довго пирхав, умиваючися холодною водою. Трохи поболовала голова з міцного похмілля, але чувся відпочитим і здоровим. Після сніданку господар запросив гостей до свого кабінету.

— Тепер до діла, панове! — вказав він гостям вигідні м'які фотелі, які стояли біля столу, закиданого книжками й паперами. — Чи ви, ефенді, подорожуєте далі, чи повертаєте до Стамбулу?

— Вертаю таки негайно. Можливо, що заскочу до Саксонії, як інкогніто. Я здорово забарився в Англії і не хочу стягати на себе підозріння Порти. Крім того, його милість гетьман Орлик напевно також хвилюється і жде на мої реляції.

— Гаразд. Яке становище займає Франція до козацької справи, вам відомо. Наш регент ставиться далі прихильно до козацької нації. Де можна й де вдасться, ми пакостимо

москалям, але зі Швецією співпрацюємо доволі тісно. Псують нам діло саксонці й поляки. Перекажіть його милості гетьману Орликові, хай буде вельми обережний з австрійським двором, бо теперішній канцлер ставиться неприхильно до козаків. Він прихильник співпраці австрійської імперії з Московією. Почерез ваші зв'язки в Україні раджу обзайомити довірену козацьку старшину із ситуацією на заході. Вона тепер не є сприйнятлива для української справи, але приятелів козацька нація має багато. Не залишили ми без уваги схоплення князя Войнаровського, й наші люди в Московії розвідують, куди його запроторили. Коли це устійнимо, можна буде пробувати робити заходи, щоб якось його вирвати з Петрових лабет. Цього особливо хоче шведський двір. Робіть усе можливе в Стамбулі, щоб Порта не зближувалася з Москвою. Вам не треба говорити, що такі намагання йдуть з обидвох сторін, а всяке зближення між тими імперіями не є корисні для української справи...

Крізь великі вікна заглянуло в кімнату весело сонечко, пробігло своїми променями по заглиблених у важливій розмові мужчинах, майнуло по замковому саді, побігло ген по огородах та полях і згубилося в недалекому густому лісі, що розкинувся на узбіччях.

Невдовзі воно засипало промінням і карету, що виїхала з Черепашиного замку в супроводі озброєних вершників.

Коли проїхали в'їзну браму, Аскер-паша визирнув із карети.

Високо над брамою красувався на вежі викутий у камені родинний герб шляхетської родини маркізів д'ю Фре – велика черепаха на схрещених мечях.

— Черепашине шато, — прошепотіли тихо уста Аскер-паші.

А сонечко веселило погідне небовиддя, й на полях лягала пізня осінь.

НІЧНИЙ ГІСТЬ

Статечні гальські бюргери пхикали невдоволено, а їхніх цнотливих малжонок бентежили й лякали горласті вигуки та галасування, які не вгавали ні на мить на базарній площі й на вулицях города тієї погідної осінньої днини.

Проте ремствувати голосно ніхто з бюргерів не збирався, бо тієї суботи був один із головних річних торгових днів у Галле, які приносили чималі прибутки для міста, а ще більше для купців і ремісників. Ці ж гальські бюргери займалися головню купецтвом і ремісництвом, тому в річні торгові дні одержували доволі багатенькі зиски, бож і продавали свій товар вдвічі дорожче, ніж звичайно.

Багато поважних і маючих бюргерів, які не потребували самі вистоювати за прилавками і продавати товари, гуляло по місті зі своїми пишно одягненими жінками й доньками. Вони оглядали склади, просувалися повагом у натовпі, споглядаючи гордовито на різношерсту галасливу юрбу, що нею аж загусли вулиці, сміялися з витівок комедіантів, які показували різні штуки на базарній площі, або заходили до кра-

щик пивних, де їм вельми услужливо подавали добряче пиво або головохмільну мальвазію, від якої злипалися уста, а молодим панянкам так і хотілося цілувати життєрадісних студентів, що юрбилися по всіх-усюдах.

Побувати на річних торгових днях уважалося для студентів святим обов'язком, тому й наринувли вони до города з Ляйпцігу, Вюртембергу та Емну. Товпилися гуртами по вулицях – жваві, моторні, охочі до різних витівок. Одягнені були хто в сірому, хто в атласному каптані, вузьких штанах і черевиках із широченними спряжками, хто зовсім патлатий, а хто з багатих – вичепурений за останньою модою у вишитому каптані із золотими гудзиками та мереживом, оксамитовому капелюсі з пір'ям та обов'язковою паличкою в руках. Проте навіть і така вишуканість не перешкождала чепурунам-студентам устрявати в галабурди або битися навкулачки між собою та набивати одні одним синяки. Зокрема ласі до бійок були вюртемберзькі студенти, що шукали лише нагоди, аби полупцювати своїх колег з інших університетів та натовкти їм якнайбільше синяків.

Ходили гуртом також і студенти з далекої козацької землі – Зиновій Любович, Богдан Метелиця, Марко Хуторний та Афанасій Кваша. Здорові, чорновусі, чепурно одягнені студенти, сини козацької старшини, що їх не називали інакше, як козаками, були добрими фехтувальниками* й ніхто зі студентів не поривався битися з ними на шпагах чи на шаблях.

– Ходімо на базар, – запропонував Зиновій, – оглянемо там усяку чудасію.

– Ходімо! – згодилися друзі.

Вони пройшли швидко попри могутню катедру, яка стріляла в небо своїми височенними гостровежами, протовпилися вузькою, глітною Людвікштрассе й опинилися на базарній площі – Міхаельплатцу, що аж кишив різним людом. Купці, ремісники, селяни, вояки, мандрівні актори, силачі, велетні, карлики, штукарі, пройдисвіти і студенти насунули хмарою на річний ярмарок. У крамницях, складах і на прилавках ішов жвавий торг, дзвеніли золоті та срібні гроші й лунали різні чужі мови. Крикливі торговці так голосно захвалювали свій товар, що аж похрипли. Хлопчаки гасали від прилавку до прилавку зі смачними наїдками або дражнилися з карликами та витріщувалися на сердитих ведмедів, прив'язаних ланцюгами до дебелих стовпів. Перекупки, які продавали запашні осінні яблука, гонили хлопчаків від себе й лаяли їх непристойно.

* Фехтувальники – митці битися на шаблях чи шпагах. 35

Підстаркуватий лицедій із розмальованими знаками Зодіаку на своїй одежі тупцював на дерев'яному помості й закликав охочих дізнаватися про свою долю із жеребків, які витягала з невеличкої скриньки мавпочка, одягнена в червоний каптанчик і таку ж гострочубу шапочку. За жеребок треба було платити одного гелера й компаньйони лицедія покwapливо тиццали охочим роззявам карнавки під ніс, заохочуючи їх, щоб вони вкидали туди гроші.

— Зараз моя велемудра Лорія почне тягнути ваші жеребки, — але перед тим я зроблю символічне заклаття, щоб кожному з вас був витягнений правильний жеребок.

Тут він, вийнявши дивно покарбовану палочку, почав накреслювати нею у повітрі різні кабалістичні знаки, після чого промовив:

— Тепер Лорія матиме мудрість змії і витягатиме непомильно наші жеребки.

— Не видно по ній ніякої мудрости! — вигукнув із натовпу хтось глумливо.

— Не тобі знати мою таємну силу! — огризнувся лицедій.

— Хіба ж ти її маєш? — почувся чийсь зневажливий голос.

Люди голосно зареготалися.

Але мавпочка і справді почала тягнути зі скриньки невеличкі листи, а компаньйони лицедія роздавали їх усім тим, які вкинули по гелерові до карнавок.

Але в тих листах були понаписувані всілякі нісенітницї й обманені голосно залаялися.

— Що ж це за глупота тут написана?! Адже це ніяке передбачування, ані віщування!..

— Обманець ти кострубатий!..

— Товкти цього козолупа! — загаласували розчаровані жінки, закидаючи лицедія пом'ятими й подертими папірцями.

Лицедій розводив безрадно руками і вдавав зі себе вельми зажуреного.

— Констеяція сьогодні, виходить, несприятлива, — промовив він сумним голосом. — Злі духи наврочили ваші жеребки. Не винен я в тому...

— Що це ти нам верзеш про якусь констеяцію і злих духів? — насів на нього червонощокий селянин.

— А злі духи хіба пишуть?! — придерся й собі до лицедія котрийсь із дрібних бюргерів, пошкодувавши гелера.

— Віддай нам гроші, драбуго! — залунав чийсь голос із натовпу.

— Так, так! Хай віддасть нам наші гелери! — гукнуло жіноцтво.

Лицедієві не вперше приходилося обдурювати наївних роззяв і він по втертій звичці, схопивши наповнену гелерами карнавку, дремнув із нею в гущу підвод і великих фургонів, залишивши своїх компаньйонів обсварюватися із сердитими людьми, які, погаласавши й полаявши лицедія, почали розходитися. Коли ж біля помосту все зовсім спорожніло, лицедій знову з'явився на ньому, заохочуючи свіжих роззяв купувати жеребки.

Насміявшись досхочу з витівок хитрючого обманця, козаки-студенти покрокували далі базаром, розглядаючи всякі дивовижні та різнорідний натовп. Їм доводилося не раз уступати з дороги гордовитим отилим бюргерам, зате вони усміхалися люб'язно вродливим панянкам, що дріботіли в модних одягах поруч зі своїми пихатими матерями й зиркали зальотно на чепурунів-студентів. Студенти ж, перейшовши найширшу в городі Альфредштрассе, зайшли до однієї з найкращих каварень у Галле, власником якої був герр Мюллер.

В каварню вже насунуло чимало публіки, серед якої не бракувало людей із міської знаті. Вояки видзвонювали острогами і брязкали шаблями та шпагами, але найбільше було в каварні таки самих студентів. Гальські студенти розташувалися довкола великого столу й із зацікавленням слухали дискурс, що його вів професор Гальського університету Губбе, який полюбляв гуторити зі студентами, котрі захоплювалися не тільки любовними пригодами й фехтувальними авантюрами, але таки прагнули справжнього глибокого знання. Професор Губбе їх полоняв своєю остроумністю, часто й цинізмом, а понад усе дошкульним, хоч і обережним глузуванням із тогочасних авторитетів. Він обожнював Вольтера й обурювався на французький королівський режим за те, що посадив Вольтера в Бастілію* та залюбки послуговувався висловами молодого філософа.

Дискурс заповідався дуже цікавий, бо до професора Губбе підсівся несподівано гальський шляхтич, авантюрничий франт Отто фон Герц. Цей високочолий мужчина поза тридцятку, в чорному оксамитовому вбранні та з невідлучною паличкою, яка мала голівку зі слонової кости, був абсолювентом Ляйпцігського університету, славився як добрий фехтувальник, служив у війську саксонського курфюрста Фрідріха Августа, воював зі шведами, котрі покремсали його так здорово, що він насилу вилизався з ран, а пізніше, покинувши війсь-
* Вольтер в Бастілії — Вольтер був двічі ув'язнений у Бастілії — в 1717 й 1726 роках.

кову службу, став повіреним дипломатом саксонського курфюрста. Він послушав до різних європейських дворів, знав їхні таємниці, захоплювався енциклопедистами, любив погострити язика із професорами й ворогував із гальським сенатом за те, що сенатські райці обкладали його склади в Галле великими податками й оплатами. Отто фон Герц належав до багатой саксонської шляхти, котра не відкидала торгівлі, як засобу для свого збагачення. Звичайно, що він сам не торгував і це діло вели купці, але всі найкращі склади в Галле належали шляхетській родині Герців. Після смерти батька Отто фон Герц став власником усіх маєтків, через що йому й довелося обсварюватися з гальськими райцями та обстоювати інтереси своєї родини.

Із професором Губбе лучила Герца приязнь іще з університету й вони завжди радо зустрічалися.

— Ого! Диви. й Герц тут! — здивувався Богдан.

— Тому й дискурс буде дуже цікавий, — промовив Афанасій.

— Авжеж, — погодився Зиновій, — підсядьмо ближче.

Із трудом примостилися при сусідньому столі. А тим часом студентів підсідало щораз то більше.

— Наші райці тепер вельми кирпу гнуть, — глумився фон Герц, — так начебто вони і справді можуть поскубти бороду святому Петрові!..

— Не дивуйтеся, приятелю, — підморгнув йому професор Губбе. — Аджеж Галле відоме зі своїх старих ослів...

— Які пасуться на Базельвізе* — докинув котрийсь із студентів.

Розлягся загальний сміх.

— Останньо наш благочестивий пастор Йоганнус зволив заговорити про частеньке непристойне п'яніння наших достойних райців, — промовив худенький студент реторики.

— Дарма, вони й оком не моргнуть! — підхопив гальський студент.

— Але ж пастор говорив про це на проповідниці, — впирався сухорлявий.

— Приятелю, — підсміхнувся фон Герц, — райці люди грошовиті, тож їм нічого боятися пастора.

— А втім, — додав, ехидно посміхаючись професор Губбе, — райцям теж відомо, що й пастор не зі святих, бо частенько любить поклонитися Бакхусові.

— Отож то. Крук крукові очей не видовбає! — почулися голоси.

*Базельвізе — осідок гальського міського сенату.

— Та ще й подейкують, начебто райці відвідують досить часто, але потайки, певні льокалі...

— Нікуди правди діти. Дівчата там славненькі! — авторитетним тоном заявив молоденький чепурун-студент.

— Чи це правда? — запитав хтось.

— Мовчи і слухай, що говорять розумні люди, — затюкали його студенти. — Може скажеш, цнотливцю, що ти ніколи не ходив на Розенштрассе, га?...

— Та що ви! — почервонів студент.

— Бережіться злої розпусти, — підняв значуче палець угору фон Герц, наслідуючи одного з райців Ляйпцігу.

— Та ще й бережіть вашу свободу, приятелі, — підхопив професор Губбе, — щоб не попали в тенета жіночої примани, бо страждатимете в неволі, мов Самсон.

— Геть жінок! Хай живе наука! — залунали вигуки.

— Ні, я проти! — крикнув хтось із студентів.

— Проти чого? Науки чи жінок?..

— Проти одного і другого! — почулася відповідь.

— Зле мислите приятелю, — повчально промовив фон Герц. — Без науки людина блукатиме мов у темряві, а без жінок життя не має ніякої цікавості...

— Не було б любови!..

— Не було б романтики!..

— Та що ми слухаємо тут цього пустельника! — накинулися колеги на невдачу-студента. — В печеру його запхати!..

— Хай живуть жінки й вино!..

— Хай живе наука!..

— Vivat professores!..

In Württemberg da suchen wir
immer die junge hübsche Mädchen*

затягнули дружньо вюртемберзькі студенти. Пісню швидко підхопили гальські й ляйпцігські колеги, і вкоротці каварня аж гриміла від їхнього співу.

Козаки-студенти зміркували, що дискурсу, мабуть, уже не буде, бо професор Губбе й фон Герц та старші студенти філософії і реторики розбавилися й тепер будуть виспівувати, говорити про жінок, або потягнуть гуртом до котроїсь із пристойних пивних, де й похмелятимуться здорово, як це звичайно водилося по традиції в річні торгові дні. Отто фон Герц мав міцну голову й любив хильнути чарчину. Він також платив щедро за всіх і під час веселощів пригадував свої студентські роки.

* Vivat professores — слава професорам! У Вюртемберзі ми завжди шукаємо молодих гарних дівчат.

Тому українці подалися геть із каварні й на вулиці потрапили в гомінку юрбу розбавленого студентства, яка сунула до пивної під назвою «Вайсе Тавбе»*, де залюбки збиралися студенти, котрі цікавилися більше мистецтвом, ніж філософією, теологією чи економією, не говорячи вже про медицину. Тут охочі з них читали свої вірші, дискутували палко про музику і драму, komponували непристойні памфлети на професорів та взагалі витівали різні штуки та постійно сперечалися зі статечними бюргерами, які вечорами заходили до пивної випити смаковитого чорного пива й послухати новин.

Отож і цим разом бюргери загомоніли невдоволено, коли розбавлені студенти ввалилися товпою до пивної і, галасуючи, прибили на стіну великий папір із гарною гальською гравюрою. Біля паперу зібрався натовп, а поважні бюргери й собі потяглися туди. Але, прочитавши написане, вони голосно вилаялися й миттю повернулися до своїх столів.

І не диво.

Лист був повний непристойних висловів, а – що гірше – подавав місця таємних розваг у місті й мав повно натяків на те, що навіть і достойні панове райці відвідують потайки ці місця, вже не кажучи про багатих купців і знатних бюргерів. Останні почали досадливо нарікати на студентів.

– Кара Господня з тими шибайголовами. Завжди щось устругнуть!

– За наших часів студенти не були такі зухвалі, – сказав сердито пузатенький бюргер, який доводився пивній сусідом.

– Я також учився в університеті, підтримав його другий, – але ніхто із студентів, які вивчали філософію чи реторику, не займався такими дурницями, як цей.

– А їм, гульвісам, що? – додав третій, сивуватий бюргер. – Хіба їм наука в голові? Тільки бешкетують, пиячать та за дівчатами бігають...

– Дозвольте вам зауважити, майне геррен**, – звернувся до бюргерів стрункий чорновусий студент, – що й ви такі самі були у вашій молодості...

І в нього на устах промайнула лукава усмішка.

– Але такої погані не виписували...

– Хіба ж це неправда? – здивувався удавано студент.

– Клянуся головою Вольтера, – підскочив до бюргерів меткий, вертлявий молодик, – що все це істинна правда!

– Що ти мені тичеш свого Вольтера! – скипів бюргер. – Твій Вольтер безвірок, він і на самого Бога хулу складає!

– Зате ум у нього багатенький...

*»Вайсе Тавбе« – »Біла Голубка«. **Майне геррен – мої панове.

— Тю на тебе дурного й на твого філософа! — Ще більше розлютився бюргер.

— Та що з вами говорити, — вмішався до суперечки буйно-кучерявий студент із Ляйпцігу, — коли ви не хочете розуміти духа сучасної епохи. Для вас Вольтер чи не сам Вельзевул, а для нас він великий і блискучий ум. Коли б ви читали його писання, то й думали б інакше...

— О, не діждете, щоб ми валяли собі руки такою поганню!..

— Шкода, — дражнили студенти роздратованих бюргерів, — стали б розумнішими...

Бюргери розсердилися не на жарт. Вони встали, заплатили за пиво й, навіть не глянувши на студентів, подалися до дверей. І лише у дверях сивуватий бюргер не втерпів.

— Дураки, ви молоді! — кинув він гнівно.

— Від такого й чуємо! — відповіли хором студенти.

Пізно вночі Галле все ще гуло й веселилося.

Всюди лунав спів, шинки й каварні були переповнені; купці, замкнувши склади, підчислявали вторговані гроші, а з города потяглися довгі валки селянських підвод і купецьких фур, супроводжуваних озброєною сторожею. На ратуші погасло світло, й на вулицях появилися обвішані зброєю здоровані з міської сторожі, брязкаючи галябардами й важкими палашами. Вони ходили повагом і не присікувалися до бюргерів та студентів, які, покидаючи шинки й каварні, розсипалися галасливими потоками по городських вулицях. Цей рухливий людський вир топнів на очах, розпадався на групки в менших вуличках і губився в будинках із позаслонюваними віконницями вікнами під гавкотіння собак на подвір'ях.

Зиновій Любович добрів до бурси доволі пізньою ніччю. Ледве вирвався від украй розбавлених і підхмелених студентів, які ніяк не хотіли покидати пивної, незважаючи на вговорювання господаря, що йому пора її замикати.

Любович відчув, що голова почала ходити йому ходором й, опинившись на вулиці, з радістю втягнув у груди свіже морозне повітря. Побратимів годі було витягнути з веселого товариства й Зиновієві довелося йти до бурси одинцем.

Там чекала його несподіванка.

Ввійшовши напотемки до своєї кімнати, розташованої на першому поверсі широкобобої бурси, Зиновій засвітив свічку й остовпів.

Біля столу сидів у кріслі незнайомий літній мужчина, дбайливо одягнений у чудово вишитий каптан, накинута поверх камзоля зі золотими гудзиками. На плечах у незнайомця був широкий темний плащ, підбитий хутром.

Його гострий і, здавалося, трішки насмішкуватий погляд наче прорізував наскрізь студента.

— Бачу, що ви заскочені моєю такою пізньою візитою у вас, — промовив незнайомий по-українському до Зиновія, — але я в дорозі й мій час обмежений. Не заставши вас тут, вирішив зачекати.

— Хто ви і як зайшли до моєї замкненої кімнати?..

— Хто я — це вам зараз же скажу. А до вашої кімнати такій людині, як мені, зайти дуже легко. За допомогою ось цих ключиків. — Тут незнайомий витягнув із кишені цілу в'язку різних ключів і підкинув її в руці. — Ці залізячки допомагають мені відчиняти не одні двері. Але ви не хвилюйтеся, — заспокоїв він Зиновія, усміхаючись, — я ваш земляк і маю до вас маленьку справу.

Тут незнайомиць устав і, підійшовши близько до Зиновія, проказав твердим півголосом:

— Вірю, що Венера, зоріючи на заході, засяє...

— Теж у темноті на сході, — докінчив із полетшею Зиновій.

Він заспокоївся. Незнайомий належав до мазепинців і був на службі гетьмана Орлика. Родину Любовичів пов'язувало з гетьманом далеке споріднення, а один із дядьків Зиновія, козацький старшина, вийшов із гетьманом Іваном Мазепою на еміграцію, служив опісля при Орликові, ходив таємним емісаром в Україну й був убитий москалями недалеко Києва. Мазепинство було сильно закріплене в родині Любовичів, то й не диво, що мазепинці на службі Орлика скоро нав'язали контакт із молодим Зиновієм у Галле і втягнули його до своєї політичної дії. До нього приєдналися пізніше Богдан Метелиця, Марко Хуторний і Афанасій Кваша. Й хоч він із ними і дружив, то Марко Хуторний і Афанасій Кваша не цікавилися політичними справами, до того ж уважали, що гетьман Мазепа таки був зрадником. Зиновій не дивувався, бо їхні родини були нагороджені за вірність цареві й одержали хутори на довчність — ті хутори, що були забрані в козацької старшини, яка вийшла з Мазепою на чужину.

— От і добре, — затер незнайомий руки. — А тепер будьмо знайомі. Я — Аскер-паша, емісар Його Милости гетьмана Пилипа Орлика.

Правиці обидвох міцно стиснулися.

Про таємничого Аскер-пашу, близького співробітника гетьмана Пилипа Орлика, Зиновій уже чув багато від інших гетьманських висланників, які час до часу контактувалися

з ним у різних справах. Йому було приємно, що така видатна персона, як Аскер-паша, завітала до нього особисто.

— Так це ви Аскер-паша? — перепитав зраділий і схвилований Зиновій. — Я чув про вас неодноразово, тому безмірно радий, що маю шану вітати вас у себе...

Аскер-паша підійшов швидко до дверей, відхилив їх, виглянув у темний коридор, потім замкнув двері на ключ і погасив свічку.

— Розмовлятимемо в темряві й то дуже тихо. Ваші колеги, вертаючи, зауважать світло й можуть сюди прийти, а я не хочу, щоб хтось мене бачив тут, у вашій кімнаті. Обережність ніде й ніколи не зашкодить, навіть у студентській бурсі... Скажіть, ви часом не знайомі з Отто фон Герцом?..

— Знайомий, але не сказав би, що близько. Фон Герц дуже цікавиться студентським життям і симпатизує студентам... Нас, козаків, він також знає, бож ми тут знані всім...

— Гм... Кажете, що близько ви з ним не знайомі?

— Ні.

— А ваші побратими?

— Теж ні.

— Вам і Богданові треба буде за всяку ціну знайти можливість зблизитися до фон Герца. Для звичайних студентів можливо це не буде легкою справою, але пробувати треба, тим більше тому, що фон Герц цікавиться студентством і часто йому патронує. Спитаєте, навіщо таке зближення? Скажу. Справа в тому, що наші приятелі із Франції почали поволі, так би мовити, «обробляти» фон Герца, а він може принести нам велику користь, бо це хитрючий лис. Ніхто з наших приятелів, ані з нас, мазепинців, не має певности, чи фон Герц не буде лукавити та не заграватиме на дві сторони, тобто французьку й саксонсько-московську. Знаємо, що Отто фон Герц не любить москалів, алеж він повірений курфюрста, а цей увесь час в'яжеться тісно з москалями. Можливо, що згодом французи когось пришлють сюди, а до того часу вам обидвом належить слідкувати за фон Герцом. Реляції складатимете в купця Пірса, який буде пересилати їх далі. Для вашої інформації, Пірс перебуває на службі французів і з ним ви можете говорити одверто. До речі, я ще перебалакаю з ним про це завтра вранці.

— Боюся, що важко буде нам справитися, — похитав головою сумнівно Зиновій. — Отто фон Герц частенько виїздить із Галле, доступ до нього також не легкий, а ще важче буде нав'язати з ним ближче знайомство.

— Пробуйте, що вдасться. Знаю, що матимете труднощі, й, може, вам обидвом не пощастить. Я маю це на увазі, бо фон Герц обережна людина й має чималий досвід. Але у нього є одна слабкість, на яку ми знайшли лік...

— Що ж це за слабкість? — здивувався Зиновій.

— Отто фон Герц закоханий у грошенятах, приятелю, не зважаючи на те, що він досить багатенький. Відомо ж, що хто має багато грошей, то хоче мати їх ще більше. Власне тому наші приятелі готові його купити новенькими золотими талярами. Тоді й вам буде діяти легше...

Довго розмовляв Аскер-паша з молодим студентом-козаком Зиновієм Любовичем.

Ніхто не помітив, як із будинку бурси пізно вночі вийшов чоловічина, закутаний у довгий плащ і швидко зник за рогом. Він швидко переліз через високий мур і, зіскочивши із нього, подався спішно опустілою й тихою вулицею до своєї гостиниці.

А Зиновій Любович, лежачи в ліжку, передумував свою довгу розмову з Аскер-пашею.

Вона видавалася йому якимсь дивним сном.

ЕМІСАР ОРЛИКА

Поночілю.

На просторе подвір'я Свято-Дмитріївського монастиря вїхала карета, запряжена шестірнею й зупинилася перед великою монастирською церквою.

З карети проворно вискочив молодий чорновусий козацький старшина й подав руку поважному, повнотілому чоловікові, багато одягненому, який важкувато ступив зі сходів карети на землю.

До них уже підходив поквапно високого росту монах із розкішною сивою бородою, спираючися на високу палицю, оковану сріблом. Він легко вклонився,

— Вітайте, Ваша Милість і наш добродію, в цій скромній обителі. В наших молитвах ми завжди молимося за Вашу Милість, ктитора цього храму Пресвятої Богородиці!

— Вітайте, отче протоігумене! Як Господь вас милує?

І наказний гетьман пригорнув старенького монаха до своїх широких грудей.

— Слава Богові, держуся здоров'ям не погано, — мило всміхнувся протоігумен, а його погляд спочив уважно на молодому старшині, що не втекло від уваги гетьмана.

— Це Петро Черниш, син нашого генерального судді, — поклав гетьман руку на плече молодому старшині, — відданий мені козак серцем і душею. Знайомтеся, бож вам обидвом доведеться частенько зустрічатися.

— Радий вітати тебе, сину, — подав протоігумен старшині руку, яку той шанобливо поцілував. — Слава Богу, що маємо молодих людей, котрим добро нашої отчизни таке ж дороге, як і нам старим.

— Чи емісар уже приїхав? — звернувся потиху гетьман до протоігумена.

— Сьогодні вранці. Він дуже втомлений і спить у моїй келії, мов забитий.

— Хто ж це тим разом? — перепитав гетьман.

— Турецький паша, Ваша Милосте.

— Хто, хто?! — здивувався гетьман.

— Аскер-паша. Турецький генерал, а в нашому козацькому мирі Остап Миrowsький, що вийшов після Полтави з покійним гетьманом Мазепою на чужину.

— Он як! — продовжував дивуватися гетьман. — Пригадую собі його. Завзятий був козак і відданий безмежно покійному Мазепі. Виходить, що й надалі залишився твердим мазепинцем. Ну, що ж, він молодець, і мені приємно буде з ним зустрітися.

— Чи Ваша Милість зволють пригоститися нашою скромною вечерею?

— Ні. Спасибі, дорогий отче протоігумене. Хочу відразу приступити до діла. Та я й не голодний. Будь ласка, піди й розбуди Пашу. Поки ми говоритимемо, то ознайом Петра з польською справою. Знаєш добре той клопіт, який підсунули нам поляки. Та не забудь розпорядитися, щоб візників і компанійців завели негайно до трапезної і добре нагодували. Не хочу, щоб хтось із них бачив, куди я пішов...

Гетьман іще розмовляв із Чернишем, а тим часом монахи вже запрошували гетьманських людей до трапезної на вечерю, так що скоро перед церквою опустіло й тоді протоігумен, підійшовши до важкоцвяхованих церковних дверей, вийняв із кишені ключ і їх відчинив.

Увійшовши в церкву, гетьман і протоігумен тричі перехрестилися й низько поклонилися перед царськими вратами, а тоді скерувались за престіл. Тут протоігумен засвітив свічку, присвітив нею стіну й натиснув непомітну в ній залізну голівку. Нечутно відчинилися вузькі двері, за якими чорнів вузький прохід.

Взявши від протоігумена свічку, гетьман пройшов повільно кільканадцять кроків і увійшов у невелику каплицю.

На стіні висіло велике Розп'яття, а на вівтарі лежало куте сріблом Євангеліє.

Гетьман став навколішки й заглибився в молитві.

Молився довго...

По хвилині вчулися притишені кроки, й по східцях зійшов у крипту Аскер-паша, вбраний у звичайний, навіть убогий на вигляд, козацький подорожний одяг.

Гетьман підвівся.

Аскер-паша, підійшовши до нього, низько вклонився.

— Чолом б'ю Вашій Милості, — залунав його тихий, але бадьорий голос. — Дозвольте вам представитися: я емісар Ясновельможного Гетьмана Пилипа Орлика, турецький паша, а в козацькому мирі — Остап Мировський...

— Вітай, дорогий гостю! — обняв його Полуботок. — Багато вже років я тебе не бачив і радію твоїм приїздом, але вибач, що приймаю тебе в монастирській каплиці. На жаль, такі часи настали в нашій Україні, що її наказному гетьманові треба ховатися не тільки від москалів, але і від своїх...

— Це правда, — погодився паша. — Перед виїздом сюди мене всі остерігали перед московськими шпигунами і своїми донощиками. Тієї погані розвелось всюди чимало... Але починаймо наше діло.

З цими словами паша відкрутив кінцем ножа один бік держака свого кинджала, вийняв звідти тонесенький скручений папірець і подав його Полуботкові, кажучи:

— Це Вашій Милості лист, писаний власноручно гетьманом Пилипом Орликом.

Розгорнувши листа й нахилившись до свічки, Полуботок почав його уважно читати, а потім звів свій погляд на Орликового емісара.

— Як здоров'я Його Милости?

— Він часто нездужає. Залишив я його в Хотині хворого. Що й казати, поневіряння по чужих країнах дається йому гостро відчувати. А турбот також не бракує...

— Так, так! — похитав журливо головою гетьман. — Але чого ж бо ти стоїш, Остапе? Сідай та розповідай із чим добрим чи злим ти прибув. Ясновельможний згадує в листі, що ти вибирався в подорож на Захід. Що ж привіз ізвідтіля?..

— Розповідати можна багато, Ваша Милосте, але все воно зводиться до одного: не гаразд із нашою справою...

— Я слухаю тебе, Остапе, — проказав тихо Полуботок.

— Відбув я оце поїздку до Англії, був у Франції, проїхав Саксонію й Чехію, а з Молдавії продістався в Україну. Подорожую вже кілька місяців. За цей час побував усюди, де слід було мені бути, й зустрічався з ким потрібно. Англійський двір ставиться до нашої справи прихильно. Король Юрій, думаю, що вам уже відомо з наших давніших реляцій, дружив із Войнаровським і з того часу цікавиться Україною. Але Юрій в Англії чужинець, а англійські лорди ведуть свою політику, тому він рад не рад мусить таки прислухатися до їхнього голосу. Між ними є також прихильники Петра, бо їм, як і багатьом західноєвропейським політикам, подобається те, що він європеїзує Московщину. Та це ще не таке істотне. Важливішою є їхня настанова розгорнути широку торгівлю з москвинами. Виступаючи офіційно в Англії як посол Порту, я мав можливість говорити особисто з королем Юрієм, а цю секретну зустріч улаштував мені лорд Стейнговп, наш приятель. Король — розумна людина. Сказав мені дуже гірку правду у вічі, що ми, українці, в чужій службі служимо надто вірно й часто забуваємо свою батьківщину. При цьому порівняв нас із його німцями, які на англійській службі теж забувають про свою рідну німецьку землю. Вельми жаліє за Войнаровським й обіцяв підтримувати дискретно нашу справу. Це дуже багато з його сторони, коли брати до уваги всі ті труднощі, які має чужинець на англійському троні.

Гетьман схвально покивав головою.

— Значно ліпше представляється ситуація у Франції, — продовжував Аскер-паша. — Ця західноєвропейська держава, пов'язана вузлами тісної дружби зі Швецією, є нам вельми прихильна. Її монарх прийняв багато козаків на свою службу, а Григора Орлика, полковника французької армії, високо цінують на королівському дворі Франції. Французькі звідуні співпрацюють із нами добре й завдяки їм ми маємо завжди скорі інформації про те, що діється на західноєвропейських дворах, зокрема тих, до яких нашому братові-козакові доступ є дуже трудний...

— І небезпечний, або й зовсім неможливий, — додав Полуботок.

— Зовсім слушно, Ваша Милосте, зовсім слушно. Для прикладу візьмімо австрійський чи саксонський двори. Наш брат до них не пролізе, бо його скоро викриють і коли не скрутять голову, то зроблять іще гірше: віддадуть його «великому європейському володареві», як залюбки називають на тих дворах царя Петра. Зокрема небезпечним для нас тереном є Саксонія, де нам щораз частіше доводиться діяти

почерез наших французьких приятелів, хоч і їм не раз попадається на горіхи від твердолобих саксонців. Усе таки даємо собі якось раду з ними. До речі, Ваша Милість знають маркіза Лор'є і, сподіваюся, мали нагоду з ним зустрічатися...

— Так, минулого року. Він приїздив інкогніто до Києва як саксонський купець. Дуже цікавий чоловік...

— І проворний із біса, — докінчив паша. — Завдяки йому стали відомі наміри москалів схопити графа Григорія Орлика...

— Схопити Григорія Орлика? — здивувався гетьман.

— Так, Ваша Милосте. Коли москалям вдалося схопити Войнаровського, то чому ж не пробувати схопити гетьманського сина? Маючи його у своїх руках, москалі нам заспівали б...

— Розкажуй, Остапе, про цю справу, — зацікавився гетьман.

— Як відомо Вашій Милості, французи воюють тепер із голендерами. Це така собі війна й не війна, але триває вона вже довженько. Бере участь у тій нікчемній війні і Григор Орлик із сотнею козаків — завзятими рубачами, які вийшли ще з Мазепою на чужину. Так ото саксонці, що допомагають голендерам проти французів, за намовою москалів, переодягнули своїх вояків у достоменно таку ж саму одягу, яку носять орликівці, й, використавши нагоду, хотіли були схопити Григора Орлика чи в часі бою, чи на постої, що їм, до речі, було б удалося зовсім легко, бо напевно ніхто із французів їх не перевіряв би, приймаючи за орликівців. На превелике щастя, хтось із саксонців злякомився на гроші і прозрадив увесь плян французам...

— Що ж сталося опісля?

— Так як було заплановано, саксонці підкрадалися однієї ночі під похідну квартиру Григора, але тут їх уже чекали заховані козаки й вибили саксонців до ноги.

— Москалі розпускають усюди свої щупальця, — проказав тихо гетьман. — Минулого тижня мої довірені люди донесли з Царгороду, що новий царський посол, граф Василій Павлович Юсупов, домагався знову видачі Його Милости гетьмана Орлика.

Аскер-паша аж підскочив.

— Хто? Юсупов? То це він тепер послує в Царгороді? Так, так. Я знав іще перед виїздом, що прибуде новий посол. Треба буде мені ближче ним поцікавитися. Відома річ, що москалі весь час намагаються підкуплювати турків, не жаліючи золота. Їм добре відомо, яку роллю відіграють хабарі в

падишаховім царстві. Ціле щастя в тому, що великий везір Ібрагім є ворогом Москви. Турки лякаються Петрового державницького розмаху, бо він загрожує османській імперії. Але султан уже старий і невідомо, яку політику поведе його син супроти Москви. Знову ж таки й Петро не вічний...

— Ого! Його й довбешкою не діб'єш, — скривився Полуботок. — Правда, він уже здорово підтоптався, але енергії ще має багато.

Зі свічок скрапував поволі віск, а тінь від хреста все росла, більшала й наче розгортала свої рамена ширше й ширше. Зі стін гляділи на розмовців розмальовані в давнину якимсь напевно монахом-малярем, святі української землі, й наче слухали розмову наказного гетьмана, який схилив голову у важкій журбі за козацьку землю, й Орликового емісара, відважного одчайдуха, для якого не було ні меж, ні кордонів, і який для добра козацької землі готовий був іти на найбільше ризико й небезпеку.

Може вони і слухали...

Тінь від хреста все більшала... росла.

Гетьман здригнувся й обгорнув себе щільніше кереєю.

— Холоднуvато тут, — відмітив.

Устав і пройшовся перед вівтарем.

— Важко, ох, як важко, — заговорив по хвилині, — змагатися з навіженим Петром і його нашвидкоруч зробленими графами та баронами, які зграєю обсідають нашу землю. Важко, що й не доведи, Господи...

— Ясновельможному добре про те відомо, — відіззався Аскер-паша, — і він просить Вашу Милість чинити все, що можливе, в обороні прав і вольностей України. Зокрема, Ясновельможний просить не відступати від вимог, щоб Україна й далі мала свого вибірного гетьмана, щоб Петро не скасував цього права, бо тоді Україна стане провінцією Московщини, чи, пак, Росії...

— Це моя найбільша журба, — важко зітхнув Полуботок. — Наші супліки про дозвіл вибрати гетьмана Петро збуває мовчанкою або відповідає, що вибір гетьмана треба відкласти після закінчення перської війни. Виглядає на те, що він зумисне відкладає цю справу, маючи на думці взагалі не допустити до вибору гетьмана. У Глухові засіла Колегія й рядить козацькою землею. Я нібито наказний гетьман, але моя влада жахливо обмежена. За кожним моїм кроком слідкують шпигуни й донощики Вельямінова. Проте, здаватися так легко

петрові я не буду, а вольності і права нашої отчизни боронитиму до свого останнього віддиху. Так і перекажи, Остапе, Ясновельможному. Ви ж по тому боці дійте, як зможете, щоб просувати нашу справу на Заході, щоб вона була завжди на очах європейських володарів, бо тим допомагатимете нам вельми в наших опалах із москалями. Вони, кляті, розточили й розклали морально багацько нашого козацького брата, створивши із нього лакуз і донощиків, заради дарованих хуторів, ставків та млинів. Як важко старшувати над таким людом!.. Тримаю булаву в своїх руках не заради особистого честолюбія, а на те, щоб могли захищати нашу землю від щораз більшого московського зазіхання на неї. І захищатиму її до кінця свого життя...

Обличчя Полуботка суворішало з кожною хвилиною, а чоло перетинали глибокі борозни.

— Що рекомендує Ясновельможний чинити з польською справою? — зупинився зненацька перед Аскер-пашею гетьман.

— Виждати. Москалі хочуть спекти велику печеню з тієї справи й розсварити поляків між собою. З Потоцьким і далі можна втримувати секретний зв'язок.

— Добре. Перекажи, Остапе, що я уклінно прошу Ясновельможного, щоб він послав меморандум до європейських володарів, зазначаючи у ньому, що Москва нехтує законні права козацької землі й не допускає до вибору гетьмана.

— Ясновельможний охоче це зробить, — ствердив Аскер-паша, — бо дуже подратує Петра, коли до його амбасадорів звертатимуться європейські двори й бажатимуть вияснення тієї справи.

— Коли б можна, — продовжував Полуботок, — то в нашому інтересі було б, щоб навесні слідуючого року турки закрутили якусь, хоч би невелику, веремію з москалями на півдні. Якщо таке станеться, то це буде вода на наш млин, бо цар у подібних випадках мусітиме рахуватися хоч трішки з нами.

— Що ж, пробувати можна. Правда, це важка і складна справа, бо Порта не хоче тепер ніякої війни з Московією. Проте, евентуальну можливість треба буде обмірковувати. Коли вернуся до Туреччини, то розгляну все докладно і про вислід повідомлю Вашу Милість своїм довіреним посланцем, а коли буде кляватися щось серйозне, тоді прибуду сам. Не першина мені.

— Та ще прошу переказати Ясновельможному, щоб він був обережний із висиланням до мене своїх посланців. Хай кож-

ний із них має при собі добре захований лист, підписаний самим Ясновельможним. Тільки з такими посланцями я буду говорити. Знаєш сам, яка тепер ситуація в Україні. Я боюся зради й московського підступу, до того ж не хочу потрапити на московську дибу.

— Перекажу, Ваша Милосте.

— Оце й гаразд. Тепер торкнемося ще декількох важливих справ. Ти куди вибираєшся від нас?

— Прямо в Солунь до Ясновельможного, а звідти до Стамбулу. Я дуже забарився, й Порта напевно дивується, де це я пропадаю.

— Перекажеш Ясновельможному мою доброзичливу приязнь до нього. Ночуй тут, у монастирі, не вибирайся нікуди нічю, бо це небезпечно, а в цих мурах безпека цілковита. З Києва виїжджатиме цими днями купецька валка у Крим, тож ти можеш приєднатися до неї і поїдеш як купець. У Києві зайдеш до купця Мелетія Непийводи й він буде знати в чому діло.

— Скористаю охоче із пропозицій Вашої Милости й запевняю Вашу Милість, що перетворюся в найправдивішого київського купця, так що комар і носа не підточить на мені...

Розмова тривала ще довгий час.

Була вже пізня глуха ніч, як наказний гетьман Полуботок розпрощався з Аскер-пашею й вийшов незаметно бічними дверима з монастирської каплиці. На подвір'ї очікував його Черниш, розмовляючи тихо із протоігуменом. Козаки-компанійці також гомонили між собою, розсівшись долі.

— В дорогу! — наказав гетьман.

Попрощавшись із протоігуменом Феодосієм, гетьман сів із Чернишем у карету, але приказав не світити ліхтарів.

Виїхавши за монастирську браму, карета, оточена компанійцями, покотилася шляхом на Глухів.

Черниша дуже цікавило те, про що гетьман розмовляв з Орликовим емісаром, але він, звичайно, не відважувався запитати про це.

Наче вгадуючи його думки, Полуботок озвався перший:

— Мав-ем цікаву розмову з пашею, а над усе вірний син української землі. Таких нам треба якнайбільше в теперішньому часі...

Гетьман позіхнув.

— Ох, і втомлений я... спати хочеться... Ага, щоб не забув, завтра тобі треба їхати в Київ із пильною справою...

- До кого в Київ, Ваша Милосте?
- Скажу завтра. Це складна справа. Йдеться про те, щоб хтось перекинувся в купця й виїхав з України до Криму.
- Розумію, — промовив Петро тихо до себе, помітивши, що гетьман уже куняв, схиливши голову на своє широке рам'я.

За вікнами карети гойдалася безмісячна глуха ніч, і, проїжджаючи козацькими селами, компанійці полохали собак. Вони вайлували, а старі пошрамовані й покремсані в боях козаки підходили до вузьких віконечок або й виходили надвір, та, побачивши оточену кіннотниками карету, важко зітхали:

— Гай-гай! Знову хтось значний товчється ніччю. Чи не наказний гетьман, бува. Аджеж шестірнею помчав. Немає і йому спокою... Лиха веремія настала в Україні...

Карета гойдалася й почала колисати до сну молодого Черниша.

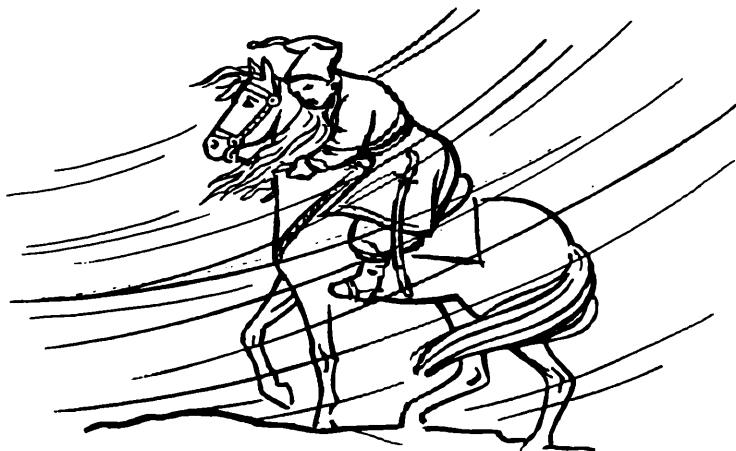
А в затишній невеликій келії Свято-Дмитрівського монастиря спав уже давно, поклавши на всякий випадок біля себе пістолі й шаблюку, емісар гетьмана Пилипа Орлика, Остап Мировський – Аскер-паша.

Наступного дня йому знову стелилася дорога.

На монастирській дзвіниці прокричали сичі і злякали старого монастирського сторожа, який, перехрестившись, потюпав в обхід монастиря.

Часи ж непевні...

Проте, всюди було тихо, і Свято-Дмитрівський монастир огорнула глибока осіння ніч.

МАЗЕПИНЕЦЬ

Ніч насупилася грозою.

Степ огорнула темрява, а чорні хмари насувалися важкими валунами зі заходу і проковтували зорі.

Холодний пронизливий вітер розгулювся по степу, товкся по байраках, шарудів голосисто в пожовклих травах і зі свистом та різноголоссям метелився по всіх-усюдах.

Їхати проти вітру ставало щораз важче.

Вершник навіть і не торкав коня острогами, бо вітер тормосив його з усіх сторін, наче намагався звалити із сідла, шмагав по лиці, вдирався в його туго застібнуту бурку, розвівав її поли та примушував вершника насувати міцніше шапку на чоло.

Час від часу вершник прилягав до шиї свого коня й уважно розглядався на всі сторони. Та доглянути щонебудь у нічній темряві не було легко.

— Ну й темрява! Хоч око виколи! — промимрив невдоволено

вершник, зупинивши коня. — Ніби тут і не тут. Чи не заблукали ми часом, га? — погладив він коня по шиї. — Вовчого байрака кат-ма... Щось воно не те... А що, як повернемо праворуч?..

Звернувши направо і проїхавши ще доволі далеченько, вершник помітив малесеньке світелце, що миготіло в далечині крихітним вогником.

— Мабуть, у доброму напрямку їдемо, гнідий, — зупинив коня вершник. — Поспішати не будемо. Треба обстежити все як слід, щоб не потрапити в халепу.

Кінь стриг вухами й іржав тихенько, наче хотів сказати, що розуміє свого пана.

Їдучи в напрямі миготливого світелечка, вершник часто зупиняв коня, прилягав до його шиї, пильно вдивлявся в темряву й надслухував. За деякий час світло побільшало, й він побачив перед собою контури великого дворища. Ліворуч нього тягнувся великий ліс.

— Ми на місці, — зрадів вершник. — Оце і є Вовчий байрак, що лежить поза двором Толстого*.

Розглядаючися бачно на всі сторони, вершник поволі підїхав до дворища.

Воно було оточене високим частоколом із грубезних, затесаних гострінню палів. У дворі панувала тиша, тільки десь поза головним будинком, на гумні, гавкали собаки. В одному з вікон головного будинку, на поверсі, блищало невелике світло. Хтось іще не спав, незважаючи на пізню ніч.

— Ач, не спиться комусь, — процідив крізь зуби вершник, — чи не полковникові? Це, мабуть, його крило, як мені говорили...

Підїхавши ближче до частоколу, вершник відв'язав від сидла звинутий довгий і міцний аркан, зробив широку петлю, підвівся на стременах і, розмахавши арканом, закинув петлю на гострокілля. Потім затягнув її і поторгав міцно, випробовуючи, чи петля закріпилася на палях. Опісля знову погладив коня по шиї, зняв яничарку** із пліч, повісив її на сидлі, поправив пістолі й кинджал за поясом і, ставши на сидло, схопився руками цупко за аркан та й поліз жваво на частокіл. Видряпавшись на гострокілля, вершник приляг між палями й почав оглядати подвір'я просторого дворища. На ньому не було нікого.

— Добре, — мугикнув вершник. — Краще не може бути...

Схопившись за аркан, він, мов кіт сплигнув із частоколу на подвір'я й розтав у нічній темряві...

*Петро Петрович Толстой — ніженський полковник (1719 1727).

**Яничарка — рушниця, турецький мушкет.

Його Світлість, граф Василій Павлович Юсупов, царський посол до Порти, здорово позіхнув і так потягнувся на вигідному широкому ліжку, що воно аж заскрипіло. Граф був утомлений довгою подорожжю, й після багатой вечери та добрячої п'ятики йому дуже хотілося пірнути з головою в пухові подушки та перини і вмиль заснути. Проте йому довелося ще довгенько гомоніти з господарем, полковником Толстим, зважаючи на те, що наступного дня він був змушений вибиратися рано в дальшу дорогу, а треба було ще переказати полковникові окремі секретні доручення царського сенату і Приказу щодо його завдань у наступному році. Всі вони зводилися до того, що полковникові слід було прибирати цупкіше хахлів у свої руки. При гостях годі про такі діла говорити, тож полковник зайшов до одпочивальні, й удвох із графом вони ще вихилили пляшку слив'янки та засиділися до пізньої ночі. Побачивши, що графові вже злипаються очі, полковник побажав йому доброї ночі й гукнув на слугу, щоб той допоміг роздягнутися Його Сіятельству. Поки слуга роздягав графа, цей розглянув іще раз уважно свою одпочивальню. Це була простора спальня, призначена, мабуть, лише для визначних гостей. Багато прибрана, вся в килимах, мала вигідні м'які крісла, мармурові столики й велику голландську шафу із дзеркалом.

Граф скривився з досади. Така сама шафа була в його палаті. Де ж це Толстой купив ідентичну? »А, він багатий до біса, — мигнула думка. — Куди не глянь — усюди килими, оксамит, золото і срібло... Грошей у нього теж не бракує... Він багатший, ніж деякі царські достойники... взагалі ж у Малоросії маючі люди, зокрема старшина«.

Так міркував Юсупов, уже засипаючи. В одпочивальні стало темно, бо слуга погасив свічник і, затагнувши грубу оксамитову заслону на вікно, вклонився низько вже сплячому графові, вийшов з одпочивальні та подався й собі одпочивати.

Спати ж спокійно втомленому царському послові не довелося довго. Щоправда, він заснув одразу міцним і твердим сном, але пробудився, коли хтось несподівано торсонув сильно його плече. Розплющивши очі, граф Юсупов отетерів. У спальні світилося, а над ним нахилився кремезний, скромно одягнений козак із суворим обличчям і пронизливим поглядом, ціляючи у нього своїм пістолем, а в другій його руці виблискував гостролезий ніж.

Юсупов хотів закричати, але йому наче відібрало голос. Не міг також підвестися на ліжку. В розпуці глянув на столичок біля ліжка, на якому лежали його пістолі. Їх там не було. На свічнику блимала одна лампа, а в її слабому світлі козака постать неначе виростала, могутнішала і грізнішала. Руки козака видалися графові розпростертими крилами, з яких визирила мовчазна смерть.

— Хто ви й чого хочете від мене?.. — вистогнав насилу переляканий Юсупов.

— Хто я — це не таке важне... Чого ж я хотітиму від вас, нехайно скажу. Але перед тим остерігаю, що один-однісінький ваш крик або спроба мені протиставитися коштуватимуть вам життя. Хочу запевнити вас, що я стріляю добре, як також непогано володію ножом, тому не раджу вам ризикувати життям...

Граф аж упрів із переляку. З таким розбійником немає жартів. Ач, як лупає своїми грізними очищами. З лиця видно, що зарізяка не абиякий. І як це він прокрався до будинку?..

— Не бійтеся, — заговорив тихо козак, — я не прийшов із заміром убивства, хоч не пошкодило б положнути вас ножом по вашій товстій, мов у кабана, гортанці. Ваших власних грошей також не потребу, бо я не грабіжник... Проте, як мені відомо, ідучи вже вдруге до Царгороду, ви везете Порті гарного гостинця, а що у ньому є гроші, стягнені з нашої України, то хіба не прогніваєтеся, як я заберу цю торбу з ними... Мені дуже прикро, що за це ви матимете великі неприємності від вашого батюшки-царя, який напевно пополосує вас дубинкою і звелить вам повернути гроші з вашого власного гаманця. Але ви не збіднієте, — глузував козак. — До речі, я вам пораджу, що зробити. Позичте собі у вашого земляка — полковника Толстого. Але гроші — це друга справа, й за ними я до вас не прийшов. Ви, будь ласка, дайте мені царський лист, і я вас більше не турбуватиму.

— Листа? Якого листа?

— Того, що ви маєте! До великого везіра Ібрагіма.

— В мене немає ніякого листа до везіра, — видушив граф крізь горло.

На обличчі козака заграла глумлива усмішка.

— Справді? Невже ж я помилився?.. Все таки, будь ласка, порийтеся ось тут, у вашій шкурняй торбі...

І козак вправним рухом кинув на ліжку велику шкуряну торбу із графськими знаками, а тоді продовжував:

— Звичайно, я міг би сам забрати цього листа, але тоді ви скажете, що це був грабунок. Мені було б дуже прикро, коли б ви говорили про мене як про грабіжника, тому звольте самі вручити цього листа мені до рук. Ну, витягайте його!

Козацький пістоль узяв приціл на чоло переляканого до смерти графа, який закусив губи з досади на своє безсилля. Він порпався довго в торбі своїми грубими пальцями, отягався, але з чорної цівки пістолю невмолимо чигала смерть, і рад-не-рад він витягнув листа, залитого сургучем, із печаттю царської канцелярії та подав його козакові. Йому трусилися руки...

Козак оглянув листа бистрим поглядом і сховав його до нагрудної кишені.

— Оце й гаразд, — промовив веселим тоном, — що ви віддали мені листа подоброму, бо в іншому випадку я був би змушений поступити з вами дуже грубо й наробити вам багато неприємностей...

Царський посол неспокійно засовався на ліжку, а потім запитав:

— Хто ви такі й навіщо вам листа до великого везіра?

— Я один із тих, графе, які борються за волю козацької змлі. Таких, як я, дуже багато. Ми є всюди, й мені зовсім не важко було дізнатися про те, що ви послуєте до Порти, а коли так, то значить і царське писемце везете туркам. Я й сам цікавлюся, що у ньому написано...

З цими словами козак витягнув листа, зламав сургуч і печатку та швидко пробіг очимо його текст, після чого посміхнувся:

— Ого! В царській канцелярії вміють навіть по-турецькому. Слава Богу, ми також знаємо мову нехристів.

Читаючи листа, козак ані на мить не спускав із рук пістоля, націленого на Юсупова, й у певному моменті вигукнув:

— Он як воно! Цар знову домагається видачі гетьмана Орлика. Ну й упертий же, графе, ваш цар-батюшка. Цілий час намагається дістати Орлика у свої руки. Біда в тому, що на це вони у нього закороткі... Але вернімося до письма... Воно важливе, дуже важливе... Однак, мені треба поспішати в дорогу, тому мушу забезпечитися, щоб ви передчасно не наробили руху й не розбудили вашого приятеля Толстого та його службу. Як не прикро, але мені доведеться вас ізв'язати. Оберніться й наставте руки!

Коли граф, виконуючи наказ козака, ляг горілиць на ліжку, козак зв'язав йому міцно руки шовковим поясом, розкрив перину й так само міцно зв'язав йому ноги й руки та зав'язав рот учетверо зложеною хустиною.

— Прикро, що мушу вас так залишати, — продовжував своє глузування козак. — Воно, звичайно, буде вам невикібно, але до ранку перележите й тоді вас розв'яже служба. Ага!.. Щоб вам любезний цар не зірвав справді голову за те, що ви позбулися його листа і грошей, можете сказати його Царському Величеству, що у вас гостював мазепинець. Так і скажіть цареві!..

Козак погасив свічку й нечутно вийшов із одпочивальні, залишаючи на ліжку зв'язаного й туго закріпленого графа, що кидався на ліжку в безсилій люті.

СЛУХАЙТЕ, ЩО СКАЖЕ ВЕЛЬЯМІНОВ...

У похідній квартирі царя Петра був обід.

Не звичайний собі щоденний обід, що його цар їв завжди напоеквапки, вічно поспішаючи, – а святковий, празничний. Аджеж було свято св. Миколая Чудотворця, яке завжди відзначали урочисто на царському дворі. Так було заведено здавна, й цар Петро, прийшовши до влади, хотів було скасувати цей звичай, але несподівано тому спротивилася цариця. Й цар махнув рукою, бо, мовляв, у нього куди важливіші діла, ніж якесь там свято.

Згадане свято захопило царя в Астрахані.

Місцевий єпископ, у сослужінні священиків і монахів, відправив Службу Божу в астраханському храмі. Прийшов цар із царицею, генералітетом і численною дворянською знаттю. Астраханський собор ледве поміщав царевий почет, а соборний майдан заповнився військом, яке стояло довгими лавами й мерзло, бо з-над Волги потягав крижаний вітер і здорово скував царських пікінерів, драгунів, єгрів та стрільців.

Служба Божа правилася довгенько, й цар уже почав не терпеливитись. Князь Меншіков споглядав крадькома на Петра, побоюючися, щоб цар не вийшов із собору. В Петра це не першина, бо виходив було не раз із церкви в половині Служби Божої. Але на цей раз вона скінчилася, й хор проспівав голосно многоліття цареві, цариці, єпископові та астраханському воєводі. Цар навіть не підходив до хреста, а, повернувшись круто, вийшов із собору, а за ним посунули генерали та його найближча знать.

При виході царя із собору військові колони прокричали «гур-ра» і їхній крик рознісся голосним відлунням по цілому городі та злякав галасливе гайвороння, що зграями злітало над знищеними великою пожежою, недогорілими стінами й почорнілими руїнами Астрахані.

Святковий обід був улаштований у просторій залі астраханського кремля, який являвся осідком місцевого воєводи, генерала Ніколая Тимофієвича Безносова. Сам він сидів близько царя, по правиці князя Меншікова, — сивуватий і згорблений, із обличчям, густо подзьобаним віспою.

Служки підносили до столів різні страви й напої. Царські вельможі випивали обильно, їхні обличчя розчервонілися, їм стало гаряче, проте ніхто з них не відважився розіпнати свого вицяцькованого золотом каптана, бо за це можна було обірвати від царя чаркою по лобі. Тому всі терпіли, витираючи свої лица чистими хустинами, які кидали позад себе лакеям, що стояли, виструнившись, за кріслом кожного царського вельможі.

Цар Петро сидів у широкому вигідному кріслі й тягнув чарку за чаркою. Його буйна грива, вже густо посріблена, спадала неслухняно ззаду на каптан, обличчя здавалося, набрякло і зблідло, під очима лягли широкі півкола, а повнувате царське підборіддя час від часу нервово здригалося.

Петро помітно постарів, і це кидалося всім у вічі. Правда, його здоровенна фігура все ще дихала завзятою енергією, і він, як колись, морщив своє високе чоло, пронизував своїм бистрим поглядом усіх присутніх та крутив головою. Тоді розкидалася на голові його буйна грива, й цар здригався нервово, тримаючи міцно у своїх руках келех із напоєм.

Царя боялися.

Він міг скипіти кожної хвилини, й тоді його люті не було меж. Цар скаженів, бив дубинкою кого попало, трощив посуд і меблі. Але такий приступ скаженої люті не тривав довго.

Цар скоро знемагав, утихомирювався, заспокоювався і, звалоючися на крісло чи на лаву, негайно засипляв міцним сном.

Найбільше діставалося в таких випадках царським вельможам. Петро шмагав їх своєю палицею, рвав їхні каптани, лаяв їх грубо, і справжнє горе було комусь із вельмож бути близько царя, коли він лютував. Ніхто тоді не висмикувався, щоб не обірвати дубинкою по плечах. Рука в царя важка. Як уперіщить, аж кості тріщать. Не було перебору. Будь ти собі князь, граф, генерал, полковник чи боярин. Правда, цар не поривався з дубинкою на духовних осіб, хоч частенько погрожував їм своєю великою кулацюрою, а звичайним попам не шкодував ляпасів і смикав їх злісно за патлаті бороди.

Тому, знаючи царські норози, астраханський єпископ Михайл сидів сумирно і скромненько праворуч Петра, не відважуючися сказати якесь зайве слово, а все притакував голосній балаканині вже підхмеленого царя.

— Варвари в мене всюди, он що, — нахилившись над столом, говорив цар до графа фон Гайдена, — посла саксонського курфюрста, який, прибувши до Москви, не застав там царя й вибрався на зустріч із ним аж до Астрахані, при чому в часі своєї довгої і далекої подорожі зробив багато вельми цікавих записок. — Усі вони азіяти, — продовжував нарікання цар. — Перевиховую їх, учу, щоб стали європейцями, але ніяк не виходить.

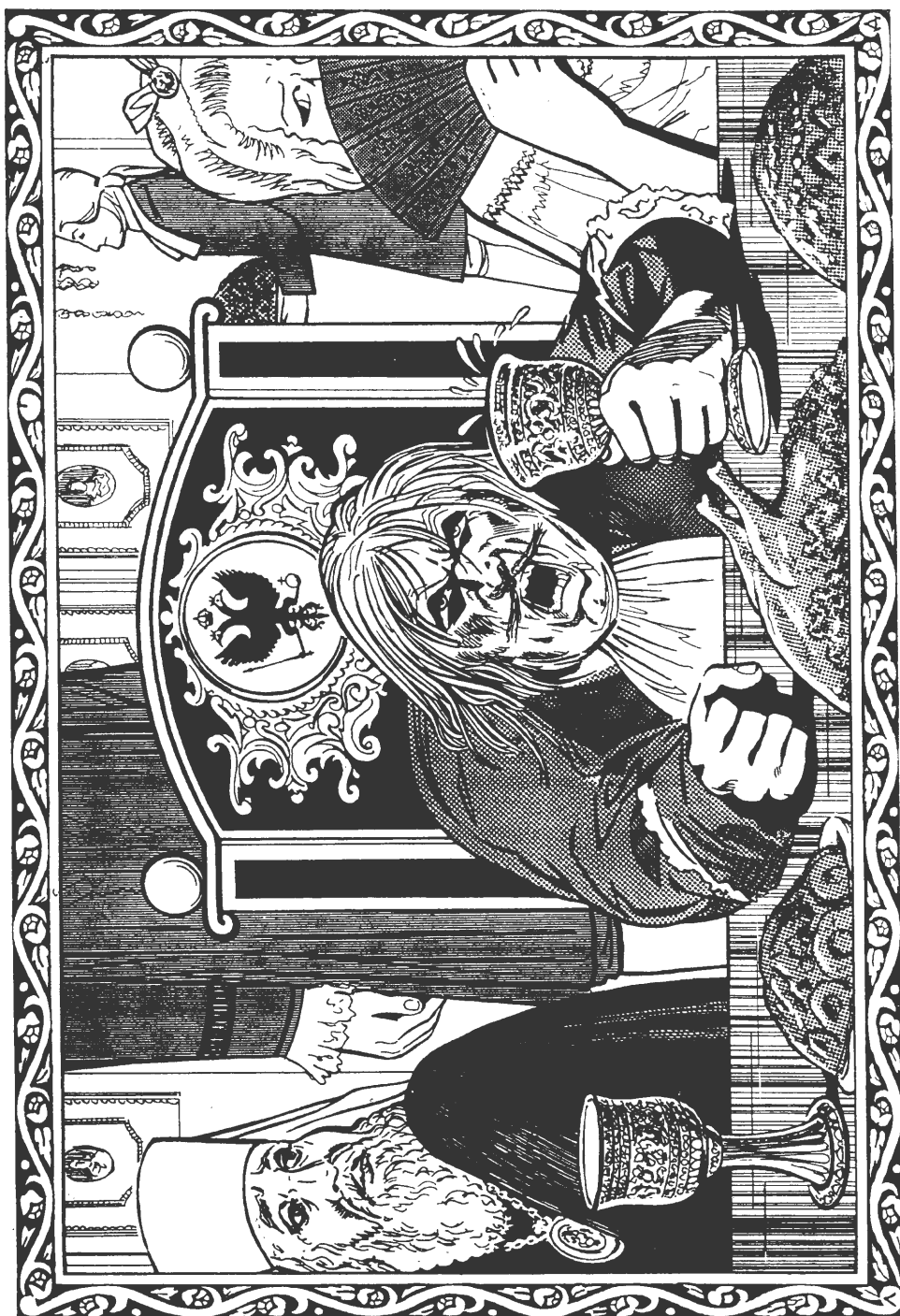
Із цими словами цар узяв пальцями з полумиска чималий шматок печеного м'яса.

Граф фон Гайден був дуже здивований, що цар бере м'ясо руками, не вживаючи веделець, ані ножа, але, поминувши це, склонився в легкому поклоні:

— Ваше Величество й так уже досить добре зевропеїзували свою країну. Їдучи сюди, я мав нагоду зауважити значні висліди невтомної праці Вашого Величества...

— Багато, ой як багато, графе, ще треба вчинити, щоб зробити Росію європейською державою! Сил не стає за всім доглянути. Моїх вайлуватих ведмедів теж треба пильнувати. Поробив я їх, дураків, князями, графами та баронами, але толку з того ніякого!..

Будучи підхмеленим, цар почав гарячкуватися. Було відомо, що напідпитку він завжди говорив те, що у нього було на умі, а чого він ніколи не сказав би у тверезому стані.

— Чого надувся? — покосився Петро на меншікова. — Може не правду говорю? Ти хто такий був, га?!.. Бублики продавав, а тепер сидиш ось тут поруч зі мною. Й таких бовдурів, як ти, в мене багато...

Князеві Меншікову було вельми неприємно, що цар так грубо висловлюється про своїх вельмож при саксонському послові, який добре володів російською мовою і, слухаючи такі царські епітети у сторону вельмож, сердечно сміявся з них у своєму нутрі, хоч назовні й вусом не моргнув.

Козацькі посли, військові товариші – Василь Биковський і Семен Рубець, які сиділи майже навпроти царя по другій стороні бенкетного стола, теж посміхалися сердечно з царської балаканини. Вони вдавали, що не помічають, як царські вельможі червоніють і хвилюються, слухаючи образливих висловів підпитого царя. А він їх обзивав нікчемами й нетямущими бовдурами.

— Хочу відкрити Росії вікно в Європу, — говорив Петро, — тоді пущу свою флоту під самий ніс турецькому султанові. Та що там султанові, — тріпнув рукою нетерпляче. — Завоюю Індію. Коли я переміг Карла, то хто встоїться проти мене?!..

Петро стукнув золотим пугарем об стіл так міцно, що на ньому задеренчав увесь посуд, а тоді продовжував:

— Мої ведмеді називають мене кривавим деспотом за те, що я хочу великої Росії... Мовчи, Даніліч, — зиркнув він грізно на князя Меншікова, який хотів щось сказати, — я знаю, що правда коле в очі... Я знаю все, що про мене говорять... Хіба ж попи та розкольники не називають мене Антихристом?!..

Ці слова були звернені до єпископа Михаїла, який налякано заморгав очима й поспішив запевнити царя, що про те йому нічого не відомо.

— Та хто б це із священослужителів відважився говорити таку богопротивну хулу про Ваше Величество?!..

— Не прикидайся, владико, незнайком, — реготнув цар, тіпнувши єпископа рукою по плечах так, що той аж зігнувся від дужої царської руки. — Цар усе знає, владико, що про нього говорять... Не маю часу взятися за вас, чорноризники, та ще усіх скручу в баранячий ріжок так, що ані не писнете. Ще дужче як розкольників. Називаєте мене Антихристом? Це мені байдуже... Але ніхто з вас, навіть і ті, що носять мітри, не спосібні думати й бачити велике майбуття Росії. Тільки я це бачу! Й не лише бачу, але і творю це майбуття!!!

Останні слова Петро вигукнув хвалькувато.

Єпископ Михаїл не відважився йому перечити, бо це було небезпечно. Царева антипатія до церковників була відома. Правдою було теж і те, що московські попи на далеких окраїнах і в лісових глушах так називали його Антихристом і потиху виклинали царя як »врага й адського супостата землі русской«.

Царський приказ* розправлявся жорстоко з такими попами і гноїв їх у в'язницях, а це ще більше поглиблювало ворожнечу між церковниками й Петром.

— Ніколай Тимофєєвич, — гукнув цар астраханському воєводі, — мальвазія в тебе славна, аж губи липнуть! — А потім звернувся до цариці: — Не правда ж, душко?..

Їй також було неприємно з вихваток підхмеленого царя.

— Рад стараться, Ваше Величество, — склонився воєвода.

— Ти в мене молодець, — похвалив його цар, — тримаєш міцною рукою астраханську землю. В мене навчився...

— Рад стараться, Ваше Величество, — повторив воєвода.

— Смію зауважити, що тільки здоров'я в мене не годяще.

— О, справді?!!!

— Ніколай Тимофєєвич жаліється вже давно на слабе серце, — підказав цареві князь Меншіков.

— Нічого, потерпи ще трохи, Тимофєєвичу. Коли скінчимо веремію з персами, тоді підеш на відпочинок...

У залі стояв голосний гул, і робилося щораз гарячіше.

Дехто з царських достойників уже сп'янів і хитався у кріслі, або куняв, декому хотілося страх розіпняти каптан, і всі вельми зраділи, коли при кінці обіду цар звернувся до астраханського воєводи:

— Вгостив ти мене, Тимофєєвичу, славно. За це тобі велике спасибі. Тепер я піду і трохи приляжу... Ви ж, — глянув цар посоловілими очима на присутніх, — продовжуйте обід...

Всі підвелися.

Цар, спираючися на воєводу, в супроводі цариці і князя Меншікова виходив із залі. Нараз, пригадавши собі щось, зупинився.

— Даніліч, — сказав гостро, — завтра вранці козацькі посли мають бути в моїй канцелярії!

При цьому він смикнув Меншікова за гудзик його атласного, розшитого золотом, каптана.

— Слухаю Вашого Величества! — вклонився низько Меншіков цареві.

*Приказ — головне державне адміністративно-судове управління.

Хоч Биковський і Рубець прибули ранувато до астраханського кремля, проте царя вони вже не застали.

»Це чорт, а не чоловік!« – сердився Рубець, почувши в канцелярії, що цар ранесенько, тільки просірів ранок, уже погнався в город, над річку Кутум, захопивши зі собою декількох німецьких і голендерських майстрів, спеціалістів у портовому будівництві.

— Його Величство намірає создати великий порт в Астрахані, — заявив козацьким послам головний царський обер-секретар Іван Афанасович Позняков, затираючи руки з холоду.

Хоч в одній із просторих заль астраханського кремля, де примістилася царська похідна канцелярія, палахкотіли й голосно потріскували у ватрані грубі поліна, проте було холодно, й канцеляристи та підписки щулилися з холоду, похилені над паперами, і шкряботіли потиху перами.

— Коли ж повернеться Його Величство? — допитувалися обер-секретаря козацькі послы.

— Невідомо, — знизав плечима Позняков, — може вкоротці, а може аж біля полудня.

— Що ж нам чинити? Його Величство велів нам прийти вранці, й ми прийшли...

— Доведеться вам ждати, — розвів руками обер-секретар.

— Побила б його лиха година! — сердився крокуючи коридором Рубець. — Мені аж ніяк не хочеться вичікувати в цих непривітних холодних мурах...

— Що ж удіємо? Треба чекати, — говорив Биковський, міряючи повільними кроками довгий, темнуватий і гостролукий коридор астраханського кремля, де тут і там горіли смолоскипи у прикріплених до мурів залізних лійкуватих сплетивах. — Петро може надбігти кожної хвилини. Знаєш, який він навіжений...

— І який скажений, — додав Рубець. — Та ще невідомо, в якому настрої він сьогодні. Як щось не по його, то пиши, пропало. У шкереберть піде наша місія.

— Як Петра нападе біс, то ми не будемо наполягати на тому, щоб він дав відповідь на прошеніє генеральної старшини, а переждемо кілька днів і тоді знову попросимось до нього. Пам'ятаєш, ми так були вчинили за покійного гетьмана Скоропадського й виєднали царську згоду.

— Це діло. Так і зробимо. Нам тоді повезло. Меншіков аж сам дивом дивувався, що цар так скоро й навіть без кондицій* погодився на наше прошеніє.

— Про вовка помовка, а вовк і в хату суне. Гляди, — торкнув Рубець приятеля, вказуючи очима на надходячого навпроти них князя Александра Даниловича Меншікова. Він ішов у супроводі двох царських полковників. Одягнений у півшубу, Меншіков поскрипував вичищеними до сліпучого блиску чобітьми й відразу насупився, побачивши козацьких послів.

— Доброго ранку вам, Ваше Сіятельство! — привіталися вони.

— Доброго ранку й вам, гаспада. Як пройшла авдієнція у Його Величества?

— Його Величества немає, і ми ждемо. Нам сказали, що Його Величество поїхали над річку Кутум...

— Ага... ага... Ну що ж, подождіть. Його Величество не забариться... Мені теж треба з вами говорити, але тепер не маю часу. Я вас повідомлю, — кинув Меншіков, крокуючи жваво до царської канцелярії.

— Бублейник нікчемний! — процідив крізь зуби Рубець.

— Єрипуд препаскудний! — додав сердито Биковський і собі.

Посли тинялися довгенько без діла по астраханському кремлі, який заповнювався щораз більше царськими людьми, а через деякий час прийшли знову до ждальні, де вже сиділо кільканадцять осіб, які добивалися на послух до царя з різними справами. Здебільшого це були астраханці або люди із пригороддя та ближчих і дальших околиць — купці, начальники татарських улусів* вірменських громад та пейсаті євреї. Царському обер-секретареві було чимало мороки із прохальниками, бо мало хто з них знав російську мову, й аж прихід воєвідського перекладача вельми втішив заклопотаного Познякова, котрий велів своїм канцеляристам записати прізвища прохальників і справи, з якими вони прийшли на послух до царя, не даючи при тому їм ніякої надії, що вони вдостоятся такого послуху.

— В Царського Величества є важливіші справи, як ось твоя, скотина-нехристе, — обурився голосно обер-секретар на косоногого татарина, котрий прийшов жалітися на свого начальника, що захопив неправно отару його овець. — Як ти посмієш із такою дрібною справою лізти на очі Його Величества?!

Наляканий татарин, не розуміючи ані слова, лише безрадно кліпав очима й не знав, чим це він так розсердив царського обер-секретаря.

*Улуси — селища.

— Скажіть цьому нікчемові, — звернувся він до перекладача, — щоб він забирався геть. Хай звертається до астраханського воєводи!

Цар прийшов коло полудня, так як і сподівалися козацькі послы. До ждальні вскочили, мов опарені, два високі єгри з Петрової гвардії і завмерли біля дверей. За ними ввійшов царський камердинер і голосно заволав:

— Його Царське Величство!

Цар пройшов швидко через ждальню, немов би не помічаючи присутніх, зігнених у низькому уклоні, а за ним пройшли граф Теодор Матвієвич Апраксін, князь Михайло Михайлович Голіцин, граф Борис Петрович Шереметьєв, граф Федор Олексієвич Головін і князь Теодор Юрійович Ромодановський.

За декілька хвилин із канцелярії вийшов канцелярист і проголосив, що прийому нікому не буде, а всі записані удостоються оглядати світле царське лице наступного дня...

— Вас Царське Величство зараз прийме, — підійшов канцелярист до Рубця й Биковського, окинувши байдужим поглядом решту розчарованих прохальників.

— Ваша генеральна старшина, — мовив цар Петро козацьким послам, ходячи широкими кроками по канцелярії, — знову подала прошеніє про вибір гетьмана. З тією справою треба подождати. Чуєш, Данілічу, — гукнув несподівано він до Меншікова, — ти написав старшині про те, що слід відкласти вибір гетьмана.

— Написав, Ваше Величство, — сполохався Меншіков. — Копія листа при мені.

Князь Голіцин підсміхнувся непомітно. Він не полюблював Меншікова й царський крик на бублейника його дуже веселив. Проте Голіцин не подав на виду своєї радості й сидів коло столу поважний та зосереджений, слідкуючи уважно за скорими рухами, а ще скорішими царськими словами. Цар не був у злому настрої, і козацькі послы відіткнули з полегшею, знаючи вже зі своєї практики, що коли Петро збіситься, тоді годі з ним узагалі говорити. Він ходив по канцелярії, говорив наче до себе й зовсім не звертав уваги на присутніх.

— У мене ніколи... повно праці... війна з персами... Астрахань погоріла, треба відбудовувати... порт ставитиму тут... часу не стає...

Високий, широкоплечий, із гривастим, уже сивіючим, волоссям, цар Петро ще був дуже енергійний, але на його обличчі можна було бачити сліди знемоги й передчасної старости. Він уже не ходив, так як колись, виструнчений, мов свічка, й хоч рухався дуже швидко, то все таки час до часу опирався на палицю – свою славнозвісну »дубинушку«, якою у приступі люті міг полоснути кого попало.

Козацькі послы зміркували, що як Петро не хвищається і як не бодриться, проте роки його розгонистої праці поклали свою печать на ньому, й він постарів. Це вже був зовсім не той цар Петро, якого вони знали ще за часів гетьмана Мазепи.

Цар несподівано зупинився перед козацькими послами і вп'ялив у них свій холодний погляд.

— Чого це ваша генеральна старшина так настирливо домагається вибору гетьмана? — промовив шорстко. — Хто це з неї так рветься до гетьманської булави?

— Ваше Царське Величество, — обережно почав Рубець, — генеральна старшина хоче зберегти традицію гетьманату, а тим самим і спокій у Гетьманщині. Коли довго не буде вибору гетьмана, то у Гетьманщині можуть зростати неспокої і козацтво, серед якого козацькі традиції виборного гетьмана сильно закріплені, почне шуміти...

— Ну й що з того? Хай собі шумить. Я його приборкаю. Хіба мало мого війська в Малоросії?

— Ваше Царське Величество, — заговорив князь Голіцин, — зволить зауважити, що в теперішній ситуації, коли маємо нову війну з персами й недружелюбні взаємовідносини з Портою, було б не корисно для нас мати несприятливий стан у Малоросії...

— Ах! Ти, Голіцин, завжди морочиш мені голову Портою, — тріпнув рукою нетерпляче цар. — Росія тепер велика й сильна. Не маємо чого лякатися бусурманів...

Петро знову заходив широкими й важкими кроками по канцелярії.

— Малороси – бунтівничий нарід, — говорив він, розмахуючи руками. — Ми ще не викоренили мазепинщини в тому народі. Але вона буде викорінена, не будь я Петром!

Останні слова цар вигукнув. Це звучало погрозою, й козацькі послы переглянулися між собою.

— Воно звичайно буває, Ваше Царське Величество, — продовжував князь Голіцин, — що подекуди на Гетьманщині

трапляються прояви мазепинщини, але лякатися нам таких незначних проявів, мислю, немає чого, тим більше, що козацька старшина є по нашій стороні.

— Не вся, князю, — перебив Меншіков і при цьому покосився на козацьких послів.

— Отож то, — підхопив цар, — я не можу допустити до того, щоб гетьманська булава опинилася в руках якогось скритого мазепинця...

— Алеж таких немає серед козацької старшини, Ваше Величество, — підніс голос князь Голіцин.

— Князь Голіцин, мабуть, забув про Апостола й Полуботка, — відмітив злорадно Меншіков.

— Ваше Царське Величество має багато доказів про те, що наказний гетьман Полуботок і миргородський полковник Апостол вірно служать Царському Величеству, й годі їх посуджувати в мазепинщині, — сказав твердо Биковський.

— Це так Даніліч міркує, — вказав цар рукою на Меншікова. — Звичайно, що я не маю причини бути невдоволеним із вірності Полуботка чи Апостола. Ти, Даніліч, завжди щось телепнеш, — присоромив Петро князя Меншикова.

На обличчі Голіцина мигнула злорадна усмішка.

— Все таки, — мовив далі цар, — із вибором гетьмана слід підождати. В мене нова війна на плечах, тому велю полковникові Павлу Леонтіювичу Полуботкові бути наказним гетьманом, так як ми веліли раніше. Велю вам сказати про це генеральній старшині, — звернувся цар до козацьких послів. — До того ж моя канцелярія дасть вам листи до наказного гетьмана і старшини. Що ж стосується висилки козацтва на війну з персами, то я вимагаю, щоб мені було прислано десять тисяч боездатних козаків...

— Дозвольте сказати Вам, Ваше Царське Величество, — статечно заявив Рубець, — що положеніє в наших полках із козаками вельми складное, і полковники кажуть, що їм прямо не під силу зібрати тепер таке число, бо попередні війни виснажили Гетьманшину, й козацькі полки зараз дуже сильно змаліли.

— Ваші полковники тільки прикидаються хитрющими лисицями. Я не вірю, що в їхніх полках так тугувато з козаками. Ви, малороси, завжди хитруєте зі мною. Мазепа все бідкався, що, мовляв боездатного козацтва малувато, щоб його не посилати мені, а покійний Скоропадський теж неохоче відпускав козаків мені на поміч. Хай ваші полковники роблять, що хочуть, а десять тисяч козацтва мають вирядити якомога

скоріше в похід. Я вишлю окремий указ Вельямінові про те, а ви перекажіть генеральній старшині, щоб вона його слухала. Веління Вельямінова – це моє веління. Слухайте, що скаже Вельямінов, – такими словами закінчив цар Петро прийом у себе козацьких послів – військових товаришів Василя Биковського й Семена Рубця, а тоді звернувся до своєї знаті: – Гаспада, час обідати!

Козацькі послы були невдоволені таким вислідом авдієнції в царя. Вертатимуться додому з порожніми руками. Цар не поступився, поставив на своєму, не погодився на вибір гетьмана й іще зажадав десять тисяч козацтва, тобто на п'ять тисяч більше, ніж вимагав раніше.

Ще того самого дня Василь Биковський і Семен Рубець мали зустріч із князем Голіцином. Він заспокоював їх, що, мовляв, цар дуже часто змінює свої рішення, а тому треба деякий час виждати зі справою вибору гетьмана, бо в царя свіжий клопіт – перська війна. Все таки князь Михайло Михайлович Голіцин натякнув послам, що у всіх справах, стосовних Гетьманщини, чимало шкодить князь Меншіков, який ставиться вороже до України, не любить козаків і в кожному козацькому старшині бачить прихованого мазепинця. Світліший князь перебуває тепер у великій царській ласці й тому Його Величество прислухається до того, що говорить Меншіков. Царська вимога, щоб з України було вислано десять тисяч козаків теж занепокоїла князя Голіцина, бо це послаблювало військову силу Росії на півдні. Він обіцяв невтішним послам, що вкортці прибуде в Україну й радитиметься з генеральною старшиною щодо висилки козаків на перську війну. Покищо війна для Росії йде добре, й можливо обійдеться без участі в ній козаків.

Чекаючи на письма з царської канцелярії, козацькі послы між тим часом оглядали Астрахань, яка мала цікаву історичну минувшину.

Від IX століття Астрахань була осідком астраханського ханату, який захопили й поневолили в 1557 році московські війська і прилучили до Московщини. В 1605-1606 роках Астрахань захопили й пограбували терські та донські козаки. Двічі навістила город чума, вигубивши тисячі населення. В 1660 році Астрахань сильно потерпіла від збройних татарських розрухів, а в 1709 році велика пожежа знищила в городі 570 житлових будинків. Залишилися неушкодженими лише муровані церкви, склади та кремль. Астраханські жителі, опинившись без

даху над головою, побудували сякі-такі хатки, рили землянки, ставили юрти, а воєвода розпорядився стягати дерево й камінь на нові будови в городі. Отож Астрахань хоч і погоріла, проте кипіла життям. Крім московського війська, яке нахлинуло в город, у ньому було повно різних царських людей, наїхали купці, що торгували хутрами, скотом, зброєю, сіллю, збіжжям, рибою, посудом, вовною й сушеними овочами. В городі вешталася сила-силенна всякого люду – татарів, ногайців, киргизів, калмиків, вірменів, терців, донців та москалів.

Город відбудовувався, й від ранньої зорі до пізньої ночі, незважаючи на гострі морозні вітри, всюди стукотіли сокири, вищали пили та палахкотіли вогнища, на яких у казанах готували їжу будівельникам або кип'ятили смолу, необхідну для будови.

Коли ж западав морозний вечір, із високої вежі астраханського мінарету старий муедзин* хрипко-співучим голосом закликав правовірних молитися всемогучому Аллахові.

Часто налітав на Астрахань різкий степовий вітер і люто шмагав людей своїми крижаними крилами, збивав хвилі на Волзі, голосисто шарудів очеретом та ганявся голодним вовком по астраханських згарищах. У такі люто-морозні вечори Астрахань ніби порожніла, й довкола все світило пусткою, тільки мерзла на причалах і біля кремля військова сторожа.

Сторожила...

Адже в Астрахані перебуває цар із царицею та зі своєю свитою, тож їх бережуть пильно.

Приказні ярижки** схоплюють у городі та його околицях утікачів, волелюбних людей, які втекли від боярських канчуків, і тягнуть їх на допити, а там кати підтягають нещасних на дибі та б'ють кнутом.

За городськими мурами біліло щораз більше гострокілля з насадженими на ньому відрубаними головами і настромленими на палях трупами замучених жертв царського гніву. Там жирувало гайвороння й насідало чорними купами на трупах.

Та ще й рясніли густо над проваллям шибениці, на яких вітер гойдав повішених.

Багато їх...

Козацькі посли залишали Астрахань із тяжким серцем.

*Муедзин — мусулманський духівник. **Ярижки — урядники поліційного характеру.

За їхніми плечима вилискували великими хрестами Успенський собор, церква Богородиці й вірменська церква св. Петра й Павла, а попереду слалася, здавалося, безкрая засніжена пустеля.

Слався козацьким послам та їхній охороні далекий-далекий шлях в Україну.

І їм наче все ще вчувалися тверді Петрові слова: »Слухайте, що скаже Вельямінов!«

А в степу скиглив і завивав морозний вітер.

В СОЛУНІ

Солунський паша Ібрагім був дуже пригноблений.

Він навіть не торкався перлистого вина, що так і манило пригубитися до чарки, а цілий час крутив у руках султанський фірман* із великою печаткою та стурбовано поглядав на свого приятеля Юсуф-пашу, заступника олександрополіського валі**, який, розсівшись випідно на м'яких подушках, кутив преспокійно люльку з довгим цибухом.

— Ну, скажи, Юсуфе, чи не клопіт оце звалився на мене? За вщо Аллах так карає мене? Хіба я мало маю турбот із грецькими гяврами, а тут іще Порта послала мені козацького гетьмана!...

— Чого це ти розлементувався, Ібрагіме? — пахкнув хмарою диму Юсуф-паша. — Гетьман Орлик відомий добре Порті, й великий везір***, знаючи його, вважає, що ти не матимеш з Орликом ніяких клопотів. Крім того, козацький гетьман — це вчений і шляхетний чоловік. Звичайно, йому добре відомо, що, живучи в Солуні, він може чинити те, чого йому не слід робити.

*Фірман — султанський універсал, приказ. **Валі — губернатор. /тур/.

***Великий везір — канцлер турецької імперії.

— Еге! Це так, може, у Стамбулі бачать справу, а на ділі все виглядає зовсім інакше.

— Як то інакше? — насторожився Юсуф-паша й навіть перестав смоктати люльку.

— А так. Мені здається, що козацький гетьман не вельми буде респектувати те, що йому дозволив диван*. Ось, наприклад, йому не так то дуже можна втримувати широкі зв'язки із запорожцями, а він таки їх утримує...

— Маєш докази?

— Н-ну ні, покищо, але я знаю добре, що до Солуня приїжджають увесь час різні купці, посли, таємні емісари, тож можна думати, що поміж ними є теж чимало запорозьких посланців.

— Чи не запанікував ти, бува, Ібрагіме? — засмоктав спокійно знов свою люльку Юсуф-паша. — Не забувай, що диван не заборонив козацькому гетьманові втримувати зовнішні зв'язки. Він проживає в нашій імперії на правах почесного гостя, хоч із певними обмеженнями. До них належить теж не надто великий контакт гетьмана із запорожцями. Це просто тому, щоб не дражнити москалів, бо й так маємо багато мороки з тими північними г'яврами. Наскільки широко Орлик утримує зв'язки зі своїми земляками-запорожцями, це вже твоє діло розвідувати і зголошувати нам в Олександрополісі, а також й у Стамбулі. Навіщо ж у тебе адміністрація?...

— Хіба з такими бовдурами, як у мене, можна щонебудь мудрого вчинити? Арнайти** всі майже неграмотні, а в адміністрації повно злодіїв, хапуг і хабарників. Немає кому довірити якесь поважне діло. Не буду ж, хіба, вербувати до своєї адміністрації грецьких г'яврів?!

— Чому ні? Попробуй. У нашій імперії багато г'яврів на службі в падишаха. Греки ж ласі на гроші.

— Це мені відоме. Лихо в тому, що я не маю грошей, — зітхнув Ібрагім. — Твій і мій валі вже третій місяць не присилає платні. Не можу заплатити урядникам й арнавтам, а ти радиш мені приймати греків на службу.

— Прикрути солунських купців. Вони багатенькі.

— О, я їх прикручую, не турбуйся, — посміхнувся гірко Ібрагім-паша. — Але все таки не можна перетягати струну, бо може тріснути...

— Стривай, Ібрагіме, невже між твоїми людьми не знайдеться тямуща людина, якій ти міг би довірити секретний нагляд за ділами козацького гетьмана? Головною справою є слідкування за всіма, хто до нього приїжджає...

*Диван — султанська рада /тур./. **Арнайти — турецькі вояки.

— Кажу тобі, що в мене самі нікудишні йолопи. Такий тумануватий люд, що просто розпука мене огортає, як гляну на їхні туполобі пики. Мабуть, доведеться писати до Стамбулу, щоб мені прислали когось для допомоги.

— Не роби цього, — сполохався Юсуф-паша, — ти не знаєш які небезпечні бувають такі висланники Порти. По-перше, ти мусітимеш його оплачувати, бо Порта не платитиме цьому висланникові нічого, мовляв, це твоє діло. Сам говориш, що у твоїй касі вітер віє. По-друге, такий собі ефенді в малиновому турбані буде слідкувати не так за козацьким гетьманом, як більше за тобою, й використовуватиме кожну нагоду, щоб підкласти тобі ногу. Коли ж на тебе завізьметься хтось з Порти, — пиши, пропало. Навіть наш валі не зможе тобі допомогти, хоч він ставиться до тебе вельми прихильно.

— О, Аллах! Бідна моя голова! — забідкався знову солунський паша.

— Не горюй, Ібрагіме, — потішав його Юсуф-паша, — я переговорю з нашим валі. Може в нас у Олександрополісі знайдеться путяща людина до такої справи, і, як валі погодиться, ми її пошлемо тобі до Солуня...

— Справді? — зрадів Ібрагім. — Як зможеш це для мене вчинити, не забуду тобі такої прислуги. — Він одразу повеселів і розпорядив службі подавати обід.

— Не таке то легке мені діло з козацьким гетьманом, — усе ще жалівся Ібрагім під час обіду. — Хвала Аллахові, що я не мушу його утримувати... Алеж ти подумай. До нього приїжджають, крім різних секретних емісарів, теж і висланники європейських дворів. Приїде собі такий пан і приймай його, Ібрагіме, витрачай гроші, а користи ніякої. І зломаної піястри мені не припаде...

— Зате для тебе велика честь гостювати європейських послів. Уяви собі, як вони, повернувшись до своїх країн, розповідатимуть про гостинність і доброту солунського паші...

— Добре тобі говорити, — скривився Ібрагім-паша. Він не забув і ще, як дошкульно довелося йому нещодавно витратитися, коли англійський ирл Мекдоналд, послуючи до Стамбулу, заїхав до Солуня відвідати гетьмана Орлика.

Ібрагім-паші були до загину потрібні гроші. Багато грошей...

Він не був хапугою, але Порта виплачувала йому таку мізерну службову платню, з якої годі було прожити. Тому паша був змушений брати хабарі і здирав із грецького населення високі податки та різні наддатки. Та й усі падишахові достойники в імперських провінціях були оплачувані слабо,

а тому широко практикували хабарництво та здирали гроші з населення як тільки могли і як лише це їм удавалося.

Коли ж через декілька днів після від'їзду Юсуфа-паші до Олександрополісу Ібрагім-паша почув про можливість покласти до свого порожнього гаманця чимало грошенят, то ледве не підплигнув із радості. Йому аж очі засвітилися.

Вдавав, одначе, що не розуміє, до чого гне в розмові достойник Порти, людина дуже близька до везірського двору, вислужений мір-і-ліно*, який неждано завітав до його сараю. Ібрагім-паша налякався чимало, побачивши достойника Порти, й відповідав вельми обережно на запити несподіваного гостя. Аллах його знає, чого цей мір-і-ліно приїхав? Усім цікавиться і про все розпитує. Може, його послав сам великий везір, щоб розвідати, як вив'язується зі своїх обов'язків солунський паша? Чого доброго, такий достойник може покликати сторожу та звелить кинути пашу до в'язниці. Ібрагім-паша аж знітився від такої страшної думки. Йому полегшало лише тоді, коли почув, що достойник із Стамбулу не приїхав із наміром схопити його за горло, але хоче відвідати козацького гетьмана, а при тому має теж малесеньке дільце до солунського паші.

— Слухай, пашо, — притишив голос Аскер-паша, — чи це правда, що ти тримаєш у в'язниці схопленого нещодавно московського шпигуна?

— Правда, — хитнув головою Ібрагім-паша, дивуючися, що достойникові Порти вже відомо про те.

— І що ти думаєш із ним зробити?

— Відішлю під охороною до Стамбулу.

— Чи сподіваєшся за нього якоїсь нагороди?

— Авжеж. Порта пришле мені похвальну грамоту, і я зверну на себе її увагу.

— Й це все?

— Еге ж.

— Гм... Я думав, що Порта нагородить тебе. — Тут Аскер-паша потер пальцями, що означало – гроші.

— Не дістану ані однієї піястри, — скривився жалкувато Ібрагім-паша.

— Це погано.

— Зовсім погано, — погодився Ібрагім-паша.

— Чи у Стамбулі вже знають про того в'язня?

— Ще ні. Цього тижня висилаю туди гінця.

— Раджу не висилати, — глянув загадково Аскер-паша на солунського пашу.

— Не розумію, — здивувався Ібрагім-паша, — може це ти, ефенді, приїхав за в'язнем?

*Мір-і-ліно – генерал-бригадир /тур./.

— Слухай мене, пашо, уважно, — нахилився до нього Аскер-паша. — Цей в'язень ніякий московський шпигун, а козак-запорожець, висланий запорожцями до гетьмана Орлика. Треба зробити так, щоб він опинився на волі...

— Це неможливе, — захвилювався солунський паша. — Аджеж усі мої люди знають, що є такий в'язень і що він має бути відправлений до Стамбулу. Коли б він утік із в'язниці, мене жде тоді шовкова петля. В таких випадках із Портою жартів немає.

— Не треба, щоб в'язень утікав.

— Знову не розумію, — витріщився здивовано Ібрагім-паша на гостя. По в'язня приїде зі Стамбулу висланник з акри-тами. Ти передаси в'язня йому за розпискою, і з тією хвилиною за нього більше не відповідатимеш.

— Все таки це ризикове діло, дуже ризикове, — хитав головою Ібрагім-паша.

— Зовсім ні, — здвигнув плечима Аскер-паша. — Ти передаси в'язня висланникові Порти, й він підпише тобі документ, а що далі із в'язнем станеться — це не твоя справа. Той в'язень мені потрібний. Від Порти ти можеш дістати похвалу й ні однієї піястри, а від мене дістанеш чимало грошей.

— Скільки?

— П'ятсот піястр.

— Справді? — видивився недовірливо солунський паша на свого гостя.

— Не віриш? — посміхнувся Аскер-паша. Він сягнув по шкуряну торбу й висипав золоті піястри на мармуровий столичок.

Тут — половина грошей, а решту дістанеш тоді, коли козак буде в моїх руках. Згода?

На вид золота солунський паша розгубився цілковито. Він не лише погодився, але й запевнив Аскер-пашу, що зробить усе, ним звелене.

— Гляди ж, пашо, щоб ти дотримав своє слово і вчинив усе, що я тобі велю, — остеріг Ібрагіма-пашу гість. — Коли б ти задумав мене підвести, то Аллах мені свідком, що вб'ю тебе таки у твоєму сараю...

У словах Аскера-паші задзвеніла погроза, й солунський паша поспішив запевнити свого гостя, що дотримає слова й мовчатиме до смерти. Знав, що інакше не може бути, а з розмови з гостем зметикував, що Аскер-паша небезпечна під кожним оглядом людина. По-перше, він у великій ласці везірського двору; по-друге, він великий горлохват і очайдух,

який усе виходить живий і цілий із різних небезпечних пригод, по-третє, Ібрагім-паша відчув, що він може мати користь, утримуючи добрі взаємини з Аскер-пашею. Ось, наприклад, під час вечері, якою він пригостив Аскера-пашу, коли зайшла розмова про те, що козацькому гетьманові не дуже то вільно втримувати зв'язки із запорожцями, то Аскер-паша порадив Ібрагімові примикати очі на таку справу, а за те йому перепадатиме щороку кругленька сума золотих піястр у його приватний гаманець, і це буде куди розумніше, ніж цікавитись тим, чи запорожці приїжджають до Орлика, чи ні.

Сп'янілий Ібрагім-паша довгенько ламав собі голову над загадковою постаттю Аскера-паші. Чи він, бува, не з невірних? Виглядає на те, що він тісно пов'язаний з Орликом. Ніяк не розбереш, що це за птиця. »Клятий шайтан« – бурмотів сам до себе солунський паша, рахуючи золоті піястри.

Орликові нездоровилося.

Далека мандрівка із Кракова, в яку він вибрався 17 лютого 1722 року, разом із своїм сином Михайлом, секретарем капітаном де Клюаром і довголітнім вірним слугою Каролем, його досить таки виснажила.

Довелося їм довгенько затриматися в Хотині, бо місцевий турецький сераскер* не хотів їх пропустити в дальшу подорож, мовляв, не має він в їхній справі ніякого доручення зі Стамбулу. Остаточно аж восени Порта призначила Орликові Солунь, як його тимчасове місце прожитку.

Солунський паша Ібрагім віддав гетьманові для вжитку невеликий чепурний дімок, забраний турками вже давненько у грецького купця за податкову несплату. Дім стояв на затишній вулиці, обсаджений густо деревами, а сусідами були багаті грецькі купці. Перші тижні перебування в Солуні пройшли гетьманові з його прибічниками у прибиранні дому на їхній смак. Окрім того, гетьман ознайомлювався з містом та зложив візити грецькому єпископові Димитрію, як теж турецьким достойникам – солунському паші Ібрагімові, муфтію** Норацію та кадію*** Сулейманові. В дуже короткому часі Орлик став у Солуні видатною особистістю, з якою всі, як турки, так теж й європейські консули та греки, вельми рахувалися й завжди запрошували до себе в гостину.

Але якщо взаємовідносини гетьмана з довкіллям уклалися, так би мовити, непогано, то турбував його несприятливий клімат у Солуні. В городі було страшенно сиро, а восени *Сераскер – військовий комендант /тур./. **Муфті – турецький вищий духовний достойник. ***Каді – турецький провінційний суддя.

і взимку дошкульний вітер пронизував до костей. Влітку тут тривали спеки й кидалися всякі хвороби. Гетьман боявся за здоров'я свого сина й жалувал, що забрав його зі собою, бо Михайло був дуже тендітний і часто хворів. Навіть гетьманський секретар, капітан де Клюар, загартований вояк і ветеран Карлових кампаній, нарікав на поганий клімат. Проте, всі себе потішали тим, що їхній побут у Солуні буде лише тимчасовий, і вкортці вони переїдуть до Царгороду. Поселившись в Солуні, гетьман Орлик і не сподівався, що йому доведеться прожити в тому городі цілих дванадцять років і що там він похоронить свого сина Михайла, який помер одного літа в часі грізної епідемії, що навістила була Солунь.

Аскер-паша – Мировський застав гетьмана Орлика в ліжку. Гетьман здорово застудився, й вірний Кароль приносив йому часто гарячий чай із медом та обтуляв гетьмана теплим ліжником. Орлик зрадів прибуттям Мировського і звелів запровадити його негайно до своєї спальні.

— Вітаю із приїздом, приятелю. Сідай і розповідай як Бог тебе милує і що доброго чи злого привіз ти мені, — нетерпеливився гетьман.

— Слава Богу, ще тримаюся, Ваша Милосте, хоч утомлений неабияк далекою дорогою, — почав Мировський, сідаючи у вигідне крісло напроти гетьманського ліжка. — Новин є багато, Ваша Милосте – й добрих, і злих. Але зачну свою реляцію з *ab ovo**. Отож, як Вашій Милості відомо, був я в Англії, висланий туди Портою. Крім справ турецького державного характеру, говорив я, де тільки можна було, і про справу нашої козацької нації. Англійський двір не любить москалів, а ще більше царя Петра. Про це заявив мені одверто лорд Гартфорд у довірочній розмові. Отже, Англія нас підтримуватиме дискретно. А втім це було видно теж і на бравншвайгському конгресі. Ваша Милість пригадують собі?

Орлик мовчки хитнув головою.

— У Франції, де я забарився дещо довше, східноєвропейська політика йде двома шляхами. Деякі державні кола хотіли б зближення Франції з Московією, але регент Филип II, князь Орлеану, є проти цього. Така ситуація в теперішньому часі є в нашу користь, бо можемо користати з допомоги французької дипломатії і розвідки. До речі, всі наші французькі приятелі передавали їхній привіт Вашій Милості. Нав'язав я, так як це Ваша Милість рекомендували, контакт із маркізом д'ю Фре, й цей пан Черепашиного замку ставиться

**Ab ovo* – спочатку.

дуже прихильно до нашої справи та обіцяв нам свою допомогу. Коли брати до уваги його сильну позицію у французьких дипломатичних колах, то ця поміч нам вельми пригодиться. Із Франції я заскочив до Саксонії. В Галле проживає дипломат саксонського курфюрста Отто фон Герц. Це надзвичайно здібний, відважний та освічений чоловік. Вільнодумець. Французи накинuli на нього око й хочуть завербувати його до своєї таємної служби. Коли б це вдалося, тоді була б можливість і нам мати свій причілок у Саксонії, чого ми не могли досягнути раніше. На всякий випадок, французькі приятелі писатимуть мені про те, як іде діло з фон Герцом, а незалежно від того я доручив нашим студентам у Галле — Зиновію Любовичеві й Богданові Метелиці — нав'язати знайомство з ним і сповіщати мене кожнoчасно про їхні заходи.

— Вони все ще вчаться в Галле?

— Так, Ваша Милосте. Славні хлопці. Добро нашої отчизни все лежить їм на серці, чого не можна сказати про двох других студентів — Марка Хуторного й Афанасія Квашу, яким зовсім байдуже до того, що діється в Україні.

Гетьман сумно похитав головою.

— Із Саксонії, після доволі небезпечної подорожі, — продовжував свою розповідь Мирoвський, — удалося мені, під видом болгарського купця, продістатися в Україну...

При згадці про Україну, хворий гетьман мов би ожив. Його втомлені очі посвітлішали, а на лиці з'явилося велике зацікавлення.

— Бачився з Полуботком? Як він? Що переказував? Що тепер діється в Україні? — засипав він Мирoвського покvapливими питаннями.

— Що ж, Полуботок гетьманує, тобто й далі є наказним гетьманом. Петро не погодився, щоб в Україні відбувся вибір гетьмана, хоч генеральна старшина того домагалася. Цар відповів, що »покищо вибір гетьмана відкладається«, мовляв, із причини його війни з персами. Старшина продовжує домагатися вибору й вислала знову своїх послів до царя аж в Астрахань. Невідомо, що вони звідтіля привезуть. Імовірно, цар поновно відмовить генеральній старшині. Що ж торкається Полуботка, то він хоче стати вибірним гетьманом, бо тоді матиме більше право й можливість відстоювати права козацької нації. Немає сумніву в тому, що він великий патріот. У цьому я впевнився під час зустрічі з ним. Полуботок упер-

тий і одвертий. Ваша Милість знають, що з царем Петром не можна бути одвертим. Звичайно, справуючи уряд тільки наказного гетьмана, Полуботкові не легко справлятися з усім, тим більше що в Україні господарює Малоросійська Колегія, тобто Вельяминов робить, що хоче. Люди нишком жалкують, що не стали з Мазепою проти царя. Полуботкові, з яким я зустрівся секретно у Свято-Дмитрівському монастирі, переказав про все – як і що ми діємо на Заході, а також говорив і про наші пляни. Він прохав запевнити Вашу Милість, що буде боронити права й вольності козацької нації до свого останнього віддиху. Йому не легко...

– Йому не легко, – повторив і собі тихо хворий гетьман. – Знаю, знаю... Щоб тільки навіжений Петро не згладив його, бо тоді Україна може залишитися зовсім без гетьмана, а все вхопить у свої руки Малоросійська Колегія. Правда, є ще Апостол, але Петро й поготів не схоче слухати про нього.

– Того Полуботок і боїться, Ваша Милосте, – підхопив Мировський, – бо тоді москалі затиснули б Україну докраю.

– Бідна наша Україна, – журно похитав головою гетьман, – загине вона в московських лабетах, якщо не буде якоїсь зміни... А її, на жаль, не видати...

Осінній короткий день швидко збігав, і у спальні стало темніти.

Кароль запалив свічки й підкинув дрівець у ватран. Від цього спальня ніби й повеселіла. Легке сяєво свіч побігло по стінах, зупинилось на образі Матері Божої, прибраному вишиваними рушниками, майнуло по козацьких пістолях, розвішених на стіні, та по великій скрині в куті гетьманської спальні. Звідтіля воно плигнуло на ліжко й освітило поблідле обличчя гетьмана, який далі слухав уважно розповідь свого близького повіреного Мировського – Аскер-паші.

Слухати було що.

Говорили вони довго-довго.

Каролеві скучилося, й він, позіхаючи, куняв у передпокою, сподіваючися, що гість ось-ось вийде, а Мировський так і не виходив. На диво Каролеві ще довелося позвати до гетьманської спальні капітана де Клюара, і всі з цікавістю прислухалися до того, як Мировському вдалося визволити схопленого турками запорозького посланця. Гетьман був прямо заскочений фактом, що Мировський уже встиг підкупити солунського пашу. Капітан де Клюар тільки крутив свій рудий вус із вдовілля. »Аскер-паша знає своє діло, – мислив він задоволено, – з таким не пропадеш...«

Пізно ввечері, коли Мировський, попрощавшись із гетьманом і капітаном де Клюарем, подався до своєї гостинниці, Кароль погасив свічки в гетьманській спальні й навшпиньках тихо вийшов із неї.

Втомлений довгою розмовою, хворий гетьман скоро заснув. І снилася йому далека Україна, закутана у снігову пелену, затишні козацькі села, великий гетьманський замок над Сеймом, рев гармат під Полтавою й далекий-далекий шлях від Полтави до Бендер...

За вікнами скиглив пронизливий холодний вітер, термосив віконницями, веретенився по вулицях сонного міста, мчав до пристані, коливав сердито сандалами*, бурлив морськими хвилями й потім знову гнався в город.

А гетьманові снилася Україна...

*Сандали — швидкохідні турецькі вітрильники.

У ЦАРСТВІ ПАДИШАХА

Великий везір Оттоманської імперії Невсегірлі Ібрагім-паша* пройшовся стурбовано по кімнаті.

М'які килими вбирали в себе його повільні кроки; а скупе соняшне проміння, що вдиралося в кімнату крізь вузькі луковаті вікна, пробігало по везірському шовково-лискучому халаті, стрибало по його довгій бороді, голубило розкішні дивани й вигідні крісла, викладені атласом, що їх везір велів поставити у своїй приймальній кімнаті для невірних, які не звикли по-турецькому звичаю сидіти на диванах, і, вирвавшись з кімнати, ганяло по просторому подвір'ї чудово влаштованої везірської палати, купалося у водограях та губилося серед височенних кипарисів і пальм, у яких заховалася пребагата везірська палата.

Везір помітно хвилювався.

Його кошлаті насуплені брови ще більше зсунулися на очі, немов би і справді хотіли приховати везірове невдоволення.

* Невсегірлі Ібрагім-паша. Невсегірлі, Ібрагім-паша, був зятем султана Ахмеда III. Обидва вони були великими прихильниками зберегання миру в користь турецької імперії.

Із самого ранку везіра стрічали тільки неприємності.

Не вспівши навіть помолитися і вдарити кільканадцять поклонів Аллахові, вже мусів поспішати до султанського сераю, бо за ним прибіг захеканий посланець із наказом негайно з'явитися перед очі сонцесяйного володаря Оттоманської імперії, султана Ахмеда III.

Зі султаном, хоч він і тесть великому везірові, говорити не легко. Султан до везірських порад прислухається нерадо. Диван так само не має майже ніякого впливу на володаря, який робить усе сам, так як хоче, рідко коли питаючись думки свого дивану, хоч у ньому й засідають найближчі дорадники та достойники, вірні йому й віддані до безмежжя.

— О, Аллах! Погані часи настали, — бідкався великий везір, повертаючися зі султанського сераю. У своїй дифтерхані* він застав чимало різних клопітливих справ, із якими доведеться йому морочити голову.

Ось, наприклад, сирійський беглер-бей** домагається збільшення військової турецької залоги в городах, бо сирійці-християни бунтуються проти надмірного хораджу***, а на єгипетського кадї наспів донос, що він великий хабарник. »Г-мм, хто ж тепер не хабарник у нашій імперії?« — скривився везір читаючи густі рядки старанно виведеного письма. Он, в істамбульській пристані, аскери затовкли якогось біснுவатого дервіша. »Чого ж його там шайтан поніс?« — промимрив сердито везір, переглядаючи скаргу, що її подав на аскерів начальник цієї пристані. Але найбільше розсердила везіра вимога Амерата-паші, генерал-майора кападжів**** підвищити платню султанській охороні. »Говорив вже я навіженому, що у скарбниці тепер немає грошей, і просив почекати, так ні — він знову наліз із своєю нахабною вимогою... А тут іще шайтан приніс мені на голову уруського посла« — нарікав у думках везір, кружляючи нервово по кімнаті.

— Скажіть, ясний графе, — зупинився він зненацька перед послом царя Петра, графом Васи́лієм Павловичем Юсуповим, який не схотів сидіти на вигідному кріслі, а розсівся на міндері*****, — чому це ви турбуєте Порту знову тількищо згаданою справою? Аджеж Його Величеству цареві й вам відоме добре становище Порти до козаків, котрі втекли з України, а також і до їхнього гетьмана Пилипа Орлика. Наш сонцевидний

*Дифтерхан — канцелярія /тур./. **Беглер-бей — султанський намісник. ***Хорадж — податок за право визнавати свою віру. ****Кападжі — охорона султанського двору. *****Міндера — своєрідний турецький

диван.

султан, хай Аллах подасть йому вічне життя, дав їм приют у межах нашої імперії, і ні козаки, ані їхній гетьман нічим не порушують спокою та не викликають ніяких турбот Високої Брами*

— Орлик і його козаки — зрадники й вороги Його Величства та нашої держави, — насупився граф Юсупов.

— Може так, а може й ні, — промовив задуманий везір.

— Як це ні? — нагороївся царський посол. — Хіба ж не пішли вони разом із зрадником Мазепою проти Його Величства?...

— Орлик був канцлером у покійного гетьмана Мазепа й залишився йому вірним. Таких вірних своїм володарям людей ми вельми поважаємо.

Графові вдарила кров у лице, й він мало що не зірвався з подушок.

— Дивно чути від Вашої Світлости такі слова про Орлика, — процідив холодно він. — Чи маю це розуміти як чергову відмову Порти видати нам цього нікчемного зрадника?..

— Про видачу Орлика не може бути й мови, — промовив твердо великий везір. — Це вже не раз вказувала Висока Брама достойним панам послам Його Величства, царя урської землі. Ми дали азиль козацькому гетьманові, й це нас зобов'язує. Але, звичайно, наша відмова й тим разом ні в чому не порушує нашого намагання втримувати добрі сусідські взаємовідносини з урською землею...

Граф Юсупов аж засопів із пересердя. »Цього бусурмана нічим не візьмеш... Попередній везір полюбляв грошенята й за золоті таляри можна було у нього виєднати не одне дільце... Ця ж сволоч і чути не хоче про будь-який підкуп. От чортяка рогатий!...« — лютився всередині Юсупов, проте назверх розпогоджував примушено своє сердите обличчя й вирішив підійти до великого везіра з іншої сторони.

— Наша столиця знає, — заговорив він, — що в дипломатичній службі Порти перебувають козаки. Вашій Світлости найкраще відомо, що вони є запеклими ворогами нашої держави, і їй вони, перебуваючи на службі Порти, спричиняють багато лиха та клопотів.

Великий везір удав своє здивування.

— Справді? Світлий граф своїми словами приніс мені велику несподіванку. Оскільки я знаю, Висока Брама не тримає на своїй службі ніяких козаків.

— Тоді дозвольте підказати Вашій Світлости одне прізви-

*Висока Брама — так турки називали імперську канцелярію, а також і саму імперію.

ще, а саме Остапа Мировського, колишнього отамана мазепинських козаків.

— Вперше чую про такого, — здвигнув плечима великий везір.

— Ваша Світлість хіба не заперечить, що Остап Мировський, а тепер Аскер-паша, знаходиться на дипломатичній службі Оттоманської імперії?..

— Нічого про таку особу мені не відомо, — заперечливо крутнув головою великий везір. — Чи, бува, ваша столиця не одержала якісь невірогідні інформації? Ви ж хіба знаєте, ясний графе, що на таку важливу службу, як дипломатична, Висока Брама приймає виключно самих правовірних, а не християн... Маю враження, — продовжував він преспокійно, що сталося якесь непорозуміння із прізвищами..!

— Тому я з доручення Його Величества прошу Вашу Світлість перевірити цю справу й коли вона виявиться правдивою, тоді буду просити, щоб Остап Мировський — Аскер-паша, якщо він дійсно є на дипломатичній службі Порти, був негайно звільнений, бо цей пройдисвіт коїть чимало неприємностей на європейських дворах своєю ворожою позакулісовою поставою до нашої держави.

— Хочу запевнити ясного графа, що займуся особисто цією справою й коли виявиться, що така особа справді є на нашій службі, то, звичайно, в такому випадку, ми розглянемо все з повною прихильністю до вимог вашої столиці. Чейже не будемо псувати наших добросусідських взаємовідносин якоюсь невиясненою справою?... — підкреслив чемно й оком не моргнувши великий везір. — Тепер же дозвольте, ясний графе, запросити вас на обід. Пригощу такою мальвазією, що й сам пророк не відмовився б від неї...

З цими словами великий везір плеснув у долоні. У дверях виріс миттю спалений сонцем півдня голомозий унак*.

— Подавати обід! — наказав він, крокуючи поруч із усе набурмосеним, сердитим послом.

Всюди панувала тиша.

Так начебто в сераю нікого й не було.

Біля кожних дверей стояли, мов статуї, дебели яничари в оздоблених мундирах і з оголеними шаблями в руках.

Слуги снувалися всюди майже нечутно, а везірські чауші** шелестіли своїми довгими шовковими халатами, поспішаючи й собі на обід.

*Унак — слуга. **Чауші — високі урядники для окремих імперських доручень і послугання.

Із мінаретських веж мулли* закликали правовірних до обідньої молитви. В ханах** подорожні розстелювали на підлозі невеличкі килимки й сумирно били поклони. Проте, не всі правовірні прислухалися ревню закликів до обідньої молитви, і Стамбул продовжував далі вирувати своїм барвистим та рухливим життям.

Того ж самого дня, коли то великому везірові Ібрагім-паші трапилися неприємності, а в додатку до них іще й клопітлива розмова з московським послом, якого не вдалося вкоськати навіть пишним обідом та божественною мальвазією, на шляху, досить далеченько поза Стамбулом, сталася цікава подія.

У надвечір'я ватага добре озброєних вершників, одягнених по-турецькому, перестріла карету, запряжену четвернею баских коней. На візника й десятку їздців у шкур'яних каптанах і таких же плосковерхих шапках, озброєних теж не погано, які супроводжували ще два великі вози, націлилися погрозливо пістолі й мушкети.

— Стій! — загорлав один із вершників.

Візник рвонув до себе віжки й карета зупинилася. На її боках заблищали європейські гербові знаки, а з карети визирнув чоловічина в чорному капелюсі, прикрашеному великим буйнопір'ям.

— Що таке? Чому ми стали? — звернувся він суворо по-німецькому до візника, але одразу замовк, побачивши незнайомих вершників і націлені пістолі та мушкети. Опісля запитав гостро й непоганою турецькою мовою: — Хто ви такі, що наважуєтеся зупиняти мене на шляху до Стамбулу?!

— Нам особливо неприємно, ефенді, що турбуємо вас, — під'їхав до нього чорновусий вершник, — але вам доведеться поїхати з нами...

— Їхати з вами? Куди? Ви що, з ума зійшли?! Як смієте мене затримувати? Я ж посол Його Світлості, саксонського курфюрста!..

— Отож, ефенді, ми вас і ждали, — посміхнувся люб'язно вершник. — Нам відомо, що ви поспішаєте до Стамбулу, але все таки вам доведеться звернути на часинку з дороги й поїхати з нами в одне місце...

— Нікуди я не поїду! — нахмурився чоловічина. — Що це за напасть?! Та й хто ви такі, що насмілюєтеся затримувати посла до Порти. За цю зухвалість вас усіх повісять. Ану, геть із дороги!..

*Мули — мусулманські духовники. **Хани — гостинниці /тур./

— Го-го-го!.. — зареготався вершник. — Ви, ефенді, брикливий, виходить! Краще віддайте ваші пістолі й рапіру, -- наїхав він конем на карету й націлився пістолем.

Мужчина в кареті озирнувся довкола. Його охорона була оточена й від неї вже відібрали зброю. Коло візника вигідно розсівся один із напасників і забрав у нього віжки. На возах також сиділи напасники.

— Доннерветер!* — закрив мужчина сердито. — Це ж розбій, додав уже по-турецькому.

— Не сердься, ефенді, — підїхав до карети другий вершник. — Ми не грабіжники й не маємо наміру тебе ограбувати, але зброю ти все таки віддай, бо ми знаємо, що ти рубака добрий...

— Так, так, ефенді, — кивнув головою чорновусий, — із нами краще по-доброму. Ми ж не розбійники...

— Не виглядаєте на таких, — буркнув сердито мужчина, віддаючи напасникам пістолі й рапіру.

— Оце й добре. Тепер, ефенді, ти не прогнівайся, що ми тобі зав'яжемо очі, щоб не бачив, куди ми поїдемо. А руки теж...

Заки мужчина встиг розкрити рота, два вершники стрибнули з коней, вскочили до карети, зав'язали йому хустиною очі, а руки стягнули туго міцним ремінням.

— Раджу, ефенді, — приязно заговорив чорновусий, — не пробувати мірятися силою з моїми людьми, бо це змусить нас тебе зв'язати цілковито й тоді їхати буде зовсім не вигідно. — Рушай! — крикнув він до візника.

Каретка швидко покотилася нерівною дорогою.

Їхали довгенько.

Каретка вихитувалася, підстрибувала на крутих вибоїнах вузького, погано вїждженого шляху, коні пофоркували, а вершники голосно гуторили між собою.

Посол Його Милости саксонського курфюрста, граф Отто фон Герц, насторожив свій гострий слух і притулив щільно вухо до скляних дверцят карети.

Наслухував пильно.

Однак, до його вух доходила безтурботна і плинна турецька мова. Власна ж охорона здебільшого мовчала, пригні¹

*Доннерветер — німецька лайка.

чена тим, що потрапила в руки невідомим харцизякам, по всякому вигляді найімовірніше розбійникам, яких не бракувало в Оттоманській імперії.

Граф Герц ламав собі голову, мислячи про те, в чії руки він оце попав. Що це не були звичайні розбійники, мав певність. Аджеж розбійники були б одразу обібрали його до сорочки й усю службу та ще й пограбували вози. Тим часом напасники відібрали лише зброю й навіть не поцікавилися, що він везе зі собою, та нічого не забрали з возів. До того ж звичайні розбійники не мали б такої відваги нападати на валку серед білого дня. »Ні, це рішуче не розбійники, – міркував граф, – але тоді хто ж вони? Стривай! Чи не говорив отой чорновусий, що я не поганий рубака?.. Значить, їм було відомо хто я такий. Куди ж це мене везуть. Чи не потрапив ти, Отто, в якусь халепу?»

Граф затривожився не на жарт. Пробирав хоч трішки звільнити зв'язані руки, але реміння було надто міцне. Посмикавши руками, збагнув, що його намагання даремні, бо ремені в'їдаються в них, і припинив усякі зусилля.

Після досить довгої їзди, карета зупинилася. Дзвенькнули відчинювані каретні дверці, графа підхопили попід руки, витягнули з карети й повели кудись, усе ще не звільнюючи його рук і не знімаючи пов'язки з очей. Коли було пройдено яких двісті кроків, графа зупинили, і хтось швидким рухом зняв пов'язку, а ще швидше розв'язав реміння на руках.

Оглянувшись довкола, граф побачив, що знаходиться в печері, освітленій яскравими смолоскипами. По середині печери горіло вогнище і їдкий дим просувався густим струменем у широкий отвір, який чорнів угорі. Біля вогнища, на якому пікся настромлений на рожен підсвинок, сидів на камені мужчина в багатому турецькому одязі й покурював преспокійно люльку. Довкола графа стовпилися вершники, які захопили його на дорозі.

– Сідайте, графе, – звернувся чистою німецькою мовою мужчина до фон Герца, – будьте моїм гостем і вибачте, що я вас потурбував...

– Це справжнє нахабство! – скривився граф, потираючи свої затерпілі руки. – На мене, посла, нападають серед білого дня, в'яжуть руки, зав'язують очі й везуть Бог-зна куди...

– Тисячу разів прошу вибачення, – галлятно вклонився незнайомий, – але, знаючи, що ви проїжджатимете цією околицею, я таки не стримався, щоб не використати такої нагоди й не запросити вас до себе в гостину.

— Ідіть ви до чорта з вашою гостинністю! — сердито гаркнув граф, сідаючи на каменюку біля вогнища. Він усе ще розтирав свої руки, на яких червоніли рубці від цупкого реміння.

— Хоч ви й сердитесь на мене, — винувато усміхнувся мужчина, — але, повірте, що мені надзвичайно приємно зустрітись з вами особисто...

— Познайомив би я вас із своєю рапірою, — насуплено промовив граф, якби це було деінде і я не знаходився у ваших руках...

— Що ж, можемо й від цього почати наше знайомство, — вже вголос розсміявся мужчина, — але битися хіба будемо на шаблях, бо в мене немає рапіри...

— Як на шаблях, то й на шаблях, — почувалася байдужа відповідь. — Тримати шаблю в руках мені не первина.

— Гаразд! Тоді починаймо, — звівся на рівні ноги незнайомий. Хтось із присутніх подав графові шаблю. Він витягнув її з піхви й махнув нею в повітрі. Аж свиснула в руках досвідченого рубака.

Схрестилися шаблі.

Присутні розступилися, створивши широке коло, і з цікавістю приглядалися двобоєві.

З перших же ударів граф пізнав, що має до діла із справжнім майстром. Противник не уступав йому ні в чому, хвацько відбивав усі удари, а його крива турецька шабля миготіла, мов блискавка.

Двобій тривав довго.

Яких фортелів* не пробував граф — нічого не виходило.

Незнайомий спритно відбивав усі удари, насідав коршунем на графа, застосовував блискавичні випад, плигав, мов несамовитий, а шаблі кресали іскри, дзвеніли, бряжчали і спалахували блискавицями у світлі смолоскипів.

Усі присутні аж роти пороззявляли з дива. Такого шаленого двобою їм не доводилося бачити ніколи. Навіть охорона графа, знаючи, який він мистець рубатися, не могла начудуватися, що це за противник трапився графові.

Обидва змагуни почервоніли з натуги, мов каплуни, а їхні обличчя вкривалися рясним потом.

Раптом вони міцно схрестили шаблі, відскочили один від одного й неначе на команду кинули їх на землю.

— Хай вам біс, — мовив граф, ледве переводячи дух. — Славний із вас рубака! Я рубався вже не з одним, але оце вперше натрапив на такого, як ви.

*Фортель — підступ, хитрість.

— Мені ж особливо приємно, що я мав честь схрестити шаблю з ясним графом, — легко вклонився мужчина.

— Турки так не рубаються, — заявив резолютно граф. — Правда, виглядаєте на багатого турка, проте, мені здається, що ви не турок. А ваші компаньйони теж, хоч вони поправно чешуть по-турецькому...

— Може й так, — посміхнувся лукаво незнайомий.

— Отож я не помилився, — примружив очі граф. — А коли ви не турки, тоді хто такі — волохи, семигородці, греки чи, може, поляки?!

— Не вгадали, графе. Ми — козаки...

— Козаки? — здивувався граф Отто фон Герц. — Ах, так... Тепер мені зрозуміло, чому я не міг перемогти вас у двобою. Козаки рубають славно — це мені відоме. Але... тоді дозвольте запитати вас, чого це ви велили мене схопити? Я ж ніколи нічого злого козакам не зробив та й, признаюся, мало доводилося мені з ними зустрічатися...

— Хочемо вас урятувати від смерти...

Граф аж підскаочив.

— Від смерти? — перепитав здивовано.

— Еге ж, від смерти, — поважно промовив мужчина, — від тієї смерти, яка чигала на вас у дорозі з Яс до Істамбулу.

— Нічого не розумію, — розвів граф руки. — Яка смерть, від кого, чому?..

— Про це, графе, поговоримо пізніше, а тепер будьте моїм гостем. Хлопці, подавайте вечерю! — гукнув він своїм людям.

За хвилину на великих плоских каменюках було простелене чисте рядно. На ньому козаки, одягнені по-турецькому, поклали хліб, нарізані великі кусні печеного м'яса й чималу боклагу вина та прості дерев'яні чарки. Й козаки, й охорона графа також порозсідалися довкола каменюк. Почалася вечеря.

Граф був голодний, тому ласував смачну печеню, запиваючи її вином. Вечеряючи, він уважно приглядався до свого співрозмовника. Цього поставного козака він мусів уже десь бачити на західноєвропейських дворах. Напевно бачив. Тільки де й коли? Ніяк не міг собі пригадати.

— Ви все ще не сказали мені, хто ви такий, — звернувся він урешті до козака. — Я міг би присягнути, що мені доводилося вас бачити, тільки не пригадую де. Ваше обличчя видається мені знайомим.

— Мабуть, доведеться викласти карти, — приязно всміхнувся мужчина. — Я — Аскер-паша, коли чували про такого.

— Доннерветер! — зірвався з місця граф і зачудовано витріщився на мужчину. — Ви справді Аскер-паша?

— У власній особі, графе, — елегантно вклонився той.

— Ефенді, це для мене велика честь із вами познайомитися, — промовив, підходячи до Аскер-паші граф і подав йому руку, яку той міцно стиснув. — Про вас я дуже багато наслухався й завжди був цікавий вас побачити, аж ось зустрівся зовсім несподівано. Вельми радий!

— Радію також, що маю нагоду з вами, графе, особисто познайомитися, — м'яко заговорив Аскер-паша. — Пробачте, що велів схопити вас, але в мене не було іншої можливості охоронити вашу особу від великої небезпеки, а що більше, — мені бракувало часу...

— Пробі, розкажіть, ефенді, в чому справа, бо я вже починаю тривожитися.

— Вийдімо назовні й поговоримо про це, — підвівся Аскер-паша. Хлопці, — звернувся він до своїх козаків, — приготуйте для ясного графа нічліг у печері. Ми заночуємо тут, а завтра вранці рушимо в дорогу.

Обидва вийшли з печері.

Поночіло.

Довкільний ліс наче погустішав, а на галявину перед печерою спливала важка і пронизлива пізньоосіння мряка.

Коло стриножених коней проходжувався повільно вартовий, а другий присів біля входу до печері, поклавши мушкет на коліна.

Із глибини лісу насувала темінь.

Аскер-паша окутався міцніше своєю кереєю.

— Заночуємо тут. Подорожувати вночі по країні падишаха — небезпечно. В таких околицях, як оця, волочаться всякі харцизяки. Правда, нам немає чого лякатися, бо є добра охорона, але ліпше заждати до ранку... Вас цікавить, графе, яка небезпека вам грозила, неправда ж?

— Ще й питаєте! Горю з нетерплячки!

— Чи про ваш виїзд до Істамбулу було відомо на дворі курфюрста?

— Звичайно. Таку справу годі втаїти, хоч про це ніде не розголошувалося.

— І про ваш виїзд знали москалі?

— Не перечу. На дворі курфюрста їх не бракує.

— Отож то. Що їм було відомо про ваш виїзд, це й не

— До своїх приятелів його не зараховую. Надто він підхліблюється курфюрстові, а я підлабузництва не терплю...

— Граф фон Гайден послує частенько до Росії, чи не так?..

— Курфюрст висилає його, бо граф знає московську мову. А втім, мову може собі знати, але те, що він зробився великим поклонником царя Петра, теж мені не подобається.

— Скажіть, графе, — раптом зупинився, проходяжучися із графом, Аскер-паша, — хто знав на дворі курфюрста, що ви везете секретний лист до великого везіра?

— Що?! — зупинився й собі граф — звідкіля ви знаєте про секретний лист?..

— Козаки не сплять, — легко всміхнувся Аскер-паша — про лист нам відомо, але дайте мені, будь ласка, відповідь на моє питання.

— Хто ж мав би знати крім самого курфюрста й мене? — відповів граф питанням.

— Одне, знайшовся хтось, хто про це знає...

— Доннерветер! — потер граф чоло рукою. — Це погана справа. Може, вам відомо, хто?

— Авжеж. Ніхто інший, як граф фон Гайден.

— До стосот чортів! — знову заляв граф. — Звідкіля той поганець про це довідався?

— Виходить, що довідався. Але справа не в тому, що він знає, а в тому, що пов'язався з москалями й разом із ними наготувався схопити вас у пастку. Змовникам ішлося не тільки про лист, але також і про те, щоб попсувати взаємовідносини між Саксонією і Турецькою імперією, бо це вийшло б на користь москалям. Тому вони із графом фон Гайденом затіяли ось що: про ваш виїзд до Істамбулу було повідомлено нового московського посла, який тепер сидить в Істамбулі, графа Василя Павловича Юсупова, й він приказав своєму секретареві знюхатися з бандою розбійників, які мали напасти на вас, ограбувати, вбити й наказати вашій охороні привезти вас убитого до Істамбулу. Можете собі уявити, яка з того могла постати дипломатична авантюра? Посла саксонського курфюрста обграбовано й убито на турецькій землі! Напруження поміж Саксонією і турками було б дуже на руку москалям.

— Ну й погань! — обурено вигукнув граф. — Спасибі вам, спасибі, ефенді, що мене перестерегли, та й не лише перестерегли, але і врятували від смерти, захопивши, так би мовити, мене у свій полон. Усе ж таки мене цікавить, як ви потрапили на слід такої підлої затії?..

— Як вам відомо, я служу в турецькому міністерстві заграничних справ. Отже, мені відомо добре, що роблять загранич-

ні посла в Істамбулі, зокрема москалі. У столиці падишаха в мене є свої люди – козаки, яким я довіряю різні секретні діла, що їх не довірив би ніколи туркам. Коли секретар графа Юсупова, Марков, почав забагато розгулюватися по темних закутках Істамбулу, мої козаки стали за ним слідкувати. Вони вислідили, що Марков кумпанує з підозрілими горлохватами, і їм пощастило підслухати одну розмову в якомусь поганенькому хані. Підслухана розмова не дала мені повного образу московської затії, тільки те, що розбійники були найняті й мали розправитися з вами. Мене зацікавила вся ця справа ближче, й довелося однієї ночі схопити Маркова. Він спочатку мовчав, але коли козаки віддубасили биківцями по п'ятах, почав дещо говорити, хоч і не багато й чимало брехав. Коли ж Маркову погрозили, що надінуть на нього червоні сап'янці, і стягнули із нього чоботи, він виспівав усе, що знав.

— Дозвольте, ефенді, — зауважив граф. — Як це надіти червоні сап'янці? Розумію, що це мали б бути чоботи з червоної шкіри.

— В нашій мові це означає здерти шкіру з ніг пониже колін і закотити її при самих стопах. Цю страшну кару знають добре москалі і турки, тому й не диво, що Марков так налякався...

— Це справді жорстока мука, — похитав головою граф. — А як же ж козаки розсталися з тим секретарем? Хіба ж не випустили його зі своїх рук?!

— Поснідали ним риби... Юсупов спочатку дуже побивався за своїм Марковим, бостанжі* ганяв по всьому Істамбулі, вони перешукували кожну закутину, але за секретарем і слід пропав. А що в Істамбулі гинуть люди майже кожної ночі, то за декілька днів уся справа втихла. Проте, знаючи, що розбійники будуть на вас чатувати, я зібрав своїх козаків і велів їм вас перехопити на шляху до Істамбулу. Переночувавши, ми поїдемо іншим шляхом, а розбійники дістануть облизня. В Істамбулі, графе, ви будете під охороною моїх козаків, і, звичайно, мусітимете берегтися, бо в москалів довгі руки й вони можуть знову затіяти якусь пакість...

— Ефенді, — я вам безмірно зобов'язаний, — промовив тихо граф, узявши пашу за руку. — Скажіть, чим зможу вам віддячитися за ваш такий шляхетний вчинок супроти мене?

— Е, це дрібниця, графе, прошу не турбуватися, — махнув рукою Аскер-паша, — але я був би вам вдячний, коли б ви захотіли мені допомогти.

— Алеж, ефенді, я відтепер завжди стою до ваших послуг.

*Бостанжі — шеф столичної охорони порядку.

— Не моїх, графе, а моєї отчизни – України.

— Ваша Україна пережила вельми бурхливий час, — відмітив граф. — Я цікавився подіями у вашій країні, яка тепер опинилася в московських лабетах. Про вашу дію в обороні України я теж багато чув. Говорили мені студенти в Галле. Вони з України. Один із них Зиновій Лю...Люб...

— Любович, — підказав Аскер-паша.

— Так, так, — зрадів граф. — Ваші прізвища важкувато вимовляти. Він і його товариш Метел...

— Метелиця, — знову підказав паша.

— Так. Що ж, за добре діло вартує і постояти. Давайте руку, ефенді. Разом із вами ми ще закрутимо таку веремію, що цареві аж чуприна підніметься з переляку.

Обидва потиснули собі міцно руки.

Утретє змінилися вартіві біля коней і при вході до печери; а граф фон Герц й Аскер-паша все ще проходжувалися по галявині, закутавшись в кереї, і тихо гомоніли. Дуже скоро знайшли між собою спільну мову і снували далекосяглі плани спільних дій.

Понад ліс насунули важкі хмари. і з них почали сіяти сніжинки, спершу маленькі й ніжні, а дедалі щораз більші, густіші, лапаті.

Аскер-паша і граф фон Герц пішли в печеру й полягали спати.

Сніг падав щораз то густіше, і всюди забіліло.

ПІД НОВИЙ РІК

Земля вкрилася білим товстопухом, загорнулася у сріблястий килим, і наче всюди помолодшало.

Закутаною в білосніжжя землею, прогулювався вщипливий мороз і розписував чарівні квіти на віконцях розкинутих і наче заснулих у сніги хат козацьких хуторів.

За морозними ночами надбігав сильний вітер, метелив снігом, метелив завзято та знімав у степу таку хурделицю, що крий Господи. Ніхто не відважувався в такий негожий час вибиратися куди-небудь у дорогу, й навіть меткі та проворні гетьманські посильні не витикали носа із Глухова, який увесь заховався у снігу. Коли ж снігова хуртовина втихла, гетьманська столиця геть уся була занесена сніговими кучугурами та непрохідними гребенястими засипами, які завдавали козакам і міщанам чимало праці, щоб розчистити бодай головні проїзні вулиці.

Небо випогоджувалося, а вечорами червоніло гостро при заході сонця.

Вночі сподівайся лютого морозу, такого, що скидатиме зірки з перлистого небовиддя, розкиненого над козацькою землею.

Через день-два знову посипав сніг.

Та вже тихо, спокійно й лагідно, немов би хотів іще дужче заколисати дрімучі ліси й гаї до довгого зимового сну.

В такий тихий зимовий вечір у Крилівському хуторі наказного гетьмана аж гуло.

З'їхалися генеральна козацька старшина й запрошені військові товариші зустріти разом Новий Рік.

Дехто зі старшин приїхав сам, але прибули старшини і з родинами, старшими синами й доньками. На гостинність наказного гетьмана ніхто ніколи не жалівся. Тож лунав усюди веселий гамір, чувся сміх, велися голосні розмови, а в челядній гаморили на всі лади слуги, візники й козаки. В кухні пітніли кухарі зі своїми помічниками, а довкола бігала та метушилася гетьманська челядь.

Крилівський хутір наказного гетьмана Полуботка вельми розложистий. Від степових вітрів охороняло його півколо високих ясенів. Не знати, хто й коли їх насадив, бо хутір став власністю Полуботків іще перед гетьмануванням Мазепи. Ясени вже тоді зіп'ялися були доволі високо. Мабуть, попередньому власникові степові вітри таки добре дошкуляли й от він обсадив хутір гусяковою ясінню.

На місці старої хати, яка була геть присіла в землю зі старости, гетьман спорудив просторий і прекрасний будинок, що виглядав на справжню палату.

В середині будинок був багато вмебльований і всюди видніло велике багатство. У світлицях стояли розкішні й витідні фотелі, столи з магоню, шафи з великими дзеркалами, кресенси із химерно крученими ніжками, ватрани були обкладені мармуром, на вікнах звисали дорогі портьєри, кришталеві канделябри переливалися світлом, а підлоги вкривали м'які килими.

У правому крилі гетьманського двору кімнати були прибрані по старому козацькому звичаю. Образи в тих кімнатах прикрашали квітчасті рушники, а на стінах висіла різна зброя. Були в них старі великі скрині, ковані залізом, кресенси зі старим дорогоцінним посудом, стояли столи зі старого дуба й такі ж дубові лавиці, покриті килимами. В одній із кімнат навіть був старезний почорнілий сволок із вирізаним на ньому трираменним хрестом та нерозбірливи-

ми від старости літерами. За сволюком лежали пучечки сушеної м'яти, васильків та різного пахучого зілля, від якого розпливалися пахощі по всій кімнаті.

Ці, так би мовити, козацькі кімнати являли собою «святу святих» наказного гетьмана. В них він перебував залюбки, коли приїжджав на Крилівський хутір, відбував у них різні наради та приймав там своїх довірених людей.

Так було й у надвечір'я Нового Року.

Коли після пребагатої вечері розпочалася забава й пари закружляли у веселому танку, гетьманська старшина й поважні сивовусі та білочубі військові товариші почали зникати один по одному із просторих світлиць гетьманського двору, губилися в довгих коридорах, стіни яких красувалися картинами з античного життя, намальовані італійськими майстрами, й заходили непомітно до «козацьких кімнат».

Сходилися до найбільшої з них.

Сідали довкола столу, на якому услужливий гетьманський дворецький, який приїхав разом із гетьманом із Глухова, вже наповнив срібні чарки пахучою й міцною слив'янкою, що пролежала багато років у погребі, і, поклавши тарілки з легкою закускою, вийшов непомітно з кімнати. Одному зі слуг він приказав бути на коридорі й не впускати нікого з цікавих, які хотіли б заглянути до «козацьких кімнат». Дворецький знався на речах. Йому не першина бачити, як генеральна старшина та довірени наказного збираються на нараду.

Старшина дзвеніла чарками, закурювала люльки та гомоніла весело й одверто. Все це був завзятий козацький люд, що звікував своє життя у війнах та походах, заглядав не раз у вічі смерті й журився долею козацької землі, яку москалі щораз цупкіше прибирали у свої руки. Незважаючи на поважний вік, військові товариші були все ще дужі та скорі до шаблі, а з їхніх мужніх лиць так і променіли відвага, рвучкість, широка степова вдача та безстрашна буйність. Усі вони ходили під прапорами гетьмана Мазепи, а після Полтави багатьом із них довелося податися у відставку й осісти на своїх хуторах, одбившись насилу від московського присікування за те, що, мовляв, підтримували вони Мазепу. Проте, чимало військових товаришів москалі таки потягнули в Сибір, забравши собі їхні хутори й майно.

Полуботка ще не було й тому старшина, ждучи на наказного, гомоніла про всілякі справи. Але кожний міркував, що коли гетьман запросив їх до себе на хутір, мовляв, зустріти разом Новий Рік, то, звичайно, не для того, щоб хильнути

чарку та забавитися. Треба було поговорити про речі важливі й дуже клопітливі. Що й казати. Веремія в Україні погана настала. Петро наважився відібрати козакам усі їхні права й вольності. Гаспидом дише на козацьку старшину. Он військові товариші – Рубець і Биковський – повернулися недавно зі свого послухання до царя. Аж в Астрахані були. Страхота, як далеко... На розповідь обидва вони скупуваті. Ще й своїм козакам наказали суворо, щоб тримали язик за зубами. Відомо ж, що московських шпигів повно всюди. Військовим товаришам, які приїхали з далеких околиць, вельми цікаво знати, як то їздилося Рубцеві й Биковському в таку далечінь, тож вони почали насідати на обидвох, щоб розказували про свою подорож. Що вона їм далася взнаки, вказували їхні аж почорнілі від гострих морозних вітрів обличчя, а в Биковського було забандажоване вухо, яке боліло й у ньому штрикало. На поворотній дорозі в Україну на їхню валку наскочила чимала ватага бродячої татарви, й хоч козаки провчили її як слід, то все таки якийсь бусурман зачепив Биковського шаблею і розсік йому праве вухо.

— Так сказати, Семене, — звернувся до Рубця довговусий військовий товариш Жердина, — в тій Астрахані велика стужа, виходить?..

— Атож, — рвучко хитнув головою Рубець, — стужа... Люто дошкуляють вітри. Печуть і шмагають, мов огнем...

— Ой, набідаються наші козаки, — журливо зітхнув Ільченко, старий рубака, який воював у Палія й розійшовся з ним після Полтави.

— Багато молодняку пішло з Апостолом, — докинув генеральний суддя Черниш, — а досвіду в молодих немає...

— Апостол бувалий, та хіба за всім угледить?!..

— Танському ж байдуже, що гинутиме наш молодняк. Йому тільки царська ласка в голові.

— Не дарма ж його так уважає Вельямінов...

На чийсь згадку про Вельямінова, старшина невдоволено заворушилася. Цей царський служака в'їдався їй у печінки й вона його не терпіла. Як голова Малоросійської Колегії, Вельямінов, маючи велику владу в Україні, кріпко дошкуляв козацькій старшині, загарбував землі від неї, забирав хутори й села. Старшина, головно багата, йшла на позови з ним. Справи передавалися до Петербургу й там заплутувалися, бо Вельямінов підсував хабарі й сенаторам, і суддям, тому розгляд козацьких позовів тривав цілими роками.

— Цей поганець знову напакостив мені, — почав жалітися

військовий товариш Явірський, що сусідував своїм маєтком із полковником Апостолом.

— А що таке? — посипалися запити.

— Забрав у мене млин у Ланівцях. Довелося мені їздити до Глухова, так він, клятий, і слухати не схотів...

— Треба було тобі, Пилипе, потрясти гаманцем, тоді все виглядало б інакше, — підсміхнувся лукаво Жердина, знаючи скупість Явірського.

— Не діжде він, чортів син, щоб я йому хабара підносив! — сердито вигукнув Явірський. — Як же це виходить? Млин забрав і ще грошки йому давай?!..

— Не збіднієш, Пилипе. Всяк із нас знав, що Вельямінов ласий на грошенята. Дай но йому добрячого хабара, а побачиш, що він зараз же пофольгує...

— Зламаного шеляга не дам драбузі! — впирався Явірський.

— І зле зробиш. Як підеш у позов, буде тебе чимало коштувати, а все одно з Вельяміновим не виграєш...

— Ти сам собі винен, Пилипе, — звернувся до Явірського його сусід, старуватий військовий товариш Яків Синиця. — Треба було продати той млин мені. Але ти зацідив за нього, мов за рідну матір.

— А ти хотів дістати такий млин за безцінь? Він же найліпший на всю околицю!

— Хвали мене, ротуку, бо тебе розірву...

Та їх перебили, бо військовий товариш Рубець таки почав розповідати про подорож до Астрахані. Дворецький знову приніс пахучу слив'янку, а перегода до кімнати ввійшов наказний гетьман.

— Спасибі, панове-товариство, що не погорджували моїм запрошенням і загостили до мого скромного двору, — промовив голосно й бадьоро. — Тут ми зможемо спокійно, оподалік від усяких чужих очей і вух, поговорити про ту турботу, яка журить наші козацькі серця. З напоями давайте самі собі раду, бачу, що так і робите, щоб не кликати сюди слуг.

— Ми ж, хвала Богові, козаки, а не якісь вельможні пани, яким треба чарку до рота підносити, — озвався полковник Маркович.

— А як твоя Мотря тобі чарку підносить, то тоді ти хто — пан чи козак? — ехидно прищулився гадяцький полковник Милорадович.

— Е, це діло наше, — підморгнув Маркович, смакуючи слив'янку.

Старшина й собі потяглася до чарок і, прицмокуючи, хвалила ароматний та міцний напій.

На Полуботкове лице лягла зненацька журба, й це помітили. Навіть чарки не вихилив до дна, а поставив її недопиту на стіл.

Всі затихли.

— Мислю, — почав наказний гетьман, — вам усім уже відомо, що наші послі до царя — військові товариші Семен Рубець і Василь Биковський — повернулися від Петра з нічим. Цар ніби приймав їх ласкаво, але не дав згоди на вибір гетьмана, мовляв, таку справу треба відкласти на пізніше, бо у нього тепер війна на голові... Та ще й вимантачив од нас десять тисяч козацтва, яке й пішло з полковником Апостолом на війну з персами. Випиймо ж, панове-товариство, за здоров'я нашого побратима Апостола й за все наше козацтво в поході!

Гетьман звівся з лавиці. Всі підвелися також.

— За здоров'я полковника Апостола й усе його козацтво!..

— За здоров'я! — пролунало грімко у світлиці.

Випивши, старшина сідала мовчки. Насторожено ждала, що говоритиме наказний. Усі вже знали про царську відмову на прохання генеральної старшини обрати гетьмана. Полковники журилися, що цар не вдовільниться висланими десятима тисячами козаків і вимагатиме висилки нових полків у далекий похід, із якого чимало козацького брата не вернеться, а багато повернеться каліками. Залишаться вдови й сироти, треба буде ними опікуватися, — а все це додатковий тягар у кожному полку.

— Говорили ми теж із бублейником, — насуплено промовив Рубець, — так і від того гаспида годі було домогтися толкової відповіді на питання, як треба розуміти цареву відповідь, що вибір слід відкласти на пізніше, отже на який час? Він, капосний, нічого нам не сказав і викрутився, наче лис. Здається, дійсну правду сказав нам лише князь Голіцин, який так і заявив, без обиняків, що »Його Царське Величство воліє, щоб в Україні залишилося так, як є, тобто, щоб був тільки наказний гетьман, а насправді Україною управлятиме Малоросійська Колегія«.

— Так і сказав? — дивувалися військові товариші.

— Атож, — скривися Рубець. — Але князь Голіцин іще найменше лукавить з усіх тих світліших, які крутяться біля Петра.

— То що ж це виходить? — схвильовано запитав Милорадович. Петро поволі хоче скасувати Гетьманщину, чи не правда?!

— Прибирає він до рук нашу отчизну не від сьогодні, — насутив брови генеральний осавул Журахівський, — здевастувати* хоче наші вольності. Так, так... Покарав нас Господь за те, що ми не стали разом із покійним Іваном Степановичем проти північного супостата й не дефендували** України...

Полуботок, знаючи відверту вдачу Журахівського, який не вважався пострікнути не лише полковників, але докоряв навіть і покійному гетьманові Скоропадському, що він не пішов із Мазепею, поспішив перевести розмову на іншу тему.

— Що було, те минуло, — почав гетьман, — тепер думаймо про те, що і як нам слід чинити... Мислю, що не будемо відступати ані на крок від нашої вимоги про вибір гетьмана. Хвала Богові, в нас іще є старшини, гідні тримати у своїх руках гетьманську булаву, але тому, що коли не буде в Україні вибірного гетьмана, Малоросійська Колегія так закріпиться й так схопить нас усіх за чуба, що ми й писнути не посміємо. Ви ж знаєте добре, скільки вже лиха накоїв нам Вельямінов...

— Правда, правда, — загомоніла старшина.

Отож, нам слід не поступатися, — продовжував Полуботок, — а твердо стояти при своєму. Вишлемо знову супліку Петрові — хай казиться. На Вельямінова вишлемо жалобу до Сенату. Він уже накоїв стільки безецних*** діл, що є про що писати. Якби нам удалося вигнати його геть з України, — оце було б діло!..

— Подавати жалобу на капосника щодня! — почулися вигуки.

— А що буде з козаками? — стурбовано запитав Журахівський. — Цар вимагає знову послати йому козаків.

— Доведеться послати, — зітхнув Полуботок, — і викрутитися нам не вдасться, бо Вельямінов та князь Голіцин знають добре, який у нас тепер стан. Звичайно, поспішати не будемо. За тижнів два-три зберемо раду генеральної старшини, тоді обміркуємо все як слід, а заки козаки зберуться, заки з'їдуться до Глухова, то чимало промине часу. Положимо, що зима буде далі тривати такою гострою, а це вийде в нашу користь...

— Воно так сказати і добре буде, — схвально похитав головою полковник Маркович. — Козаки не жолдаки****, що їм наказав і вже вмиль виходять у похід, та ще в люту зиму.

* Здевастувати — знищити. ** Дефендувати — боронити. *** Безецних — поганих, дошкульних. **** Жолдаки — вояки-найманці.

— Гадаю, жи слід добре міркувати генеральній старшині ведлуг царських фортелів, — поважно промовив Журахівський. — Бардзо він упертий, мов той віл, же то не хоче, щоб на нього наклали ярмо.

— Слід і нам стосувати фортелі, — сказав мовчазний сивочубий військовий товариш Ігор Будяний, який доводився родичем покійному гетьманові Скоропадському.

— Що маєш на мислі? — звернувся до нього Жердина.

— А те, щоб попробували вплинути на царя почерез царицю...

— Тобто, яким чином? — зацікавився гетьман.

— Ось послушайте. Який Петро не є скажений, але мислю, що він, скажемо, час від часу таки послухає цариці. Вона ж його дружина. То чому б нам не спробувати піднести їй багатий подарунок, ми ж, слава Богові, не бідні, всю Московію могли б легко закупити, й попрохати її гречно*, щоб вона шепнула своєму малжонкові в нашої справі...

— Гм... Воно й не погано, — розгладив Полуботок свої вуса. — Як ви мислите, панове? — запитав Рубця й Биковського.

— Воно то можна такий фортель устроїти, — посміхнувся Рубець. — Доступитися до цариці не буде трудно, бо ми на царському дворі добре відомі. Правда, цариця може відмовити нашому прошенію — це по-перше, а по-друге, не відомо, чи вона зможе вплинути на Петра. Проте. ми нічого не втрачимо.

— Отож, панове-товариство, — обвів гетьман поглядом присутніх, — чи згідні, щоб піти за порадою нашого побратима Будяного?

— Всі згідні! — загуло у світлиці.

— То й добре, — мовив гетьман. — Після ради Рубець і Биковський виберуться до Петербургу. Може до того часу й зима злагідніє. Вони й так повезуть чимало справ до Сенату, а що стосується всяких фортелів, то хто ж уміє ліпше за них із москалями хурхуляти**? Ти ж, — звернувся до генерального осавула, — видаси їм багатенький подарунок для цариці...

— Еге ж. Але такий, щоб вона аж очі вирячила з дива, — докинув насмішкувато полковник Маркович.

— Та ще й приговоріть при тому миленько, — підказав Жердина.

— Вони в нас мистці до такого діла, — похвалив Рубця й Биковського Лизогуб, — за вигадками гречними й милими та пишними для жіночого вуха слівцями в кишеню не лізуть!

* Гречно — чемно. **Хурхуляти — виляти хвостом, дипломатично поводитися.

— Що мистці, то так, — погодився полковник Маркович.
— Іще за покійного Скоропадського набили руку в ділах двірських.

— Не тільки за Скоропадського, а ще й за Івана Степановича Мазепи, — пригадав Жердина.

На згадку про Мазепу світлиця затихла. Обличчя старшини й військових товаришів посуворішали й наче вкрилися глибоким смутком. Не один із них завдячував покійному гетьманові свою військову рангу, славу чи багатство, й не одного з них муляла совість, що відступив від Івана Степановича у важку вирішальну хвилину для отчизни, а пішов із царем Петром. Усім їм за гетьманування Скоропадського стало одразу видно, до чого прямує цар Петро, вкорочуючи ступнево козацькі права й вольності.

— Так воно, так, — зітхнув по хвилині полковник Маркович. Може, так, щоб тільки щось сказати й перервати мовчанку.

— Маємо знову свіжий клопіт, — заговорив гетьман, — і мислю, що нам треба цей свіжий московський фрасунок обміркувати тут, аби мати й вашу думку на раду генеральної старшини.

— Що таке? — затурбувалися присутні.

— Оце вчора Вельямінов показав мені новий сенатський указ про перепис усіх значкових, бунчукових і військових товаришів із точними доказательними грамотами та актами, які підтвердили б чи вони значаться справді такими, чи ісполняють свою повинність, а коли ні, то чому. Такий перепис має бути проведений по всіх наших полках упродовж наступного року, й составлені реєстри треба буде переслати Сенатові. Що там іще пишеться в тому указі? — запитав гетьман Савича.

— Ще значиться там, — кахикнув злегка генеральний писар, — же панове полковники мають подавати свої реляції до реєстрів, що не касаються всіх військових товаришів.

— Це дійсно новий клопіт утяли нам москалі, — роздратовано промовив полковник Милорадович. — Навіщо їм тих реєстрів? Їх же ніхто й ніколи не робив!

— А що мають полковники писати у своїх реляціях? — допитувався генерального писаря полковник Мирович.

— В указі про те нічого виразного не пишеться, — вияснював Савич, — тільки говориться там, що панове полковники повинні усердно* написати, чи на їхній розсудок військові товариші повинні бути потверджені у своїх правах, чи...

— Чого ж замовк? Продовжуй! — понеслися голоси.

* Усердно — щиро.

Савич звернувся із німим запитом до гетьмана, мовляв, говорити, чи ні. Полуботок мовчки кивнув головою.

— ...чи мають бути скреслені з реєстрів і переведені в реєстр простого козацтва...

Військові товариші аж зацікавилися, почувши таку несподіванку. Це був для них наче грім із ясного неба.

— Нікому з вас особисто цей указ не загрожує, — поспішив їх заспокоїти гетьман, помітивши, як вони затривожилися, — бо ж усі ви рахуетесь військовими товаришами при гетьманській булаві. Що ж стосується інших, то все таки, крути не верти, певне число знатних товаришів, головно значкових, потрапить під косу цього указу. Багато залежатиме від реляцій панів полковників, а відомо, що не всі товариші ладнають зі своїми полковниками.

— Реєстри ще будуть переглядатися у військовій канцелярії генеральної старшини і при їх перегляді можна буде дещо змінити, — також заспокоїливо промовив генеральний писар, — але, як уже сказав його Милість, нам не вдасться відхилити від усіх військових товаришів московського Дамоклевого меча, хоч будемо чинити все можливе, щоб вістря цього меча стяло якнайменше голів нашим військовим товаришам.

— Трясця в печінки москалям! — спалахнув люттю товариш Ільченко. — Що ж це коїться, ради Бога, га?! Обрати гетьмана не дозволяють, обклали нас податками, та такими, що й дихнуть годі, козаків женуть за тридцять гори на війну й каторжні роботи, а тепер добираються й до нас. До чого все це йде, я вас питаю, панове, скажіть?!..

— Не попадай у розпуку, Павле, — стримав його гетьман. — Це не вперше москалі намагаються захопити нас за гортанку. Куди складніші були справи й ми якось вилізли. Будемо й тепер усіляко викручуватися та обгризатися від московського затиску. Щоб тільки в нас єдність і згода були. й щоб ми всі думали заодно про добро нашої отчизни, а не лише про свою приватну. Про добро нашої отчизни мислім, панове-товариство, — звівся він із-за столу й повторив: — Про отчизну нашу мислім і стіймо твердо, як стояли наші прадіди, діди й батьки. Часи тяжкі настали. Але Московія ще нас не проковтнула й не проковтне, поки ми маємо шаблі в руках і сухий порох у наших порохівницях. Борикатися з Московією не легко. Може нам судиться і впасти в нашому змагу, — на те ми й козаки. Коли ж упадемо, наше діло будуть продовжувати наші сини й онуки, бож козацькому роду немає переводу.

Козацького духа Москві не знищити ніколи!..

Товариство слухало гетьманових слів із великою увагою. Знали всі, що Полуботок не говорив на вітер. Пустослів'я у нього ніколи немає. Тож у присутніх зростав щораз більший респект і пошана до свого наказного гетьмана. Хіба ж Полуботок, чи не найбагатша людина в Україні, не міг би жити собі безтурботно й не боліти долею своєї отчизни?! А він усе за Україну стоїть, про неї журиться й не поступається москалям, хоч на кусники його порубай...

— Ваша Милість рекли істинну правду, — змахнув сльозину військовий товариш Жердина, — мусимо всі за одне стояти, за нашу вітчизну, а коли й доведеться покласти нам голови за неї — мусимо на те бути готові...

— Всі готові!!! — заgrimіла світлиця.

— Всі постоїмо за нашого наказного гетьмана! — зірвався з місця полковник Маркович.

— Слава гетьманові! Слава!!!

— Спасибі вам, панове-товариство, спасибі, — вклонився Полуботок. Не сумнівався в їхній щирості.

Це були козаки, яких москалі не перетягли на свою сторону. На них можна було сполгатися й не лякатися, що котрийсь із них побіжить із доносом. Можна було їм вірити, що у критичну хвилину вони не відступлять і не зрадять. Знав їх усіх уже багато років.

І вірив їм.

Посміхнувся радісно.

— Спасибі вам, що прийшли обміркувати та порадитися разом про клопітливі діла, які ми ще дбайливо розглянемо на раді. Теперки ж ходімо до залі та й зустрінемо з нашими родинами Новий Рік, як годиться за нашим козацьким звичаєм!..

У великій бенкетній залі гетьманського будинку, залитій сліпучим світлом, гриміла музика.

По натертій воском до такого ж сліпучого блиску підлозі кружляли у веселому танку пари. Дзвеніли остроги й шаблі, мерехтіли кунтуші, розшиті золотом і сріблом, переливалися чудовими відтінками самоцвіти на багатих жіночих одягах.

Попід стінами сиділи на вибагливо-м'яких кріслах старі пані та спостерігали з цікавістю як забавлялася молодь. Коло гостей крутилися ввесь час чепурно одягнені гетьманські служки й підносили їм щоразу смаковиті напої з погребів гетьмана.

Поважні дружини козацької старшини милувалися своїми вродливими донями, які цвіли у веселому танку, та мізгували нищечком про майбутніх зятів, пробігаючи очима по струнких постатях молодих козаків, що витанцьовували з їхніми чадами.

Хоч молодь і танцювала охоче польонези, менуети й контраданси, то все таки найохочіше витанцьовувала метелицю, в якій пари неслися вихром по залі й розкидали довкола головокружні танкові рухи та молодечу веселість.

Находила північ і розбавлений Петро Черниш, танцюючи зі своєю нареченою – стрункою, прегарною Галею, донькою знатного військового товариша Лісовича, вважав себе найщасливішою людиною серед присутніх. Галя була справжньою красунею, донькою-одиначкою повдовілого Луки Лісовика – заслуженого й багатого козацького старшини, який приятелював із генеральним суддею Чернишем. Обидва вони здавна мріяли про те, щоб їхні діти побралися й дуже раділи, що їхнє бажання здійснювалося.

Серед жвавого танку біля дверей зчинився рух і гості почали розступатися. В залю входив наказний гетьман із генеральною старшиною та знатними військовими товаришами. Кмітливі гості запримітили, що генеральна старшина приховувала турботу під удаваними усмішками. Гетьман кланявся на всі сторони, підходив до гостей, старався сказати кожному з них ласкаве слівце та дякував усім, що загостили в його двір.

— Ох, і краля моя хрещениця стала! — вигукнув він, зупинившись перед Галею. — Давно тебе не бачив, доню. Як же ж мені не потанцювати з такою красою?! — захоплений гетьман поцілував її в чоло, а тоді гукнув до свого старого маршалка двору: — Юрку, скажи музикам, хай грають польонез!..

Простягнувши руку Галі, гетьман поплив із нею у граціозному танку на середину залі. За гетьманом пішов у танок генеральний суддя з гетьманшею, а за ними послідувала і старша козацька знать.

Коли танок скінчився, служки почали підносити всім чарки зі старим вином. Тримачучи їх у руках, гості підходили до гетьмана, який стояв по середині залі з своєю родиною й генеральною старшиною.

Полуботкові не хотілося підносити заздоровицю* за царя, й він пробігаючи поглядом по присутніх, шукав між ними такого, хто міг би донести Вельямінові. Не знайшов. Та й не

* Заздоровиця — тост.

диво, він же запрошував у гостину довірену старшину. Вирішив не підносити заздоровицю за царя. Цур і пек тому гаспидові!..

Великий голляндський дзигар ударив повагом дванадцятую годину ночі. У ньому відчинилися дверцята й із них вийшли мініатюрні фігурки – козак, польський шляхтич, жид та москаль. Ці фігурки мали голосні дзвіночки й кожна з них тричі продзвонювала своїм дзвінком.

Гетьман звів руку з чаркою високо вгору.

— Мила моєму серцю моя родино, вельцезнатні панове генеральна старшино, вельможні панове полковники, осавули, судді, отамани, знатні військові товариші, дорогі й любі мені гості! Підношу заздоровицю за нашу отчизну Україну, за її славне козацтво й за весь народ!..

— Слава! — відповіла буревійним гуком заля.

— Та ще підношу заздоровицю, — продовжував гетьман, — за всіх мужніх і хоробрих козаків, які перебувають далеко поза нашою отчизною на бранях та роботах, щоб Бог охоронив їх і щоб вони повернули живі й во здоров'ї до своїх родин!..

— Слава! Слава!..

— Підношу заздоровицю в честь нашого Ясновельможного Пана, наказного гетьмана! — грімко крикнув генеральний суддя Черниш.

— Vivat! Vivat! — залунало в залі.

— Слава гетьманові! — кричали молоді старшини.

Полуботок обняв генерального суддю.

— Спаси-біг, приятелю! Спаси-біг вам, дорогі гості! — зворушено говорив він, кланяючись на всі сторони.

Оркестра заграла »Та немає лучче, та немає краще, як у нас на Україні«, молодь підхопила й за хвилину заля гриміла від гучного співу тодішнього козацького славня.

Пісня могутніла, а її відгоміння виривалося назовні, неслося ген-ген далеко по засніжених полях і тривожило тиху морозну новорічну ніч.

Гості забавлялися довго. Молодь витанцьовувала, а старші порозходилися по кімнатах. Випивали, грали в кості або гуторили. Деякі старшини вибиралися додому і, прощаючись, дякували гетьманській парі за гостину. Хто ж хильнув багатого, волів заночувати в гостинному дворі гетьмана, і для таких служба готувала нічлігові кімнати. А що міцні гетьманські напої зламали не одну тверду козацьку голову, то нічліжан набралось чимало й маршалкові двору довелося добре спітніти, поки він їх порозмішував.

Новорічна забава скінчилася пізно вночі.

З гетьманського двору почали виїздити одні залубні за другими, з кінною охороною або без неї. Старші їхали в закритих залубнях, що виглядали наче повози з віконцями, а молодь – у відкритих, закутавшись в шуби.

Молодий Черниш відвозив Галю до Глухова, де старий Лука Лісовик мав власний дім. Сам же він не захотів їхати вночі ані до Глухова, ані вертатися на свій хутір. Уперся, що не хоче товктися по вибоїнах ніччю, й Галі не вдалося намовити батька на від'їзд.

А може старий учинив так навмисне – хотів залишити молодят самих?..

Баскі коні видзвонювали багатою збруєю і дзвіночками, а візник намагався за всяку ціну обігнати й випередити інших.

Мчали залубні, а з-під копит іскорки скакали. Під полоззям голосно скрипів сніг.

Галя, закутана в теплу шубу, тулилася до нареченого.

Відчувала втому.

Дзеленчали дзвіночки...

Сколихували довколишню тишу, що розсипалася всюди білим килимом, на якому мороз хвацько витанцьовував гопакка і бризкав по снігу сотнями блискучих іскорок.

Морозна, ясна й тиха ніч огортала простір, заколисувала Галя до сну.

— Петрусь, любий мій!.. — шепотіла вона тихесенько.

Попри них проскакували залубні, запряжені буйними сивими кіньми. Різноголосо дзеленчали дзвіночки.

Цитьте!..

ЩО ТРАПИЛОСЯ ЦЕХОВИМ БРАТЧИКАМ?..

Вкінці януарія*, коли Глухів приховувався у глибокому снігу, а мороз скубав немилосердно перехожих, червонив їм щоки й носи та заганяв їх чимдуж до теплих хат, глухівський шевський цех відбував свої річні збори.

Припали ці збори на останню неділю януарія, а що це була важлива подія для цехових братчиків, тож кожний з них готувався до неї вже заздалегідь. Хто справив собі нового жупана, хто з майстрів споглядав ласкавіше на своїх челядників, обавляючись, щоб бува, вони капосні, не стали пащекувати на зборах, а хто заходив по вечорах до цехмайстра Спиридона Безвухого та довгенько з ним шушукався.

Самому цехмайстрові набралось стільки клопітливих справ, що він мотався зранку до пізньої ночі, галасав і підганяв усіх, а найпаче своїх челядників, обділяючи теж щедро потиличниками своїх двох синків, жвавих хлоп'ят, із якими мав чимало мороки зацний дяк глухівського собору Агафій Щука, бож вони, втішаючися материнською добротою пані цехмайстрині, не вгавали у своїх витівках у школі, а коли

*Януарія — січня.

ж не помагало вговорювання їхнього вчителя, шановливого дядка Шуки, тоді цехмайстрові приходилося перетягнути їх обидвох ременякою, і на якийсь час наставав спокій у цехмайстровій господі.

Напередодні цехових зборів у дворі цехмайстра Безвухого аж ніяк не було спокою. Туди нахлинула жінота і вкортці цілий двір наповнився жіночим гамором і сміхом. Вправні жіночі руки різали м'ясо, патрала рибу, місили тісто, пекли калачі, книші, паляниці, бублики та совали у піч здорові чугуни з усякою стравою.

Бсж, по старому звичаю, цехові збори відбувалися завжди з багатим обідом, що його готувала пані цехмайстриня з допомогою дружин цехових братчиків. Самі ж братчики робили складчину між собою на цей обід. Хто привіз лантух борошна, хто притаскав крупів, хто запашну олію, кадь риби, а багатенький цеховий братчик Лука Синиця звелів синові заколоти вгодованого веприка й відвезти його в цехмайстровий двір, мовляв, знай наших...

Подбати про напої це вже була турбота самого цехмайстра Спиридона. Він торгувався довгенько і вперто зі шинкарем, підсліпуватим Хоמוю, вговорюючи його, щоб не дорожився вельми й не здирав із нього багато грошей за ці напої. Їх же потрібно чимало. Цехова братія любить потягнути чарчину. Крім неї, будуть іще й гості. Може прийти хтось із городських райців. Часом любить зайти на збори сотник Потічний, може й сам протопресвітер Методій загостить із протопопами. Ці ж вельми полюбляють такі оказії.

Цехмайстер, вимотавшись зі шинку, почмихував невдоволено. «Бісів Хома зідрав усе таки багацько грошей. А ще й доведеться дати отцю Методієві за відправу в неділю» – міркував він, простуючи до собору, щоб погомоніти з отцем протопресвітером. По дорозі цехмайстер перестрітив та перекинувся слівцем із наймолодшим цеховим братчиком Зіньком, який обходив цехових братчиків, запрошуючи їх кожного зосібна на річні цехові збори. Вистувати братчиків уважалося не абиякою честю. Зінько, входячи в хату цехового братчика, хрестився набожно до ікон, опісля з повною повагою розгортав цехове знамено – шовкову плахту, на якій красувався вишитий кустарно чобіт, і кланяючися низько братчикові, проказував урочисто: «Прошу покірно, прийти в неділю на річні цехові збори». Йому за це підносили чарку й пригощали пиріжками, пампушками, борщиком чи холодцем, і тицали йому дрібну монету. Обгодований і вдоволений Зінько пізно

ввечері кінчав обхід цехових братчиків. Адже вони жили по всьому Глухові та ще й у пригороддях. Було ж куди ходити. Радий Зінько підраховував скільки перепало йому грошенят з обходу.

В неділю правилася в соборі урочиста Служба Божа. Цехові братчики у святкових жупанах та в обов'язково нових чоботях, стояли у храмі по правиці та ще й попереду всіх, із своєю корогвою. Так було заведено, що раз у рік їм належалася така честь – стояти в соборі спереду всіх. Хоч би навіть у храм прийшла вся військова генеральна старшина, цехові братчики не поступились би їй своїм місцем.

Попереду всіх братчиків стояв сановито й статечно пан цехмайстер Безвухий, у зеленому жупані та у нових сап'янях. Він щораз хрестився розмашисто, тут же нишком споглядаючи на сутуловатого, тяжко грошовитого, глухівського райцю. Касіяна Коцюбу. Обидва вони були великі недруги. Здавна вже.

Діло пішло з того, що ще за гетьманування Мазепи, хай чужа земля буде йому легкою, як згадує пан цехмайстер, частенько, багатий бездітний цеховий братчик Дем'ян Крутько, вмираючи, записав для шевського цеху свій млин у літонському присілку. Запис був уведений у глухівських городських актах і видавалося, що все ніби гаразд. Коли ж повмирали свідки, які були при тому, що Крутько записував млина на шевський цех, райця Коцюба загорнув собі млин, заявляючи, що його він одержав від магістрату за свої заслуги для города Глухова. «Стривайте ж бо, якже ж це городський магістрат міг оддати вам млин, коли він наш?», – закричали цехові братчики. «Ваш?» – ніби дивувався Коцюба. «Авже ж, – відповідали братчики, – так і в городських актах записано». «Ніде немає такої записі» – знизує плічми Коцюба. «Як це немає?» – дивуються братчики. «А так, що немає», – проказав преспокійно райця.

Кинулися братчики негайно в магістрат.

Коли і справді. Ні сліду зі запису Крутькового млина для їхнього цеху.

Братчики у крик. Подали магістрат у полковний суд. Для полкового суду вийшла неув'язка. Не зручно ж притятати до відвічальности такий сановитий магістрат як глухівський.

І полковий суд передав справу до генерального військового суду. Відомо ж, що генеральний суд не поспішає. Так оце й позов глухівського шевського цеху з магістратом затяг-

нувся на довгі роки. Не було нічого вирішено генеральним військовим судом за гетьманування покійного Скоропадського, а райця Коцюба так і не мислить віддати млина цехові, бож млин вклинюється в його землю. А втім, хіба йому не довелося потрусити здорово гаманцем, щоб підкупити магістратських писарів, щоб вони знищили безслідно в актах Крутьків запис?!

Цехові братчики бідькалися зі свого безсилля. Не легко їм правуватися з багатющим райцою, який засідає у глухівському магістраті, та й водиться за панібрат із полковими суддями, писарями та всякою іншою знаттю.

У соборовому бабинці шушукало тихенько цехове жіноцтво та хизувалося своїми зграбненькими різнокольоровими чобітками, дорогими хутрами, а молоді красуні споглядали крадькома на вродливих компанійців, сердюків і охочекомонних, що й собі прийшли громадно тієї неділі до собору.

Після Служби Божої цеховий люд посунув до цехмайстрового двору і скоро заповнив його простору госпду. На покутті засів отець протопресвітер Методій, протопопи, сотник Потічний і найстарший віком цеховий братчик Кузьма. Не забраквало тут теж і дяка Агафія Шуки, якого гонорували* цехові братчики за те, що вчив їхніх дітей. Ближче до покуття сіли старші братчики, а далі молодші. А що всі поголодніли, вистоявши довгу відправу в соборі, то й припали відразу до гарячого борщу, вспівши перед тим перехреститися та схиливши голови, повторити молитву за отцем Методієм.

— А чим це ви нас, пане цехмайстре, почастуєте? — звернувся після молитви отець протопресвітер Методій до Безвухого.

— Ось, посмакуєте самі пан-отче, — мовив цехмайстер і став наливати чарки.

Жіноцтво між тим часом наклало на столи багацько різних страв, нарізаного білого хліба, пиріжків, пампушок, книшів та й собі присіло до столів. У гостинній залунав веселий гамір і сміх.

Говорили про всячину й похмелялися.

Проте цеховим братчикам впиватися не можна було, бо їх ще ждали збори. Тому вони й похмелялися, так сказати, обережно, знаючи, що за ними наглядають братчики з цехової ради. Помітивши, що хтось із цехових братчиків забагато випиває, вони підходили до нього нашіптували йому тихесенько щось до вуха, що примушувало такого братчика на-

*Гонорували — шанували.

сторожуватися й не розганятися до чарки.

Обід скінчився доволі пізно, і коли гості подалися додому, а жіноцтво, знаючи, що чоловікам слід почати збори й собі перейшло до другої світлиці, цехмайстер, кахикнувши значуче, підвівся з лавиці.

— Рачив Господь вельцемилостивий діждатися нам сьогоднішнього дня, і ознаймую вам усім, жи відкриваю збори нашого шевського цеху...

Тут Зінько миттю розгорнув цехову корогву й поставив її на покутті під божником. Першою справою було обрання цехмайстра на наступний рік. Тут усі братчики закричали водно, щоб цехмайстром був і далі Безвухий. Така однозгідність братчиків вельми зворушила пана цехмайстра й він розкланювався на всі сторони та дякував за честь і пошану. Так само скоренько братчики обрали й цехову раду.

Опісля два братчики взяли під руки й вивели на середину гостинної молодого челядника Омеляна. Почалася церемонія визволення з челядництва у майстри та прийняття Омеляна, як майстра, в шевський цех. Цехмайстер підійшов повагом до челядника, поклав йому руку на праве плічко і проказав урочисто, серед тиші, що настала в гостинній.

— Челядник Омелян, син міщанина Семена Вербового, визволяється сьогодні своїм коштом у шевські майстри..

— Хай живе новий майстер! — заволали братчики.

— Чи хочеш, майстре Омеляне Вербовий, належати до нашого цеху? — питав цехмайстер.

— Хочу.

Тоді до Омеляна підійшов Зінько з корогвою і майстер поцілував краєчик корогви, а за старим цеховим звичаєм, укинув золоту монету до цехової скарбонки.

Цехмайстер потиснув руку Омелянові, а за ним підходили братчики та поздоровляли Омеляна з його визволенням у майстри.

Обміркувавши ще декілька справ, що їх, як правило, вирішували цехові збори, пан цехмайстер порушив знову справу забраного млина.

— Вельми нас болить, достойні братове, жи минуло багато років із того часу, коли райця Коцюба загорнув нам безецно млина, привласнив його собі й не рачить нам його віддати.

— Що каже суд? — загомоніли братчики.

— Нічого, — розвів руками пан цехмайстер.

— Як це нічого? — заволав голосно хтось із молодших

братчиків, — адже ж наш позов був внесений вже давно. Доки ж можна ждати?!

— Це правда, що позов був унесений ще за життя покійного гетьмана Мазепи, — говорив пан цехмайстер, — ви, достойні братове, знаєте, жи райця Коцюба знається близько з полковними суддями, а тому нам так важко виграти наш позов.

— Крук крукові ока не виклює, — міркував голосно старий майстер Шило.

— Правда, правда, — сердилися цеховики, — що ми значимо для полкової знаті? В їхніх очах ми сірома... Коцюбові ж грошенята вони полубляють кріпко...

— Хабарники нікчемні!

— Споганюють козацьку честь!

— Наживаються людською кривдою та салом поростають — ремствували братчики.

— Послати треба нам жалобу прямо до наказного гетьмана, — вигукнув хтось з молодших майстрів.

— Правильно! Пишімо жалобу до гетьмана, — підхопили цеховики.

Цехмайстер став їх уговорювати.

— Не гарячіться, братове. Жалобу не можемо подавати, бож генеральний суд нам нічого не відповів. Якщо б суд одхилив наш позов, а мислю жи так може вчинити, тоді будемо писати жалобу прямо до гетьмана.

— Може б хто нас посекундував* у генеральному суді? — вкинув і собі слівце цеховий скарбник, майстер Дубко.

— Воно то можна шукати якогось дигнітаря**, але це не легке діло, — мовив пан цехмайстер, — говорив-єм із деким з полкової старшини. Боятися. До полковника нам зависокі пороги. Він і слухати нас не стане.

— Нема правди на нашій Україні, — хвилювалися братчики.

— Зачув-єм, — говорив далі пан цехмайстер, жи наш наказний хоче гостро братися до суддів. До полкових і генерального й що хоче викорінити підкупство, що розвелося мов язва в судах...

— Дав би Бог!..

— Якже ж таки нам бути з млином? — впиралися молоді майстри.

— Може, напишім іще раз прошеніє до генерального суду, щоб розглянув нашу справу, — мовив пан цехмайстер, — побачимо, що з того вийде. Якби там не було, млина не відступимо Коцюбі!..

*Посекундував — підтримав. **Дигнітар — достойник, знатна особа.

— Не віддамо, не віддамо! — закричали братчики.

Вечоріло.

У гостинній заясніло світло. Позасвічувано товстючі свічки й у їхньому світлі снувалися хвилясті струмки диму.

Надворі тиснув мороз і розмальовував чарівні візерунки на вікнах гостинної.

Підкинувши полін у ватран, бо в гостинній похолоднішало, цеховики закінчили збори й стали знову гостюватися.

У гостинну повходили жіноцтво й молодь і в ній повеселіло. Хтось із молодих цеховиків уже грав на скрипці, а Зінько, штукар на всі руки, побренькував на бандурі, і вкортці в гостинній завирував танок. Статечні цехові братчики й собі весело притупували, дивлячись, як молодь витанцьовувала. Навіть пан цехмайстер не втерпів і пішов у танок, а пані цехмайстрова вертілася у танку мов дзига, видзвонюючи дукачами.

Усім було весело.

Здавалося, що ніщо того вечора не замутить веселощів цехового братства, проте, як кажуть, лихо не блукає по лісі, а чіпляється людей. Так оце, воно й нагрянуло неждано й на розбавлених цеховиків, їхніх зацних дружин та молодь.

Коли молодь витанцьовувала горлицю, а братчики дудили калганівку, ввійшов у господу насподівано не хто інший, а сам глухівський райця Касіян Коцюба. Угледівши його, цеховики отетеріли.

Цеховий братчик, скарбник Дубко, як підносив кухля до рота, так і впустив його, панові цехмайстрові урвалась мова, а хтось з молодших братчиків, мотнувши головою, вгрівся нею болоче об комоду.

Несподіваний прихід райці Коцюби так заскочив і сполохав цеховиків, що й музика обірвалася, і танцювальники зупинилися в півтанку.

— Що таке, панове братчики? — мовив, посміхаючись лукаво, райця, — ви наче злякалися мене? Хіба ж я бусурман, хорони Боже, чи що?..

Поки пан цехмайстер успів розняти рота, Коцюба пройшов повагом по гостинній та підійшов до покуття. Тут він зняв свою боброву шапку, поклонився образам і поклавши шапку на лавиці, розгладив свій пишний вус. На ньому аж миготів луданний жупан, червоніли сап'янці, а на руках блищали дорогі персні.

— Оце, я завітав на ваші збори, — загомонів Коцюба, — щоб скласти вам моє уважаніє, бож вас вельце респектують у Глухові. Всі знають жи ви кебетний* люд, мислячий про публікум боно**, а не якась вонптивна гуфа***...

Прикинувши двоє слівце по-латині, райця ще більше збен-тежив цеховиків. Вони зметикували, що Коцюба прийшов напевно з якимсь лукавством, а то й з лихими намірами.

Перший отямився таки пан цехмайстер Безвухий.

— Вітаю достойного пана райцю в мойй скромній господі, — мовив він, кланяючись Коцюбі, — ми вельце раді, жи ви не погордили нами і власною зацною персоною зволили завітати. Чим хата багата тим і рада, — підніс він чарку гостеві.

— За ваше і всіх цеховиків здоров'я! — підніс чарку райця.

— Пийте на здоров'я! — загомоніли братчики.

— Добряча у вас калганівка, — мовив райця, вихиливши чарку та й став закусувати пиріжком, — добряча вельми, — говорив він, — така, що й на гетьманський стіл не соромно подати. Спасибі, що почастували... Я так, сказать, не буду вас довго клопотати. Дільце у мене маленьке до вас, — тут Коцюба й вийняв із кишені свого луданного жупана здорову папіряку з приторченою до неї круглою печаткою.

У пана цехмайстра похолело на душі. »Неодмінно якесь лихо« — мигнула йому думка.

Райця Коцюба розгортав неквапливо папіряку, споглядаючи при тому лукаво на цеховиків, котрі насторожені підходили й собі ближче до покуті.

— А що таке? — промовив пан цехмайстер, намагаючися бути спокійним, хоч тривога огортала його все більша й більша.

— Це, панове цеховики, декрет військового генерального суду, — став повагом мовити Коцюба, — за яким млин у літинському присілку належить мені з першим февралем цього Божого року. — Генеральний військовий суд вас об том ознаймає, жеби ви, ані ніхто інший, не мав ніякого діла в дальшому до того млина, мені й моім нащадкам належного, а хто чинитиме несубординацію тому декретові, буде під виною і неласкою військового генерального суду...

— Ох, лишенько, — забідькалося жіноцтво.

— Що це бгатці за кага Божя на нас падає? — захвилювався старий майстер Юхим, відомий із своєї кумедної вимови.

— Ми ще не одержали такого декрету, — мовив стурбований пан цехмайстер.

*Кебетний — проворний. **Публікум боно — публічне, загальне добро.

***Вонптивна гуфа — сумнівна товпа.

— На днях його одержите, — говорив райця. — Я одержав його вчора, а знаючи жи ви маєте нинька ваші збори, прийшов вам оний декрет ознаймити. Так, отож, панове цеховики, млин тепер таки мій. і про нього забудьте. Проте, жеби ви не мали поганої мислі про мене, я даю вам сто червінців...

— Як це розуміти? — насторожився пан цехмайстер, підозріваючи знову якесь лукавство підступного райці.

— Зовсім просто. Військовий генеральний суд признав мені млина. Жеби ви не були кривдні, я дарую сто червінців на ваш цех...

— Братці, — підвівся майстер Юхим, — не пгймаймо його грошей. Генегальний суд пгизнав негпавно млин гайці і нам тгеба подати негаино супліку ясновельможному панові гетьманові.

— Добре говорить майстер Юхим! — закричали молоді цеховики.

— Супліку подаймо гетьманові!

— Наш заслужений майстер, братчик Юхим висловив, щоб послати супліку ясновельможному панові гетьманові, — звернувся пан цехмайстер до братчиків, чи всі тако мислите?..

— Усі! — закричали цеховики.

— Так і будь, — прорік пан цехмайстер, — за твоє великодушся спасибі тобі, достойний пане райцо, але твоїх грошей ми не приймемо, бо з твого великодушся проглядає велике лукавство. Коли б ми прийняли твої гроші, тоді замкнули б собі дорогу правуватися з тобою. Хитрий ти, але й ми дещо вчилися. Генеральний військовий суд присудив тобі несправедливо нашого млина, а ми внесемо рекурс* до ясновельможного пана гетьмана. Він більше справедливий, як його суди...

— Правда, правда, — закричали цеховики.

— Про мене, — здвигнув плічми райця — можете рекурсувати до Його Милости. Вонтпю** жеби вам щось поміг рекурс. Вогулі*** ви невдячники, — надув губи Коцюба, — я до вас із серцем, а ви до мене з перцем. Хай буде й так. Не хочете моїх грошей, обійдеться. А млин таки мій і вам тепер зась до нього...

— Це ми ще побачимо! — скипіли молоді братчики.

— Дулю ви побачите, он що, — розсердився райця, — отакенну дулю, — тут він показав дулю на глум братчикам і схопивши шапку з лавиці, швидко покрокував до дверей.

— Сірячки! — вигукнув він, грюкнувши дверима.

*Рекурс — відклик, апеляція. **Вонтпю — сумніваюся. ***Вогулі — взагалі.

Хвилину панувала в гостинній мертва тиша. Потім зірвався крик і галас. Братчики лаяли й обзивали райцю, молодші поривалися бігти на двір і були готові нам'яти боки Коцюбі, але їх стримав пан цехмайстер та уговорив, що це може мати погані наслідки для цілого цеху. Цеховики довго хвилювалися, галасали і врадили, що як тільки прийде декрет із канцелярії військового генерального суду, тоді подадуть негайно рекурс до Його Милости наказного гетьмана.

Веселий настрій у гостинній пана цехмайстра Безвухого геть пропав. Лише по деякому часі молодь розворушилася й почала знову танцювати.

Пізно ввечері старі братчики вибиралися тюпати додому й дякували цехмайстрові за гостину. В гостинній порідшало й молодь весело розтанцювалася. Доволі пізно вночі до гостинної ввалився неждано здоровенний москаль у військовій формі зі шаблею. Він був кріпко п'янений, так що ледве тримався на ногах.

— Ого! — вигукнув він, — здесь справжній бенкет... І дівушкі красиві... Хто здесь хазяїн? — наливай, брат...

— Це підканцелярист Акакій з Малоросійської Колегії, — сказав Зінько півголосом цехмайстрові, — відомий п'яниця й бешкетник...

— Чого тобі, чоловіче добрий, треба в нас? — підійшов пан цехмайстер до Акакія. — В нас цехові збори й ти в нас непрошений гість. До того ж ти п'яний...

— Яке тобі діло, що я п'яний, — загаласав москаль, — та й взагалі я не п'яний, — заточився він... ти ото мені чарку налий, а ні, то я сам візьму... й поплясати хочу... он з тією красивою баришнею, — підступав він хитаючися до Мотрі Горішньої, соромливої красуні, за якою уходжував цеховий братчик Зінько.

Дівчата, лякаючись п'яного підканцеляриста, відступали й ховалися за братчиків.

Зінько заступив дорогу москалеві.

— Слухай москалю, — мовив він сердито, — чого це ти непрошений вліз, мов ведмідь, до нашої господи? Йди собі геть, поки ми тобі не натовкли твою погану пику!...

— Як ти смієш до мене так говорити?! — закричав Акакій. — Я підканцелярист...

— Будь ти собі й сам генерал, — раз ти п'яний, йди додому й не пакости добрим людям.

— Мені з тобою, хахол, нічого говорити, я хочу плясати. І п'яний москаль рвонув Мотрю за руку. Дівчина закричала й стала пручатися.

— Пусти дівчину, москалю, — скипів Зінько й схопив за груди підканцеляриста. Акакій рвонувся і бризнув Зінька в щелепу, аж той поточився й був би гелпнув на долівку, якби його не підхопили братчики.

— Ах, ти ж клятий! — залютував Зінько, кидаючися на москаля.

Підканцелярист був здоровань. Він так і гамсолив своїми кулацорами направо й наліво цеховиків, які накиннулися на нього. В гостинній знявся крик. Жінота стала втікати до другої світлиці. Із грюкотом переверталися столи й лавиці, жалібно задзвеніло товчене скло, розсипалися по долівці пиріжки та пампушки, хрумотів під ногами побитий посуд.

Врешті підканцеляриста таки витурили в сіни, а там і надвір. Зваливши його у сніг, братчики прийнялися його лупцювати й дубасити попід ребра.

У гостинній всі втратили охоту довше гостювати.

Братчики тяглися зніжковіло до своїх шапок, і попрощавшись з хазяїнами, мовчки виходили з будинку. За ними тихо посунуло жіноцтво й молодь.

У гостинній пана цехмайстра спустошило.

Коло столу сидів темний, мов хмара, пан цехмайстер Безвухий, смикаючи з досади свій вус та споглядаючи з гіркістю на поперевертані столи й лавиці, побитий посуд, потовчені пляшки й чарки, розлиті напої, й розсипані густяком, почавлені й потоптані пиріжки та пампушки.

Засумував вельми пан цехмайстер, що так не лепсько скінчилося гостювання.

Ніколи раніше такого не трапилося.

Вранці другого дня знайдено у снігу зарізаного підканцеляриста Акакія.

Шевський цех оббігла вістка, що щез із города молодий майстер Зінько.

Мотря гірко плакала.

— Тяжке верем'я настає, — мовили старі цехові братчики, бачачи, як по Глухові вганяються царські люди, шукаючи за вбивниками підканцеляриста.

Лютував мороз.

Червоне, неначе закривавлене, сонце ще більшу стужу заповідало.

СОТНИКОВА СПРАВЕДЛИВІСТЬ

У старого посполитого Цвіркуна забрали пасіку.

Отак, приїхало кільканадцять саней із посіпаками сотника Жученка, загорнули зі стебника всі колодки* та й поїхали.

Цвіркун не знав, що зі собою робити, дивлячись безрадно, як сотникові слуги навантажували колодки, обв'язані щільно соломою, галасаючи при тому, та й насміхаючися зі старого пасічника. Цвіркун беріг своїх бджілок мов ока в голові, і йому стиснулося серце із жалю, коли глянув на опустілий стебник, обложений з усіх сторін гноєм і соломою, що й забезпечувало бджілок від лютої зими.

— Щоб тобі, гаспиде, добра не було, — зітхнув із серцем старий пасічник, згадавши, як це вся його сім'я попала в ливарські тенети сотника Жученка.

Два роки тому було невріддя.

*Колодки — вулики.

Довелося тоді зазичитися в багатого сотника, щоб прокормити сім'ю. Довжок ніби то був і невеличкий. Цвіркуни розраховували, що коли зародить збіжжя, зможуть продати частину й віддати сотникові позичені гроші. Сталося ж навпаки. Дворічне невріддя рік за роком вдарило дошкульно посполитих. Довелося позичати знову грошей у сотника. Жученко їх дав, але вже на лихварський відсоток. »Оце ми попалися« – бідкалися Цвіркуни, знаючи крутенюку вдачу свого сотника, що його годі вблагати ані вмолити, коли йшлося про грошове діло. Їм так і не повезло зі своєчасною віддачею довгу й вони кожного дня сподівалися, що на них нагряне грізне лихо – Жученко викличе главу сім'ї й жадатиме грошей. Цвіркунам же нічого продати. На відробіток довгу сотник не годився. Аджеж селяни й так гарують у нього зранку до ночі. »Ох, і лиха година нам настала« – журилися Цвіркуни.

Виклик старого Цвіркуна до сотника Жученка не забарився.

— Ясний пан сотник визиває вас до свого двору! — став у дверях посильний козак.

Довелося старому Цвіркунові надягати кожуха, теплу шапку та, взявши ціпок, потюпати до сотникового двору.

Жученко зустрів Цвіркуна непривітно.

— Чому це ти, старий, не віддаєш мені довг, га?

— Не маємо грошей, ясний пане сотнику, — мовив Цвіркун, низько кланяючися пихатому сотникові.

— Мене це ані грохи не турбує, — свердлив Жученко старого пасічника своїм холодним колючим поглядом, — такий сіромі, як оце ти, тільки позичити грошей, а тоді пиши пропало...

— Бог нам свідок, що не маємо звідки віддати, — розвів руками старий Цвіркун.

— Ну, то як бути?..

— Відробимо вам, ясний пане сотнику. В мене сини здорові й невістки. Є кому працювати.

— П-хи, — скривився Жученко зневажливо, — навіщо мені здалися твої робітники. В мене й так повно такої сіроми, як твоя сім'я. Ні! Ти таки віддай мені грішми свій довжок...

— Присяй-бо, ясний пане сотнику, що не можу, — просився Цвіркун.

— Мусиш віддати, — гримав люто сотник на старого пасічника.

— Змилюйтеся! Пождіть ще цей рік. Зо шкіри виліземо, а віддамо вам довг із кінцем року...

— Щось не віриться мені, старий, що ти правду глаголиш, — заткнув сотник руки за широкий шовковий пояс, — звідкіля ти візьмеш грошей?! Довгуєш ти мені чималенько. Гм... мушу передумати... — гомонів Жученко, походжуючи по світлиці свого нового будинку, на стінах якої була розвішена дорога зброя та килими.

— Знаєш що, старий, — зупинився Жученко перед Цвіркуном, що стояв сумирно коло порога, мнучи шапку в руках, — знай моє добре серце. Пожду тобі з довгом до кінця року. Але я мушу мати за поруку від тебе, що ти віддаси мені довг укінці цього року.

— Якої ж це за поруки ви хочете, ясний пане сотнику? — сполохався старий пасічник.

— Ну, ну, — не лякайся, — заспокоїв його сотник, — хату тобі не заберу. Навіщо мені здалася твоя ліп'янка, або скажемо твоя коняка чи корова? От, чувя, що в тебе пасіка славна. Колодок скільки маєш?

— Шістдесят набереться, — мовив старий Цвіркун, а серце хололо тривогою.

— Оце й добре, — говорив сотник, — у наступну п'ятницю будь у городському суді. Там і зробимо запись, що коли до кінця року не віддаси мені довгу, я заберу твою пасіку, — всі шістдесят колодок. Чуєш, Цвіркуне, — всі шістдесят колодок, — повторив із притиском Жученко, — це за самий довг. За відсотки твоя сім'я відроблятиме мені впродовж цілого року.

— Ой, леле, — пополотнів Цвіркун, — так багато?!

— Ти ж як думав? — ніби дивувався Жученко, — я й так малувато нараховую тобі. Хтось інший запряг би твою сім'ю відробляти йому щонайменше два роки за такі відсотки. Ти будь мені ще вдячний за мою доброту. Та й ти приходиш до роботи в моїй пасіці. Мені треба тямущого пасічника, а то в мене є два телепні, а толку з них у пасіці ніякого. Так, що домовилися, — мовив сотник, не допускаючи до слова старого пасічника, — жду тебе в суді по полудні, наступної п'ятниці. Будеш мати в п'ятницю, скажемо гроші, принось і тоді ми в розщоті. Не будемо робити ніякої записі, — насміхався сотник із пригнобленого Цвіркуна, знаючи, що в старого пасічника немає і зломаного шеляга під рукою.

— Бог би тебе скарав, шкуродере, — сердився Цвіркун, виходячи зі сотникового двору, — ще й насміхається клятий

гаспид, мовляв, бач, який я хороший чоловік. Хати не заберу тобі, ані коняки чи корови, але пасіки захотів чортів син. Ох! І лишенько!... Вдома й копійчини немає. Бідна моя голова, — журився старий Цвіркун, ідучи додому.

Йому таки довелося йти в п'ятницю до городського суду. В суді не було багато людей. Кілька козаків, котрі були на позовах із міщанами, старий згорблений жид і двох підпанків.

Витрішкуватий писар, почувавши свій кострубатий ніс гусячим пером, розклав на столі папери й став komponувати запись, раз-у-раз розпитуючи то Жученка, то Цвіркуна. За деякий час запись була готова й писар подав її городському судді, сухенькому чоловічині з поморщенням, мов в'яле яблуко, обличчям. Городський суддя вислухав уважно сотника Жученка, потім Цвіркуна, прочитав обидвом уголос запись, а опісля повелів сотникові покласти на ній свій підпис, а неграмотний Цвіркун поклав хрестик.

Цвіркунам так і не вдалося зібрати грошей на віддачу довгу сотникові, й ото, з початком февралія* Жученко загорнув Цвіркунову пасіку.

Старий пасічник не витримав і гірко заривав.

— Отака доля нас бідолах — посполитих. Ніхто не пожаліє, ані не допоможе. Пасіку клятий забрав та ще й зробив усю сім'ю кріпаками на увесь рік. Щоб тобі гаспиде життя не було, — ремствував Цвіркун, — щоб тобі мед із моєї пасіки та смолою став у горлі...

Звичайно, що сотникові було байдуже до горювання старого пасічника. В нього настрій був нікудишній із самого ранку.

Де ж пак. Він не вспів і поснідати, як Бог велить, коли до двору вже всунувся Охрім Синиця, багатий випищик із козацького реєстру. Хоч сотник і велів службі потримати Охріма довгенько в холодних сінях, проте, рад не рад, муєів таки позвати його у світлицю.

— Чого тобі, Охріме, треба зранку? — глянув Жученко хмуровато на добряче одягненого випищика.

— Милости прошу, ясний пане сотнику, прошеніє подати до полкової канцелярії.

— Об чім прошеніє? — ніби байдуже поспитав сотник, знаючи добре, про те, що Охрім клопочеться вже довгий час, щоб його перевели в козацький стан.

— Та щоб мені привернули козацтво.

— Адже ж ти вже подавав таке прошеніє...

— Подавав, та відповідь була все одна, — прошеніє не розглядається. Не знаю, за що мене така кара Божя спіткала. Й дід мій, і батько були козаками, а мене з козака повернено в гречкосія. Жити мені не хочеться з такої наругенції*.

— Воно то правда, — ніби співчував Охрімові сотник, — ти, Охріме був добрим козаком, а теперки ти, став так сказати, посполитим сіряком...

— Отож то. Зробіть милість батечку. й подайте знову прошеніє, — просив Охрім.

— Гм... це діло складне... Написати то можна. Ось прийде писар, а й я сам можу скомпонувати таке прошеніє. А, от, у полку не буде легко. Бомаг там повно приходить різних і не розглядають їх скоро. Вельможному панові полковникові подають лише важливіші. Ніяк не відомо, скажемо, чи твоє прошеніє вельможний пан полковник зволить розглянути... Може навіть і глянути не схоче. В нього діл чимало...

— Ох, лишенько, — затурбувався Охрім, — то як же бути? — порадьте батечку...

— Воно, бач можна, — почав хитрюще Жученко, — скажемо, закинути про тебе слівце в полковій канцелярії. Я ось, поїду туди незабаром...

— Справді батечку? Й скажете там слівце за мене? — зрадів Охрім.

— Ти не радій так передчасно, — охолодив його Жученко, — ще зовсім не відомо, що й як, та куди. Мені треба переговорити наперед із писарями, а відтак із полковним писарем, щоб підготувати діло. Сам знаєш, що писарі полюбляють грошенята. Ото ж доведеться тобі труснути гаманцем, щоб підмазати діло в полковій канцелярії.

— Чи ж багато потребуватиметься?

— Готуй п'ять десятків червінців.

— Ой, ой, так багацько? — забідкався Охрім.

— Воно звичайно, що багацько, — мовив поважно сотник, — але ти не подумав, що мені доведеться у своїй справі не одному всунути гроші в руку, а найпаче, полковому писареві, бо як він погодиться подати вельможному панові полковникові твоє прошеніє, то вже буде велика надія...

— Ви теж, ясний пане сотнику, скажете за мене слівце, правда?

— Сказати то я можу. Хоч правда, ти не вельми заслужив собі на мою ласку.

— Чому, батечку? — злякався Охрім.

*Наругенція — зневага.

— Ти забув, як у поході ти програвся був до голяка, на сором мені й цілій сотні, за що мені завваженіє* робив полковий осавул. Коли ж я тебе покарав, то ти ще й одважився розняти свою вершу до мене...

— Винуват, батечку, винуват, та все таки молю вас уклінно, скажіть ваше милостиве слівце за мною у вельможного пана полковника, — просив Охрім. Підійшовши до столу, він поклав на стіл невелику шкіряну торбинку із грішми.

Сотник Жученко, вдаючи, що не бачить грошей, — ходив по світлиці.

— Великого ти просиш від мене, Охріме. Проте, щоб ти знав, який я добрий для тебе, я вставлюся за тобою у вельможного пана полковника. Коли ж уся справа закінчиться благополучно й тебе переведуть в козацький компут**, ти відступиш мені за таку велику послугу отой шматок землі, що сусідує з моїм хутором.

Охрім непомітно скривися.

— Добре, ясний пане сотнику, подарую вам ту земельку.

— Оце й по-мудрому ти сказав, Охріме. Мов справжній козак, — сказав вдоволено Жученко, радіючи, що Охримовою земелькою заокруглить свої пшеничні лани, розкинені довкола хутора. Крім земельки, покладе у свою кишеню не один Охрімів червінець. Охрім не з бідних. Хоче бути знову козаком, хай платить.

— Йди Охріме додому, — мовив лагідно сотник, — подорозі вступи до сотенного писаря й скажи, що я велю, щоб він у сію мінуту прийшов до мого двору. Будемо komponувати твоє прошеніє, — посміхнувся хитрюще Жученко.

Проте не слід думати, що сотник Жученко поводився так ніби солоденько з усіма козаками чи посполитими. Бідних козаків він і зовсім не уважав, а бідних посполитих ще й поготів. У нього аж затіпалася щока з пересердя, коли він почув від свого лісника, що молодий посполитий Кузьма, застрелив лисицю в сотниковому лісі. Лісники схопили Кузьму й зв'язаного привели у сотників двір.

— Ти капосний негодяю, — загорлав сотник, бачачи, що молодий посполитий зовсім не лякається його й не тремтить зі страху, а відважно глядить йому у вічі, — хто це тобі дав право, харцизяко, розбійничити в моєму лісі, га?!

— Та хіба ж убити лисицю, це розбій?

— Тоді, це що по твоєму? — наступав грізно сотник Жученко на Кузьму, — ти вбив лисицю в моєму лісі, не маючи ніякого

*Завваженіє — заувага, докір. **Компут — реєстр.

права вчинити таке злочинне діло. Во-вторе*, звідкіль це ти зухвальцю роздобув мушкета? Хіба тобі не відомо, що посполитим не можна мати зброї? Ти ж не козак, а посполитий.

— Мушкет у мене пам'ятка по батькові. Він козакував, а за те, що кров свою проливав за вітчизну, його нагородили за те так, що перевели з козаків у посполиті. Лисицю я убив, щоб продати хутро та докупити їжі, бо сім'я голодуватиме. Повернувши з Києва, я побачив, що минається борошно й мусів щось намислити...

— Чого це ти, лайдаку, волочився до Києва? — насторожився Жученко.

— Добивався на послух до пана полковника — одказав Кузьма.

Сотник Жученко так і витріщився, дивуючися на посполитого, а лісники, стоячи біля дверей, і собі переглянулися

— Ах, ти, харцизнику, — вигукнув сотник, — як ти посмів лізти на очі нашого вельможного пана полковника й турбувати його якоюсь своєю нікчемною справою?!

— Може вона для тебе й нікчемна, ясний пане сотнику, — насупився Кузьма, — а для мене вона вельми переважлива, бо я хочу бути козаком, так як був мій батько, а не хочу залишитися посполитим.

— Ого! Бач, який мудрий знайшовся, — дивувався сотник, одважною мовою свого посполитого. — Й що ж тобі сказав вельможний пан полковник?

— Мене навіть не допустили до нього, — скривився гірко Кузьма.

— Я так і знав, — зловтішно підкрутив вус Жученко, — ти ж нікчемнику так і мислив, що вельможний пан полковник буде приймати всякого сірячка, як скажемо, ось тебе, та вислухувати твоїх теревень...

— Це не теревені, а гірка правда...

— Ти, Кузьмо, йолоп царя небесного, — сердився сотник, — ти повинен був прийти до мене у такій справі. Я ж твій сотник... а не лізти відразу до вельможного пана полковника.

— Хіба ж мій батько не ходив до тебе, а ти й погнав його в шию...

— Твій батько, Кузьмо, був вовкуватий та горластий чоловік. Пошани ніякої не виявляв до мене, свого сотника. Й не прохав мене уклінно вставитися за ним, коли виписували декотрих козаків із реєстру та переводили їх у посполиті. Виглядає, що й ти в батька пішов. Тоді добра не жди від мене, Кузьмо, чуєш, — прозив сотник, кружляючи довкола посполитого.

*Во-вторе — по-друге.

Кузьма.

— Он воно як! Так, що ж ти будеш чинити?!

— Буду таки добиватися на послух до вельможного пана полковника і прохатиму, щоб перевели мене в козаки. Не допоможе, тоді подамся у Глухів до ясновельможного пана гетьмана...

— Будеш ти лотре чинити те, що я звелю, — розізлився Жученко. — Поки ти діб'єшся на послух, я сім шкур із тебе спущу. — блиснув люто очима сердитий сотник, — а щоб ти, негодяю, знав, що я не говорю на вітер, я звелю тебе сполосувати нагаями за те, що ти приховав мушкета, а не здав його у сотню і за те, що розбійничив у моєму лісі. Крім того за кару будеш у мене молотити цілий місяць. Саме тепер зимова молотьба. Тож прихось із ціпом, хоч би завтра й ставай до молотьби.

— Тобі вільно мене карати, — зціпив зуби Кузьма, — але невірником твоїм я не буду, й молотити не прийду.

— Що ти сказав? Як то не прийдеш?!

— Так, що не прийду.

— Заберіть цього бунтівника, — закричав сотник на лісних, — спишіть йому спину та й вкиньте у холодну. Я покажу йому, як не слухатися мене!..

Кузьму потягли до конюшні.

Засвистіли нагаї.

Бризнула кров. Закричав Кузьма з лютого болю.

Поки гоїлася спина, Кузьма сидів у холодній, а коли поздоровішав його і справді погнали до молотьби.

Однієї морозної ночі, коли тиснув лютий мороз, загорілися ярким вогнем скирти на току сотникового двора. Тієї ночі щез із села молодий посполитий Кузьма.

І слід за ним пропав...

В ДОРОЗІ НА КИЇВЩИНУ

— Що ж це за лихо ота Малоросійська Колегія у нашій Гетьманщині? — впав тихий запит у затишші архимандритської келії.

— Лихо, та ще й велике, — проказав півголосом наказний гетьман, спираючись важко об спинку високого, почорнілого від старости, дубового крісла. — Цар прибирає нашу Україну щораз цупкіше у свої лабеті. Вже й наказних полковників став призначувати без нашої згоди. Мало що без нашої згоди, — навіть без нашого відома, — підніс голос Полуботок. — Малоросійська Колегія це хитра Петрова видумка та його сенату. Це своєрідний Петрів Приказ на Україні. Вельямінов і його прибічники починають верховодити у нашій Гетьманщині, немов у своїй Московщині. Вельямінов відомий нахаба, й клопотів нам із ним чимало. Наша військова канцелярія видає одні розпорядження, а Малоросійська Колегія — другі, часто зовсім суперечливі та невмісні з нашими козацькими правами й вольностями. Вельямінов вважає себе паном Геть-

манщини. Вже декілька разів рознімав свою вершу до мене. Правда, я його хутенько посадив, але знаю, що він підкопується під мене все більше й більше...

— Що ж генеральна старшина мислить? — поклав руки на стіл архимандрит. На його чорній рясі заблищав хрест із дорогими оздобами.

— Генеральна старшина держить зо мною. Їй можу довіряти. Вона, так сказати, — мазепинці. Цар не любить генеральної старшини і їй не вірить. Так само, як і мені. За життя покійного гетьмана Скоропадського сенатські достойники намагалися з усіх сил заманити генеральну старшину різними почестями та щедрою царською ласкою, щоб генеральна старшина стала царськими вислужниками. Нічого з того не вийшло. Старшини царські почесті приймали, доземно дякували Петрові за них і сенатові, але свою думку мали і на зраду вітчизни не пішли.

— Як ти ж?! Певний ти, що вона не відступить від тебе, коли тобі прийдеться брати важкий хрест та йти на Голгофу?! Таке може статися. Не зрадить вона тебе, Павле? — глянув пронизливо архимандрит на гетьмана.

Полуботок одповів не відразу.

Мовчав.

Глянув на божник, у якому красувався мініатюрний іконостас із суворими потемнілими образами, лампадами, сушеним роменом, м'ятою та іншим пахучим зіллям.

У келії було затишно й тепло. Вогонь у грубці стрибав і звивався вузькими змійками, то спалахував широкими язиками, з яких розходилося у келії приємне тепло, яке так розморювало й тягнуло до сну втомленого гетьмана.

— Гм... чи не відступить та не зрадить його генеральна старшина у критичній хвилині?..

Думав і передумував про те не один раз.

Аджеж відступила від Мазепи. Правда, не вся. Але вельми мало лишилося старшин вірних Мазепі. Перебирав у думках отих собі найближчих. Виглядало, що вся генеральна військова старшина була за ним. Крім неї було ще багато значних військових товаришів, сотників, осавулів та й чимало відслужених старих козарлюг, котрі ніколи не кривили душею у своїй військовій службі своєму народові та вітчизні, ненавиділи москалів, а ще дужче царя Петра. Їхнє слово важило багато серед козацтва. Воно прислухалося до їхніх слів. Справжніх, щирих оборонців прав і вольностей козацької землі було багато серед козацтва. Полуботок про це знав.

Немає сумніву, що він матиме підтримку в боротьбі за збереження прав і вольностей Гетьманщини. Знає це й генеральна старшина. Хіба ж вона не бачить, що наказний гетьман уже підняв і двигає важкий хрест?!

Ох, який же важкий!..

— Ні. Не мислю — же зрадить мене й відступить від мене, — мовив гетьман. — Вона знає і бачить зловмисні наміри Петра...

— Важкий час надходить для нашої отчизни. Скорбні думки огортають і мене грішного, — зітхнув архимандрит. — Церква наша свята теж терпить від Петрової безбожної наруги. Цар забирає в Московщину наших церковних світочів. Золоті мітри ваблять не одного. Наші архиереї сидять нищечком і дбають про свою земну суєту. Мало хто з них турбується про вітчизну...

— Не всі вони такі, кире Йосифе, — замітив гетьман.

— Не кажу, що всі, — застерігся архимандрит, — але серце мене болить, коли бачу, як владики турбуються усердно про свою привату, а не про добро Церкви й отчизни...

— Що ж, вдачу людини не легко змінити, — розвів руками Полуботок, — Церква стала багатою, тож і владики багатіють. Хіба ти, Кире Йосифе, не багатий, га?!

— Бог із тобою Павле, — обрушився архимандрит, — і говориш таке. Що монастир наш багатий, нікуди правди діти. Алеж я тільки завідую монастирськими добрами. Вони ж не мої власні...

Полуботок посміхнувся незаметно. Звичайно, що монастирське чималеньке майно не було власністю архимандрита Йосифа, але він розпоряджав тим майном, мов своїм власним, не відчитуючись за нього перед ніким. Що кир Йосиф був скуповатий і полюбляв кріпко грошенята, це одне діло, а що він любив Україну і ненавидів москалів, це друга справа. Саме те й зблизило наказного гетьмана з киром Йосифом іще за життя покійного гетьмана Скоропадського.

Ставши наказним гетьманом, Полуботок зміркував, що стає на нелегкий змаг з Малоросійською Колеїєю, за якою стоїть цар, велика армія, сенат і адміністрація московської держави. В такому змагу йому буде потрібна всяка підтримка. Хай вона буде тільки тиха, непомітна, сповидна, не лише від козацької свідомої старшини, але теж і від свідомого духовенства й чернецтва. Тому він і зв'язався тісніше із проворним і біглим архимандритом Йосифом. Нащупувати ґрунт серед ієрархів і верхівки монаших чинів могла робити найкраще духовна особа, яка не звертала на себе увагу московських шпигунів

і донощиків. Для такої тонкої дії потрібно було хитрої, меткої і обережної людини, яка б мала доступ до церковних достойників. Таким саме й був архимандрит Йосиф Благовецький. Вихованок Могилянської Академії, дбайливий адміністратор багатющого Свято-Преображенського монастиря на Київщині, в душі мазепинець, надавався найліпше до такого ризикованого діла, за яке легко можна було помандрувати в кайданах на Сибір, повиснути, або не вийти живим із московських чи петербурзьких в'язничних підвалів.

Полуботок, знаючи добре погляди кира Йосифа, був певен, що йому вдасться вмовити архимандрита.

Не помилився.

— Гаразд, — мовив архимандрит, вислухавши Полуботкову річ, — зроблю це для тебе, Павле.

— Не для мене, кире Йосифе, не для мене, — повторив Полуботок, а для нашої отчизни, для України...

— Ти рекл еси, — проказав тихо архимандрит, — для нашої отчизни - України.

— Спасибі тобі, Кире Йосифе. Не забуду довіки твоєї помочі.

— Чинитиму, що буде можливе, — говорив архимандрит. — Мушу діяти вельми обережно. Наскороруч нічого не вийде, та й вельми небезпечно. Сам знаєш який тепер час...

Так оце і тепер у дорозі на Київщину наказний гетьман заїхав у першу чергу до Свят-Преображенського монастиря. Реляція кира Йосифа його порадувала. За короткий відносно час проворний архимандрит успів уже розкусити чим дишуть три архиєреї та кілька протоігуменів. Звичайно, що вони вельми бояться, але, коли б що, й до чого, тоді вони підтримали б наказного гетьмана, якому на їхню думку й бути виборним гетьманом.

Заночувавши в монастирі, наказний гетьман вибрався другого дня оглянути рудню, яка належала до маєтків козацького війська. За вигідними критими залубнями, на яких красувалися Полуботкові знаки, їхали компанійці, а за ними тяглися залубні з гетьманським почетом, їхала служба та скрипіли сани, навантажені всяким подорожним добром.

Гетьманські залубні пробігли густим лісом і, вихопившись із нього, помчали швидко засніженими полями.

Проїхавши почерез декілька сіл, що їх хатки ледве виглядали з-під товстющого снігового кожуха, гетьманська валка повернула вправо й за деякий час зупинилася серед чагар-

нику. На просторій галявині копачі гупали кайлами й ламали замерзлу землю. Її потім одбирали, щоб оголити руду, яка тут же лежала під верхнім шаром землі. Руду копали й возили саньми недалеко до здоровенної побудованої з каменя рудні, яка вся закоптіла й почорніла. Та й довкола рудні сніг геть зчорнів. Такими ж чорними й неймовірно брудними були свитки рудників, котрі розвантажували руду. Внутрі рудні палали великі горнила. Гаряч була така велика, що рудники працювали лише у рваних сорочках. У рудні були тяж і кузні й там гриміли молоти, сопіли ковальські міхи, бризгав сліпучий вогонь і ввихалися ковалі.

Майстер-рудник, побачивши наказного гетьмана, з почетом підійшов ближче і, знявши з голови заялозений шкур'яний каптур, поклонився низько гетьманові.

— Помагай вам Біг! — привітався гетьман. — Як працюється тепер?

— Зима, Ваша Милосте, та й сповільнилася праця. Земля замерзла, тож не легко копати руду.

— Але ковалі, бачу, працюють завзято...

— О, нам роботи не бракує Ваша Милосте, — підійшов до гетьмана старший, сивовусий майстер-коваль. — Оце тепер уже робимо леміші до плугів, селяни приходять за сокирами, підковами, обіддями, Київський полк замовив багацько списів і шабель.

— Бачу, що праця йде, — мовив гетьман, — платіть людям добре, щоб ніхто кривди не мав. Тут кажеться у вас є хатина. Підемо туди. Мені цікаво заглянути в записи, як ведеться рудня, — говорив гетьман до обидвох майстрів, які пішли попереду, показуючи дорогу. В рудні залишилися компанійці та гетьманська служба. Всі вони з цікавістю розглядалися довкола. Мало хто з них бачив рудню, тож усе їх цікавило.

Переглянувши записи та поговоривши з майстрами, гетьман із своїм почетом подався до найближчого монастиря, де всі й пообідали, а після обіду гетьманська валка вирушила в дорогу до Києва. Там гетьман мав зустрінутися з князем Голіцином, котрий повернувся в Україну з перського походу. Крім того, гетьман хотів побачити в якому стані є київський полк, котрий одержав приказ готуватися в похід.

Шароділо полоззя. Дзвеніла зброя та голосно перемовлялися компанійці.

Дорога стала далека.

— Таких духовників, як кир Йосиф, дай нам Боже якнайбільше, — мовив гетьман до молодого Черниша, який завж-

ди іздив із Полуботком у кожную дальшу дорогу. — Це козацький архимандрит, який може держати хреста в одній руці, а шаблюку в другій.

— Протоігумен Феодосій високої думки про нього.

— Вони однолітки та ще й обидва вихованки Могилянської Академії. Освічені вельми. Протоігумен Феодосій полюбляв крутити з покійним гетьманом Мазепою не одне крутеньке діло. Політичної кебети йому не бракує. Тому то й покійний гетьман доручав йому різні складні пересправи з поляками. А треба тобі, Петре, знати, що понеже Протоігумен з польського роду, то...

— З польського роду? — здивувався не мало Черниш.

— Еге ж. Батько Феодосія був польським шляхтичем на Поділлі. Покинув латинство й покаявся. В часах Руїни він загинув із жінкою, коли якісь бродяги-грабіжники напали на його хутір. Урятувався лише Феодосій. Він служив у козацькому війську. Відбудував хутір, якийсь час хазяйнував, а потім посвятився служити Богові та вітчизні. Після Полтави якось його обминула Петрова мітла й він залишився й далі протоігуменом Свят-Дмитріївського монастиря.

— Тепер я й не дивуюся, звідки протоігумен так добре знає не лише мову, але й звичаї та прикмети польського народу. Було пертракує* з поляками і ото як почне говорити, так наче б то говорив справжній чистокровний поляк.

— Він молодець, що й казати. Багацько він нам поміг. Коли повернемося в Глухів, треба буде тобі його відвідати, — мовив гетьман, споглядаючи крізь вікно залубень на засніжений краєвид.

Дзеленчали дзвіночки.

За гетьманською валкою залишалися широкі сліди на пільних занесених снігом дорогах, що ними валка добиралася на головний шлях. Часто траплялися високі снігові засипи й тоді козакам і службі довелося розчищувати лопатами проїзд, бо інакше годі було залубням і саням проїхати у глибокому снігу.

Ночували на хуторі багатенького відставного козака, який із великою радістю прийняв гетьмана та його почет. Правда, тіснувато було всім, але куди ліпше ніж подорожувати лютиморозної ночі.

Наступного дня, перед полуднем, гетьманська валка вїхала в невеликий город Озеряни.

*Пертракувати — переговорити.

У ньому помітна була незвичайна метушня. Вулицями бігли козаки, міщани, а вся ця галаслива юрба сунула на городський майдан. На дзвіниці забовкав тривожно дзін.

Гетьман позвав компанійського сотника.

— Пішли-но Остапе, козака, розвідати, що тут діється!

За якусь часину прискакав компанієць і сповістив, що місцеві козаки скликають чорну раду.

— Чорну раду? — здивувався гетьман, — чого ж вони хочуть?..

— Не хочуть виступати в похід, Ваша Милосте...

— О, це погано, — насупився гетьман. — Торкай коні, Прокопе, — звернувся він до візника, — поїдемо на майдан!..

Озерянський сотник Спиридон Байдака аж захрип, уговорюючи козаків, щоб вони не бунтувалися.

Він стояв на бочці, розмахував руками й намагався перекричати товпу, яка тупцювала, галасувала й тиснулася з усіх сторін до сотенного значка, застромленого у залізне кільце, прикріплене до грубого стовпа.

— Козаки! — кричав сотник, — мусимо йти в похід, бо так приказав нам ясний пан полковник. Ми ж військо, а не гречкосії, і слід слухатися, що приказує нам полковник.

— Йди собі сам у похід із твоїм полковником! — кричали підхмелені козаки. — Якого біса нам іти в якусь там Персію?! Хіба мало нашого брата полягло на чужих землях?!

— Вірно! За що ми маємо кривавитися та гинути?! Не йдемо в похід!

— Не йдемо! — горлали козаки, підкидаючи вгору шапки з малиновими шликами.

— Козаки, майте розум, — кричав сотник, — ви накличете велике лихо на себе, своїй сім'ї і на весь город. Це ж бунт. Полковник пошле військо на нас.

— Хай поспробує?..

— Не боїмось його!..

— Злізай з бочки собачий сину! Не кряч вороном! — наступали грізно на сотника п'яні козаки.

— Правильно! Хай злізає! загукали з-заду. — Геть його, підлизня!..

— Геть сотника! — ревіла юрба.

До сотника простяглися десятки рук. Його стягнули з бочки й біля неї зчинилася бійка, бо сотенна старшина й розважливіші та тверезі козаки кинулися боронити сотника, на якого накиннулися роздратові козаки.

Блиснули шабляки. В юрбі ще дужче закипіло.

Хто зна, чи сотникові Байдиці пощастило б вирватися живим із халепи, коли б не несподіваний приїзд гетьмана.

Галаслива, підхмелена й розлючена товпа не звернула уваги на те, що на майдан в'їхало півсотні компанійців, а за ними ціла гетьманська валка.

Заграли лунко сурми.

— Пали з мушкетів угору! — скомандував компанійський сотник.

— Т-р-ра-х! — торохнули мушкети.

Юрба жахнулася й завмерла. На неї націлилися п'ять десятків мушкетів гетьманської охорони.

Зі залубень висів Полуботок і жвавим кроком попрямував до натовпу. Коло нього йшов Черниш і компанійський сотник Остап.

— Наказний гетьман!.. Гетьман!.. — понісся шепіт у юрбі.

Козаки й міщани стали мовчки розступатися.

Гетьман зупинився аж коло сотенного значка.

— Козаки! — рознісся його дужий голос. — Замість того, щоб мене привітати, ви зібрали тут чорну раду і мало що не вбили свого сотника. Як вам не сором? Ви ж козаки, військовий люд. У війську має бути послух. Чи ви подумали над тим, що вам грозило б, коли б ви справді відмовилися виступити в похід? Де ваш розум, га?! Хочете, щоб ви й ваші сім'ї помандрували у Сибір, а з вашого городу, щоб остався лише попіл?! Хочете того, питаю?!

Козаки, знявши шапки, стояли мовчки й потупили очі в землю. Вони були так заскочені, що не відважувалися навіть очей підвести на гетьмана.

— Розходіться по домах, козаки, — говорив далі гетьман, — і готуйтеся в похід. За оцю вашу чорну раду я не буду вас карати, а теж і ваш полковник не каратиме вас за неї.

— Слава гетьманові! — вигукнув хтось із натовпу.

— Слава! Слава! — закричали козаки.

Гетьман зняв шапку й високо нею вимахнув. Це був знак, що козаки можуть розходитися. Вони й справді посунули гуртами з майдану.

Сотник Байдака припав до гетьманської руки.

— До смерти Вашій Милости буду вдячний. Ваша Милість урятували мені життя і моїм козакам!..

— Козаки – вередливі діти, — посміхнувся гетьман, — спалахнуть, зашумлять, напакостять, не думаючи про наслідки... З

них ніхто й не подумав, що їх могло чекати за бунт?! Добре, що я наспів на час і утихомирив гарячі голови.... Теперки, сотнику, — поклав гетьман руку на плічко Байдиці, — сідай у моїй залубні та й поїдемо до твого двору пообідати, бо зголоднів я кріпко. — Розпорядись теж, щоб і мій почет пригостили, у городі, як годиться...

Грали сурми.

ВЕСІЛЛЯ

Весілля справляли на славу.

Генеральний суддя Черниш і значковий військовий товариш Лука Лісовик не пошкодували грошей, щоб справити своїм молодятам гучне весілля.

Довелося їм брязнути щедро червінцями, й намотатися, що крий Господи, щоб доглядіти всього як слід.

У старого Лісовика не було дружини. Він жив удівцем і на його хуторі ще далеченько до весілля поралася його двоюрідна сестра Устя, гостроязика жінка, яка ж одразу не припала челяді до вподоби. Та й сама вона допікала своїм язиком спокійному, вайлуватому Лісовикові.

Звичайно, що турбот у неї було багацько, бож треба було наглядати за кожною дрібницею. Й Устя ганяла челядь, гримала на молодиць, підганяла слуг, успіваючи при всій своїй хазяйській метушливості ще й насідати на Лісовика за його повільність.

— Кара Божа із жінкою, — бубонів Лісовик, хоч і був нишком рад, що Устя взяла в свої руки всю підготовку до весілля. — Що не кажи, а вона жінка з головою. Хоч і прискіпується до всіх, та знає своє діло.

В генерального судді всією підготовкою займалася його дружина Настя. Судді було ніколи, бож майже кожного дня доводилося йому перебувати у військовій канцелярії. Так що всі клопітливі справи звалилися на судііху. Їй же допомагав Петро. — «Твоє весілля, то й помагай матері» — говорив суддя Петрові. Частенько навідувався до них старший Чернишів син Іван та й теж допомагав, що треба було. Петрові довелося таки в'ючко мотатися, їздити то сюди, то туди та й купувати все потрібне. Добре, що хоч гетьман одпустив його зі служби на три тижні. На довше не згодився. »Знаєш самий, скільки тут у нас роботи» — говорив Полуботок. Не було ради, й за те ж спасибі гетьманові.

Весілля заповідалося гучне, бож обіцяла приїхати генеральна старшина, полковники, значні військові товариші з родинами та й усяка козацька і міщанська знать.

Тож на дворі генерального судді й на багатому хуторі Лісовика на тиждень перед весіллям панував великий рух. Пекли, варили, прибирали, готували кімнати. Всім було роботи від ранку до пізної ночі.

Весняне сонечко вже губилося за обрієм, коли в чепурно прибраній світлиці Лісовикового старожилого, широкобокого дому почали збиратися свашки. Були це жінки, переважно із близької і дальшої рідні Лісовика, а теж і дружини сусідів Лісовика, маючих козаків. Їхнім почесним обов'язком було ліпити шишки та спекти дивень.

Ліпити шишки й готувати дивень треба було неодмінно у вівторок. Ніколи в понеділок, бо це, Господоньку, важка днина, в якій ніяк не годиться починати весільне діло.

Серед веселого гамору, поївши смачно, свашки тут же й обрали пишногруду Мотрю Уласівну, близьку родичку Лісовика — коровайною матір'ю та й прийнялися ліпити шишки.

Розвеселені свашки в часі роботи не забували впізнатися доброї наливки:

*Коровайная мати
Обіцяла горілочку дати,
Обіцяла солоденької
Хоч би дала нам гіркенької.*

— Еге! Он чого вже захотіли, — бралася під боки Мотря, — ще й не взялися як слід до роботи, а вже горілочки їм захотілося...

— Ой, душенько, свашечко, — заговорювали Мотрю старші свашки, — хіба ж ви не бачите, скільки шишок ми оце вже наліпили?

— Справді? — ніби дивувалася Мотря, — розглядаючись по світлиці, — за широким столом розсілися свашки.

Вони вдавали ображених і перегода починали знову підспівувати:

*Свашка не ліпашка
Шишок не ліпить,
У піч не садить,
Така вона собі невдашка.*

Це в сторону старшої свашки — коровайної матері.

— Співайте, співайте собі на здоров'я — говорила Мотря, — а горілочки таки не дам...

— Свашечко, та змилуйтеся, — просили Мотрю свашки.

— Й не просіть, — не поступалася Мотря.

Свашки у крик. Грозили, що зараз же перестануть ліпити шишки, а тоді доведеться Мотрі самій ліпити. То все — жартуючи, Мотря поступилася і на столі з'явилася пляшка добрячої наливки.

Свашки зараз же потяглися до неї, смакували й приговорювали: »Славна наливка. Губи так і липнуть«.

Посмакувавши наливки, свашки серед гамору й сміху пішли в садок.

Там старша свашка зрізала з вишні дві гілочки й принесла їх у світлицю. Свашки обліпили ті гілочки тістом, устроили їх у приготовлену до печі паляницю, а між гілками повтикали вироблені з тіста дві малюські голубки. Це й був дивень. Його внесли врочисто в пекарню й посадили в піч пектися. При тому свашки голосно співали:

*Світи жар у печі ясно,
Печись печиво — дивень красно,
Печись, дивень, — не пригори,
Молодим серця не зсуши.*

Потім свашки втихли. В пекарні стало тихо, мов маком сій. Коли б не дай Боже, дивень не вдався, тоді життя молодих буде нещасливе. Тому й обов'язковою мусіла бути тишина в пекарні.

Дивень пікся скоро й на превелику віху старша свашка витягла його з печі пухкого й зарум'яненого. Свашки вельми раділи, зв'язали гілочки червоною стрічкою та прикрасили дивень квіточками.

На тому вони й закінчили свою працю. Устя пригостила їх смачною вечерею і просила, щоб вони всі прийшли у четвер пекти коровай.

Хто ж може відмовитися від такої приємності?

Сходилися оце свашки в четвер, увечері, до Галиного двору. Кожна свашка приносила паляницю, а входячи у світлицю, віддавала їй Усті зі словами: »Боже вам допоможи, на все добре«.

Зі світлиці всі свашки перейшли до пекарні, в якій по середині стояла широка стара лавиця, а на ній – діжа. В ній свашки місили тісто й виробляли коровай, втикаючи в нього гроші та обкладаючи коровай шишками. При тому свашки-коровайниці співали:

*Піч наша регоче
Короваю хоче,
А припічок заливається,
Короваю сподівається.*

Як коровай уже був приготований, коровайниці погукали парубка з челядної, і він тричі махнув помелом у печі. Опісля коровай, обліплений свічечками, посадили в піч.

Посадили коровай, коровайниці помили руки, а наймолодша з-поміж них винесла відро з водою надвір і вилила на тік, проказуючи: »Скільки рук мились, щоб скільки волів молоді мали«. В тому часі коровайниці обносили діжу по пекарні і приспівували:

*Ой, піч стоїть на сохах,
Діжу носять на руках,
Цілуйтеся, милуйтеся,
Молодії коровайниці.*

Випечений, вдалий коровай внесли з великою втіхою до світлиці і аж тоді коровайниці засіли до заслуженої вечері.

В п'ятницю і в суботу з'їжджалися гості на весілля. Одні до Чернишевого двору в Глухові, другі на Лісовиків хутір.

Прибула генеральна старшина, полковники, значні військові товариші, старі побратими Лісовика з воєнних походів, сотники, осавули та й усяка козацька і міщанська знать.

Чернишів двір у Глухові хоч і просторий, проте не вмещав гостей і багацько з них приміщувалося в сусідніх дворах. Чимало турбот було у генерального судді, щоб усьому дати лад, і щоб боронь Боже, хтось із гостей не був чимось вражений.

У неділю днина була погідна. Мало не весь Глухів виляг на вулиці, щоб бачити пишний весільний поїзд. Вінчав молодят глухівський єпископ Методій, під радісне роздзвіння і грімкі мушкетні сальви глухівської сотні.

На вінчанні був і наказний гетьман із своєю родиною.

Коли єпископ читав Євангелію, несподівано згасла свічка в руках старшого боярина. Це був лихий віщий знак і всі збентежилися. Це помітив полковник Ушаков і шепотом поспитав Апостола в чому справа. Цей пояснив Ушакову, що згідно з віруванням, коли комусь згасне свічка в часі вінчання, така особа скоро помре.

В часі многоліття молодят, за городськими мурами, важко гримнули гармати.

Весільний обід відбувся в Чернишовому дворі. Після звичаю, обід повинен бути в молодії, але Черниші й Лісовик, погодилися, що обід буде в Чернишів.

Черниші й Лісовик зустріли молодят на порозі, вітаючи їх такими словами:

— Хай пошле вам Бог щастя, здоров'я і многоліття. Будьте багаті як наша земля й радісні як ясне сонечко. Ростіть діток на славу нашому народові!

Тут же молодят обсіпали з усіх сторін житом, пшеницею і хмелем. Старий Лісовик поцілувавшись з Петром, подарував йому стару дорогу шаблю, а Чернишиха подарувала Галі дороге намисто.

Весільний обід був справжнім бенкетом і московські старшини з Малоросійської Колегії, запрошені на весілля, немало дивувалися, бачачи таке багатство у дворі генерального судді.

Слуги й челядь збивалися з ніг, розносячи страви й напої. Гості випивали за здоров'я молодят, наказного гетьмана, Чернишів, Лісовика та все козацтво. Рад не рад, Полуботок мусів піднести заздоровицю за царя Петра. Він радів, що Вельямінов саме виїхав тоді до Києва, і не мусів терпіти присутності зненавидженого царського вислужника. Для наказного гетьмана була й нагода зустріти козацьку знать, погомоніти зі знайомою старшиною, і він після обіду підходив до полковників, сотників, отаманів, ручкався з ними та приязно розмовляв. Молодь вже витанцьовувала, та й дехто зі старших теж пускався у жвавий танок.

— Ге, ге!.. — пане товаришу, — правив Апостол генеральному обозному, — бачу, що ти ще витинаєш метелицю хоч куди...

— Хай їй цур, фу, й втомився я, -- крехтав Лизогуб, — не міг одказати своїй хрещениці. Воно ж молоде, пурхає мов метелик, куди ж мені, старому? Ох, ох, зовсім заморився...

— Дерзайтеся, дерзайтеся, пане товаришу, — підходив, посміхаючись до них, генеральний писар Савич, — альбовім вельце тяжкую годину будемо мати наступного тижня...

— А що таке? — сполохався Лизогуб.

— Нараду созиваєт Вельямінов. Колегія — це місце, де *les extremes se touchent**. Боюся, жеби знову звади не було.

— Чорти б взяли того клятого Вельямінова, — супився Лизогуб, — життя вкорочує нам гаспид.

— Чи наказний піде також на нараду? — цікавився Апостол.

— Піде, — притакнув генеральний писар, — »висоцеповажаний«, — замітив він із глумом, — зволив теж запросити й гетьмана.

— Хвала Богу, що я не належу до Колегії, — мовив Апостол, — не мушу сидіти разом із таким скурвим сином, як Вельямінов.

— Т-с-с, — смикнув його за рукав Лизогуб, — не говори так голосно, бо в москалів довгі вуха.

Але московські гості, далеченько у глибині бенкетної залі, смакували холодні напої, внесені слугами прямо з погребя. Полковник Кошелєв шукав нагоди зустрітись з наказним гетьманом, і коли його товариші стали хмеліти, він підійшов до гетьмана та одвів його на сторону.

— Маю Вашій Милості щось сказати. Вельямінов знову послав донос на Вашу Милість, — проговорив він тихо.

— Т-ак, — звів брови Полуботок, — куди ж він подав донос? У сенат чи до Його Величества.

— Тим разом у сенат. Про те, що канцелярія генеральної старшини проволікає перереєстрацію значних військових товаришів. Та ще й писав, що генеральна старшина проволікає справу прослідження нападу на графа Василя Павловича Юсупова. Ваша Милість пригадують ту голосну подію, коли на хуторі полковника Толстого на графа напали й забрали в нього лист до великого везіра та гроші. Семен Лукич тривожить сенат, що в Малоросії відроджується мазепинство й що козацька старшина тому сприяє. Передумайте те все, Ваша Милосте, щоб не були заскочені новою коверзою нашого бригадира...

— Спасибі, спасибі тобі, пане полковнику, — потиснув йому кріпко руку Полуботок, — твоєї прислуги я не забуду...

**Les extremes se touchent*, франц. — скрайності сходяться.

не даючи нічого на виду, Полуботок і Кошелев скоро загубилися серед гостей. Вдоволенний Кошелев, який не любляв Вельямінова, прораджував час до часу Полуботкові деякі секрети Малоросійської Колегії, що давало наказному гетьманові й генеральній старшині можливість як не випереджувати такі чи інші потягнення Вельямінова проти неї, то бути на них приготованою. Вельямінов не сподівався, що про його замисли дізнається наказний гетьман, а тому він дуже лютився, коли Полуботок або генеральна старшина параліжувала його пляни. Полуботок винагороджував щедро Кошелева, а мало оплачуваний царською казною полковник радів, що може час до часу покласти у свій гаманець більшу грошову суму.

Гетьман не хотів турбувати нікого з генеральної старшини заслуханою вісткою. Проволока з перереєстрацією значних військових товаришів його не турбувала. Гетьман знав, чому була така проволока, й він зумисне не принаглював полкові канцелярії у такому клопітливому ділі. Щож до нападу на графа Юсупова, то слідство нічого не могло встановити. Хтось напав уночі на графа, забрав гроші й листа, сказав, що він мазепинець, зник і шукай вітра в полі. Відроджується мазепинство в Україні, — жалівся Вельямінов сенатові, »Що ж, дай Боже, щоб воно відроджувалося якнайсильніше«, — посміхався в душі гетьман, проходячи бенкетною залю.

У недільне надвечір'я довженний весільний поїзд розбавлених гостей, у каретах, повозах а то й верхом, виїхав із Глухова на хутір Лісовика. З гостями їхала й музика, а молоді козаки гарцювали на конях та гримали з пістолів.

При зачинених воротах весільний поїзд зупинили молоді козаки з оголеними шаблями. Вони домагалися окупу й молодому довелося дати їм кілька червінців і пляшку горілки. Тоді ж козаки відчинили ворота й впустили у двір весільний поїзд. Зайшовши у світлицю, свашки й весільні брати молодой посадили молоду на покутті, а коли прийшов молодий із дружками, почали по звичаю спорити за почесне місце на покутті.

— Випийте, молодички, та й опустіть нам це місце, — напоягав старший дружок.

— Ми могоричу і так нап'ємося, — відповідали свашки, — а за місце гроші візьмемо.

— Нам усього місця не треба, а тільки того, що покрите, — вказував старший дружок на молоду, яка сиділа покрита великим вишиваним платком.

— Е, голубчику, те покрите місце в нас дуже дороге.
— Скільки ж вам грошей за нього?
— П'ятдесят червінців.
— Ох, лишенько! Так дорого, — наче бідкався старший дружок.

— Ну нате вам, — клав він кільканадцять червінців на тарілку.

— Ні, ні, всі давай, — кричали свашки й весільні брати молодой.

Старший дружок доклав іще червінців.

— А тепер усі?

— Усі, усі! — кричали весільні брати.

Тоді випили всі за здоров'я молодой.

З черги молодий обдарував Лісовика і його ближчу родину багатими подарунками. Після роздачі подарунків ділили коровай. Старший дружок, помолившись Богу, підійшов до столу, на якому лежав коровай та й проказав: »Як цей хліб має перед нами служити, то лучше ми перед тим послужимо. Благословіть, батьки, цей хліб святий на мир роздать!«. Старий Лісовик і обидвоє Черниші відповіли: »Хай Бог благословить!«. Тоді старший дружок перерізував коровай навхрест, обрізав шишки на ньому і подав їх батькам молодого й Лісовикові та Усті, котра заступала молодій матір, приговорюючи: »Ось, вам, батьки, гостинець од молодих дітей«. Батьки відклонилися і сказали: »Спасибі молодим і вам за цей гостинець«. Тоді роздавали коровай. Після роздачі короваю служки стали подавати до столу страви й напої, і гості забенкетували. Козацька старшина похмелялася досхочу, а старі козарлюги розхвалювали Лісовика за те, що він, бісів син, наготував на весілля славні напої, що хоч куди.

Всім було весело. Гості кричали частенько »гірко«, й молодята тоді мусіли цілуватися. Галя соромилася й червоніла мов рожа, а старий Лісовик крутив вус із вдовільля, що має таку гарну доньку. Та й сам гетьман посміхався ласкаво до своєї хрещениці.

У другій світлиці вдарила музика й туди притьмом посунула молодь, завжди охоча потанцювати, а за нею потяглися і старші, бо вечере закінчилася і при столах залишилися тільки гості з дуже твердими головами. Хто ж із гостей не хотів випивати або танцювати, виходив надвір і втішався гарним тихим вечором. Хто ж зовсім валився з похмілля чи втоми, того служки відводили на відпочинок.

Пізно вночі лунко просурмили сурми й гетьманська карета вирушила з Лісовикового двору. За каретою їхала друга карета з гетьманськими доньками й сином. Спереду і ззаду карет їхали компанійці з гетьманської охорони.

Весілля гуляли цілий тиждень. Гості веселилися то на хуторі Лісовика, то у дворі генерального судді. Молодь витанцюувала досхочу, вигадувала різні гри, молоді козаки стріляли з пістолів і мушкетів та виробляли різні витівки. Одного вечора напали на поблиський шинок, побили з дурощів пляшки, порозбивали бочілки й розорали зовсім шинок. Дехто з козаків добивався і до пейсів шинкаревих. Вкінці розохочені козаки потрошили тин і поламали шинкаревого воза. Жид ляментував, бідкався, але козаки, а все це були сини багатой козацької старшини, тут же здерли з нього ярмурку, насипали їй повну грошей і з реготом вручили шинкареві, який і далі вайкотів і побивався безрадно руками об свій брудний лапсердак, споглядаючи на поруйнований шинок. Хоч шинкар вельми бідкався, то одразу прикинув своїм кмітливим оком, що козаки дали йому набагато більше грошей, ніж заподіяли шкоди, так що такі козацькі дурощі йому оплатилися. Все таки він не переставав ляментувати, що дуже смішило розбавлених і підхмелених молодих козаків.

В останньому з весільних днів старий Лісовик гостював у себе селян, що проживали в околицях його хутора. Мовляв, хай знають посполиті, як Лісовик видавав доньку заміж. Він погостював посполитих славно й вони довгенько згадували те гостювання.

Настав останній день гучного весілля.

За Галею приїхав Петро зі своїм весільним почетом, а коли молоду стали готувати в дорогу, старому Лісовикові покотилися сльози з очей. Він іще дужче схвилювався, коли свашки заспівали при виході Галі з батьківської хати:

*Не жалій, батеньку, за мною,
Не беру нічого з собою,
Тільки меду хліба зі столу,
Та все думкою, батеньку, буду з тобою.*

Устя обсипала молодих при виході з хати збіжжям – пшеницею, житом, просом, а гості обкидали їх грішми. Це на те, щоб молоді щасливо жили й не знали нестатків.

Великий весільний поїзд, що його супроводили веселі розбавлені козаки, стріляючи з пістолів, вїхав із гамором і веселощами у Чернишів двір. Коли молодята висіли з карети й підійшли до дверей, їх зустріли обидвоє Черниші, що стояли

біля столика, на якому були хліб і сіль, нарізаний калач, миска з медом, гроші й полумисок із різним збіжжям.

Молоді, підійшовши до столу, вклонилися низенько батькам. Опісля взяли по скибці калача, вмочили в мед і з'їли. Це для того, щоб їм солодко жилося. Судіїха тоді взяла пригорщу зерна з полумиска й обкинула молодят.

Коли ввійшли до бенкетної залі, молодят посадили на покутті й почався останній весільний бенкет.

Другого дня гості стали роз'їжджатися додому. В Чернишевому дворі служба гарувала цілий тиждень, приводячи все до ладу. Не менше роботи було й на Лісовиковому хуторі, де все ще поряdkувала Устя.

Щасливому Петрові так і не довелося побути безтурботно зі своєю молодого дружиною, бо вже другого дня після весілля прибіг гінець від гетьмана, щоб Петро негайно йшов до гетьманської канцелярії.

Через декілька днів Петро Черниш вже був у дорозі до Києва, по секретних гетьманських справах.

МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ

Просторий будинок, у якому урядувала Малоросійська Колегія, ховався у буйних садах. Тому то й вулицю було названо Садовою. Міщанські садиби й двори козацької старшини, яка жила в Глухові, теж ховалися серед крислатих дерев, так що тільки криші червоніючи визирали з густого дерев'я.

Будинок Колегії був у два поверхи, із високими вузькими вікнами й важкими дверима, коло яких день і ніч стояла московська сторожа. Ззаду будинок мав іще величенький ганок, із якого можна було зійти широкими дерев'яними сходами прямо у садок, що тягнувся аж до позагороддя статечних глухівських міщан, яким довелося бути сусідами Колегії.

Усередині будинку було чимало кімнат-канцелярій, заставлених дубовими столами, кріслами, стільцями та шафами, напханими вщерть різними документами й паперами.

У канцеляріях трудилися з ранку до пізньої ночі писарі та підписки. У вестибюлі ж крутилися єгри, що належали до охорони, а в одній з кімнат висиджувалися гінці та посильні, готові на кожночасний виклик колегіяльного начальства.

Головна канцелярія Малоросійської Колегії знаходилася на першому поверсі. Вона була світла і простора. Стояли тут теж дебели шафи, великий стіл і вигідні крісла з високими спинками. На стінах висіла козацька зброя, а між вікнами красувався великий портрет царя Петра. Від дверей аж до стіни, на якій висів портрет, був просланий на долівці пухкий килим.

На одній зі стін красувався чудовий гобелін, а на другій висіла добре змальована картина, на якій невмирущий козак Мамай вигравав безжурно на бандурі та споглядав із химерною і лукавою усмішкою на чужих господарів у канцелярії.

Вельямінов не любив картини.

Його дратував безжурний і химерний козак Мамай, що сидів наче живий, підобравши ноги під себе і немов ось-ось, хотів поспитати: «А що ви тут робите, люди добрі?». Вельямінов усе косився на Мамаю, вважаючи його духовим чаклуном і бунтівником, що вічно бунтує козацький люд. Хотів віддати картину до гетьманської військової канцелярії, щоб не дивитися на Мамаю, але полковник Ушаков, який знався на малярстві, переконав його, що картина вартує добрячі гроші й що не годиться її позбутися. Вельямінов крутив носом, але остаточно махнув рукою і козак Мамай залишився в його канцелярії, щоб іще дужче дратувати непогамованого Вельямінова. «Очі тобі виколю, гаспиде», погрожував не раз Мамаєві роздратований Вельямінов. Проте дірявити картину він не наважувався, а Мамай знову ж не переставав глумливо усміхатися на превелику досаду бригадирові, який узагалі не любив козаків, вважаючи всіх їх бунтівниками й мазепинцями.

Вкінці мая, коли уквітчана весна веселилася над Глуховом, Вельямінов скликав нараду Малоросійської Колегії, в якій засідали: ген. бригадир Степан Лукич Вельямінов, москалі-полковники — Кошелев і Ушаков, підполковники — Шепотієв і Жданов та майори — Молчанов і Лихарів. Із козацької старшини засідали в Колегії: генеральний суддя — Іван Черниш, генеральний писар Семен Савич, генеральний осавул Василь Журавівський і ген. обозний Яків Лизогуб.

На важливі наради бригадир Вельямінов запрошував теж і наказного гетьмана. Козацька генеральна старшина нерado

відвідувала Малоросійську Колегію. Вона урядувала собі постійно у своїй генеральній військовій канцелярії, втримуючи зв'язок із Колегією через посильних. Коли ж Вельямінов скликав на нараду всю Колегію, тоді козацька генеральна старшина рад не рад, мусіла йти на таку нараду. По своїй вдачі ген. бригадир Степан Лукич Вельямінов був людиною грубою, нетактовною, і дуже скоро він зразив собі своєю поведінкою генеральну старшину, а зокрема наказного гетьмана, який на перехід не терпів грубоватого бригадира.

За столом, під царським портретом, засів Вельямінов. По правиці сів наказний гетьман, а інші члени Колегії розсілися при столі, хто де хотів. Старшина мовчки й терпеливо слухала довгий і нудний рапорт секретаря Колегії полковника Ушакова, про різні справи, а теж і про те, що невеликі успіхи виявлено в перереєстрації значних військових товаришів, і що в тому винуваті полкові канцелярії, бо мляво ведуть реєстрацію. »І чого б то їм поспішати?« – посміхнувся у душі генеральний писар. Закінчивши свою довгу реляцію, Ушаков звернувся до наказного гетьмана із проханням, щоб гетьманська військова канцелярія принагляувала полкові канцелярії поспішати з перереєстрацією значних військових товаришів.

Полуботок пообіцяв наполягати на полкові канцелярії, щоб поспішали з роботою, хоч у душі посміхався, знаючи добре, чому то в полках зволікають із переписом.

Після обговорення ще декількох маловажних справ, Вельямінов, присунувши до себе папери, почав говорити про сенатську постанову – накласти новий додатковий податок на населення козацької землі.

Генеральна старшина почала протестувати.

— Козаки, міщани й посполиті так уже обложені різними податками, що дихнути їм годі, — мовив Лизогуб — Україна ще не сплатила минулорічного податку, а сенат уже добавляє ще додатковий...

— Такий податок вельми обтяжить наш нарід, — підтримав Лизогуба генеральний суддя, — край наш і так виснажений війнами та походами. В нас багацько калік, удів і сиріт, що про них ми мусимо дбати.

— Маєте на те ваші збори*, — перебив йому Вельямінов.

— Це правда, пане генерале, — продовжував генеральний суддя, — але зборів не вистачає. За покійного гетьмана Скоропадського сенат погодився, щоб царська казна виплачувала щорічно кільканадцять тисяч рублів на утримання козаків,

*Збори — податок, призначений на утримання козацького війська.

котрі повертаються каліками з походів, сиріт і сімей поляглих козаків. Так було впродовж декількох років, а два роки тому казна перестала виплачувати гроші.

— Виходить, що вам тих грошей вже не потрібно, — мовив байдуже Вельямінов.

— Як не потрібно, — обрушився генеральний обозний. — Раз ми просили, сенат схвалив і казна прислала гроші, а тут, ні сіло, ні впало, немає більше грошей і нам нічого не кажуть...

— Сенат вирішив припинити виплату з казни, — промовив тихо полковник Кошелев, який відав грошовими справами Малоросійської Колегії.

— Т-а-к?! — здивувалася генеральна старшина. — Чому ж тоді нас про це не було повідомлено?

— Сенатський указ прийшов тільки недавно.

— Все таки треба було довести цей указ негайно до нашого відома, — звернувся Полуботок до Вельямінова.

— Кажу ж, що указ тільки що наспів. Ми й самі ще не встигли розібратися в ньому.

— Так тоді хочемо, щоб цей указ був прочитаний тут же на нараді.

— Прочитати то можна, — погодився Вельямінов. — Прочитай Іване Димитровичу, — звернувся він до полковника Ушакова.

Указ був довгий і крутенький. У ньому й справді було написано, що сенат касує свою давнішу постанову про допомогу козацьким родинам, удовам і сиротам, тому, що на думку сенату матеріальне положення Малоросії тепер значно покращало, й що військова скарбниця є у спроможності допомагати всім потребуючим із власних грошових засобів.

Дискутували довгенько над тією справою. Вельямінов настоював, що рішення сенату треба прийняти, а генеральна старшина впиралася. Остаточно стали на тому, що генеральна старшина звернеться сама до сенату із проханням, щоб сенат ревідував свою постанову.

Але справжню бурю викликала на нараді справа нещодавно проголошеного універсалу генеральної старшини до селянства, щоб воно виявляло послух своїм панам, а головню землевласникам – козацькій старшині.

В багатьох місцевинах бунтувалося селянство проти землевласників. Одного з них, Данила Забілу, збунтовані селяни мало що не вбили, й надрали йому чуба, а Андрій Лизогуб подав жалобу на своїх селян, що вони в селі Погребах побили

до півсмерти сільського старосту за те, що він вимагав, щоб селяни слухали свого пана.

Бригадир Вельямінов, радіючи, що може висипатися на Полуботка й генеральну старшину, загаласував, що генеральна старшина не мала права видавати такий універсал без відома і згоди Малоросійської Колегії. До речі, такий універсал може викликати неспокій у країні, бо ж у ньому борониться земле-власників, тобто багату козацьку старшину, а селян зводиться до звичайних кріпаків. Такої настанови генеральної старшини Малоросійська Колегія не поділяє.

— Ми поступили правильно, — мовив генеральний писар, — універсал був виданий і селяни притихли. Ми не хочемо мати у країні будь-яких розрухів та боротьби.

— Ви повинні були узгіднити універсал із нами, — замітив полковник Ушаков.

— Генеральна старшина мало коли узгіднює свої універсали з нами, — докинув злобно Вельямінов, — про це вже і Його Величеству добре відомо.

— Всі важливіші універсали ми узгіднюємо з вами. Але немає потреби узгіднювати кожную дрібницю. Адже ж усе таки генеральна старшина є владою в Гетьманщині, — мовив наказний гетьман.

— Ніяка ви влада, — спалахнув Вельямінов, — владу в Малоросії справуємо ми – Малоросійська Колегія. — Тут він тицьнув себе гордовито пальцем у груди, — поняли?!

Генеральна старшина остовпіла.

Ніхто й ніколи до неї так грубо й брутально не висловився, як оце Вельямінов.

Полковникам стало ніяково. Кошелєв почервонів, а Ушаков, потупивши очі в папери, й не підводив їх на генеральну старшину.

— Ми прикро вражені такими словами, — заговорив Полуботок. У його голосі брєніла досада й гнів. — Ви, бригадире, забуваєте, що ми, генеральна старшина, є таки найвищою владою в Гетьманщині для нашого народу, а не Малоросійська Колегія. Я – наказний гетьман і моя генеральна старшина...

— Подумаєш... гетьман. — перекирився йому Вельямінов, — ніякий ти гетьман, а звичайний собі полковник Його Величєства.

— Генерале! — зірвався Полуботок із крісла.

— Начхать мені на тебе! — закричав люто Вельямінов. — Хто ти такий, га?! Я – генерал-бригадир, голова Малоросійської

Колегії! Я влада в Малоросії! Ти ж передо мною ніщо. Вас я також затисну, — кипів люттю Вельямінов на генеральну старшину, яка все ще не могла прийти до себе, почувши такі образливі слова з уст голови Малоросійської Колегії.

— Затисну вас так, що й не писнете. Минулися ті часи, коли з вами возилися, — кричав Вельямінов. — Тепер не те. Його Величество приказав поступати з вами по-новому, — горлав він, бризкаючи гідко слиною.

Наказний гетьман повернувся і важкою ногою подався до дверей. За ним без слова вийшла й генеральна старшина.

Козацька генеральна старшина засідала того дня довгенько у військовій канцелярії. Всі були обурені й роздратовані. Наказний гетьман сидів насуплений при столі, а генеральний писар шелестів увесь час паперами, переглядаючи нашвидкоруч різні супліки, що їх піднесли йому канцеляристи.

— Негайно слід написати й вислати жалобу до царя за грубо зневажливу поведінку Вельямінова, — говорив Лизогуб, пихкаючи свою люлечку.

— Клятий москвин — сердився Жураківський.

— Скочив чортом сьогодні.

— Нахаба ж, крий Господи...

— Сказав нам те, сьогодні панове, — мовив тихо Полуботок, що думає цар. Петро хоче прибрати Україну в свої руки так, щоб зробити з неї свою губернію. Наслав у нашу землю свої великі залоги, здирає податки, винищує наше козацтво походами та війнами, заводить московські порядки. Не допускає до вибору гетьмана, хоче позбутися мене й вас усіх, щоб до решти обезголовити Гетьманщину.

— Це його втерта політика, — замітив полковник Апостол, не менше всіх схвилюваний, коли йому розповіли, що трапилося на нараді в Малоросійській Колегії. — Ще за життя покійного Івана Степановича Петро носився з думкою перетворити Гетьманщину в губернію, а гетьманові пропонував князівський титул. Далі він придумав оту чортову Малоросійську Колегію, від якої до губернії не так то вже й далеко.

— Що ж нам діяти? — турбувався генеральний обозний.

— Будемо боронити вольностей нашої отчизни, доки зможемо. Важке бо вереміє настає для нас, — журливо хитав головою старий миргородський полковник.

Урадили вислати негайно жалобу на Вельямінова. Крім того вирішили, щоб послати прошеніє цариці у справі вибору гетьмана в Україні. Цариці піднесуть дорогі подарунки. Вон ставиться до козаків непогано. Може вона щось допоможе.

Розходилися придавлені важкою журбою.

Пізно вночі, коли Глухів купався у місячному сяєві та п'янів пахощами буйного квітіння, Петро Черниш сповістив утомленого наказного гетьмана, що в гетьманському саду вже полковник Кошелев і хоче з ним негайно бачитися.

— Ви, полковнику? — мовив гетьман здивовано.

— Вибачте, Ваша Милосте, що так пізно приходжу, та ще, так би мовити, заднім ходом, але не хотів, щоб хтось мене побачив. Саме й стрінув молодого Черниша й переказав, що хочу зустрітися з Вашою Милістю.

— З чим добрим приходите?

— Доброго нічого, — зітхнув полковник, — злого ж багато.

— Думаєте про сьогоднішню нараду?

— Прикра справа. Вельямінов погарячився й вельми нагрубив.

— Але сказав те, що в ньому сидить.

— Це правда, — притакнув полковник. — Саме тому я й прийшов перестерегти Вашу Милість і генеральну старшину. На добро в Гетьманщині не заноситься. Зраджу Вашій Милості таємницю. Ось прошу послухати. У фебруалі цього року відбулася в Петербурзі таємна нарада. На ній був і цар. Рішено на нараді: прімо — не дозволити вже взагалі на вибір гетьмана в Україні: секундо — впродовж найближчих п'яти років довести так, щоб скасувати в Україні генеральну старшину: терціо — до десяти-п'ятнадцять років найдалі Україна має стати губернією Росії. Губернатором буде хтось з генералів і йому будуть підпорядковані козацькі полки, якщо не будуть існувати до того часу. Всі права й вольності, що їх має козацтво й ваш нарід, будуть скасовані...

— Боже, Боже! — схопився Полуботок за голову. — Це ж страшно, страшно... — повторив він.

— Ще одне, — продовжував Кошелев, — будьте дуже обережні Ваша Милосте. Вельямінов — зловна й лиха людина. Він чомусь переконаний, що Ваша Милість втримує секретні зв'язки з Пилипом Орликом і мазепинцями, котрі проживають у світі, та збирає в тій справі всякі, навіть найдрібніші інформації. Коли й справді Ваша Милість мають зв'язки з Орликом та мазепинцями, тоді є вказана якнайбільша обережність, бо за лихо не тяжко. Я приятель Вашої Милости й

не бажаю вам зла. В Малоросійській Колегії Ваша Милість і генеральна старшина мають в моїй особі **доброго** засекреченого приятеля. Що буде в моїй змозі і силі – допоможу. Про те, що я Вам сказав, Ваша Милосте, знає лише Бог і ми обидва. Доброї ночі, Ваша Милосте. Доброї ночі!..

МАГІСТРАТСЬКА ПОМСТА

У невеликому сотенному городі Хмелеві аж гуло.

Роздратовані міщани забешкетували, а городовий отаман Антін Біловод аж ізнеміг із напруги та перевтоми. Де ж так. Такі несподівані турботи звалилися на його голову, що не доведи Господи.

Аж потемнів отаман із гризоти, а його довгий вус так і розвісився непригладженою кострубаттю.

Все лихо почалось од того, як однієї гарної погідної днини, у город наїхало чимало купчиків із сусіднього города Галок. Стали вони собі ярмаркувати, продаючи свій крам – сукна, свитки, жупани, пояси, хустки, юбки, поливані миски, макітри, дерев'яні барила, бочілочки, ложки та різну хатню потребу.

»Що ж приїхали, то хай собі й торгують на здоров'я, – міркують хмелівчани, займаючися своїм ділом. – Хіба ж ми не ярмаркуємо в їхньому городі? «

І був би торговий день проминув, як Бог приказав, безтурботно й мирно, коли б не трапилося щось таке, що заставило статечних хмелівських міщан торопіти з дива, а городську сторожу розняти роти з несподіванки.

Збираючи пляцове*, городська сторожа зустрілась з рішучою відмовою гальських купців платити вимагане пляцове.

— Що таке? Чому? — захвилювалася сторожа. — Хіба ж ви не платили раніше пляцового?...

— Е, це було раніше, — говорять купці з Галок, — а в початку цього року нас звільнено від такої оплати.

— Як це звільнено? Хто звільнив? — хвилюється сторожа а з нею і міщани, насунувши купою до возів гальських купчиків.

— Ваш магістрат, — одказують купчики.

— Що? — дивуються міщани. — Це щось немислиме... Ніколи такого не було. А' мо, ви неправду нам мовите, — сумніваються вони.

— От тобі на, — сердяться гальські купчики, — в нас і достовіреніє** мається.

— Справді? — допитуються недовірливі хмелівчани.

— Еге ж. Ось і почитайте, — тицяють купчики хмелівчанам під ніс велику папір'яку з округлою городською печаткою. Грамотніші міщани миттю вичитують в папір'яці, що гальські купці справді звільнені від пляцового в городі Хмелеві в торгіві дні на п'ять років, почавши з першого январ'я, року Божого, 1723.

— Що ж це таке? — галасають міщани. — Ми мусимо платити пляцове у своєму городі, а магістрат звільнив посторонніх купців, невідомо чому і про що.

— Ходімо до ратуші! — кричать цеховики.

— Ходімо, ходімо! — підхоплюють міщани, й великий натовп із криком і галасом суне до ратуші.

Перед ратушею натовп зупиняє магістратська сторожа.

— Вам чого й кого треба?

— Хочемо говорити з городовим отаманом.

— Не можна, — відказують дебелі магістратські возні.

— Як то не можна? Чому?!

— А так, що не можна, — повторюють возні, бо пан отаман тепер засідає з панами райцями.

— То й добре. Нам треба теж і з райцями говорити.

— Велено нікого не пускати, — впираються возні.

— Ідіть і викличте городского отамана, — настоюють сердиті міщани, — а то як урвемося в ратушу, лихо буде...

Магістратські возні починають пересварюватися з міщанами. Коли це на ганок вийшов і сам городовий отаман Антін Біловід.

*Пляцове — оплата за торгове місце на базрі. **Достовіреніє — вірогідна посвідка.

— Що це за галас тут піднявся, — глядить він суворо на міщан, — чого вам треба, люди добрі?

— Що це ви тут якісь порядки нові заводите й нас кривдите? — кричать сердиті міщани.

— Бузувіри несовісні!

— Про свою наживу тільки й дбаєте!...

— Тихіше, — підносить руку городовий отаман, — хай один хтось скаже толком, що це вас так стурбувало.

— Хочемо знати, — зняв шапку й поклонився отаманові чинбарський цехмайстер Дам'ян, — чому це гальські купці не платять пляцового та ще й нахвалюються, що не платитимуть його впродовж п'яти років? Чому їм така польза?...

— О, це тому ви шумите, — кривиться городовий отаман.

— Ми в магістраті рішили дати їм таку льготу*.

— Чому?

— Беремо в них великий заєм.

— Навіщо?

— Це наше діло.

— Ми повинні знати, що діється в нашому городі. й що магістрат радить.

— Не будьте такі мудрі, — огризається городовий отаман.

— Коли магістрат потребує заєму, — мовить старий міщанин Гарасько, — то слід було скликати сход і роз'яснити людям у чому діло, а не чинити самовільно таку нам некорисну пользу гальським купцям.

— А ти не збирайся поучати нас, — сердиться на Гараська городовий отаман.

— Не гримай, отамане, на статечну людину, — підступає ближче до ганку цеховик Тихон.

— Так, так, — підхоплюють міщани, — хай не зазнається, а скаже толком у чому діло.

— Це діло вас не касається.

— Як не касається, — ще дужче дратуються міщани, — податки знаєте з нас здирати, а коли, що до чого, то, вас, мовляв, не стосується...

— Не стосується тому, що гальські купці дали нам гроші на нашу сотню.

— На сотню ми даємо збір, — хвилюються міщани, — навіщо ж ще додаткових грошей?

— Тому, дурні голови, — сердиться городовий отаман, — що сотня збирається в похід. Треба їй придбати зброю, коней та й всякого похідного добра. Ви ж поза збором і зломаного гроша не даєте на сотню. Хіба ж я вас не знаю?!

*Льгота — полегша.

— Не ображай нас отамане, — сопуть сердиті міщани.
— Магістрат должен був скликать сход і сказати людям у чому діло.

— І чого б то ми мали вас слухатися, — береться під боки городовий, глянувши на своїх стражників, котрі споглядають зневажливо на натовп, — ми начальство в городі, за нами пан сотник, а за паном сотником і ясний пан полковник. Ми їх слухаємо, а не вас...

— Ого! Тоді хто ми по твоєму?! Від мачухи? — ображаються міщани.

— Ти, отамане, не во гнів тобі кажучи, вельми негоже чиниш, — мовить вайлуватий цехмайстер. Омелько Гнилиця, — сход треба було скликати та й розтолкувати людям що воно, як і куди. Негоже ти вчинив, ніяк не гоже...

— Не мудруй Гнилице, — покошується на цехмайстра городський писар Тодосій, що й собі вийшов із ратуші, — сход дело сложное. Треба прошеніє подавати до пана сотника, а он пильно варує*, жеби без єго указанія нічого переважливого не чинити, — писар водить хитрими очима по натовпі, — мовляв, не дуже то розкривайте свої верші.

— Хай воно й так, як це ти говориш, пане писарю, — не поступається Гнилиця, — тоді чому б не подати прошеніє до пана сотника й не скликати сход?

Городовий отаман супиться. Скликати сход він звичайно має повне право й ніякого прошенія до сотника для цього не треба. Його турбує інша заковина. Сход може вимагати накласти знову пляцове на гальських купців. Вони дали йому добрячого хабара, яким він і поділився ретельно з городовим писарем. Може вийти халепа, бож гальські купчики впоминатимуться звороту грошей, а їх кат має.

Городовий писар помітивши, що отаман занепокоївся тут же миттю поспішає йому з виручкою.

— Ніякого прошенія не возможно січас подавати панові сотникові.

— Чому? — кричать міщани.

— Пана сотника немає вдома. Поїхав у полк.

— Прошеніє можна написати. Хай воно лежить в сотенній канцелярії, — підказує цехмайстер Гнилиця.

— Це діло, — притакує цехмайстер Дам'ян.

— Кат вас бери, — сопе сердито городовий отаман, — хай буде по вашому. Подамо прошеніє до пана сотника, і як він дозволить, тоді скличемо сход. Теперки розходьтєся й не галасайте коло ратуші...

Сказавши це, городовий отаман круто повертається і зникає в ратуші, а за ним лисицею просмикується і писар Тодосій.

Натовп, погаласавши й потупцювавши на місці, почав і собі розходитися, а купчики потяглися хутенько до своїх торгових справ.

Невеликий город повниться весь возами та різнорідним товаром: ганчарі розклали розмальовані глечики, миски, полумиски, макітри, бондарі — діжки, барильця, діжечки, бочілочки, ночви, на прилавках і на возах красуються смушкові шапки, чоботи, рядна, сувії полотна, юбки, жупани, киреї, чумарки, запаски, корсетки. Оподалік розкладене господарське приладдя: серпи, коси, ножі, плуги, вози, ярма, а далі збіжжя, овочі, борошно. З хуторів пригнали коней, повільних годованих волів, табуни овець і безліч домашнього крикливого птацтва.

Всюди гамір, сміх, крик, рев скоту, скрип возів та метушня ярмаркового люду, над яким розкидається небесна блакить і золотить його соняшне проміння.

Весело ярмаркує Хмелів.

Добре торгується шевському цехмайстрові Омелькові Гнилиці. Йому й не в гадці яку пакість йому готує городовий магістрат за те, що він відважився зробитися клопоту городовому отаманові й писареві Тодосієві.

Еге ж.

— Цього капосного Гнилицю треба як слід провчити, — сердиться городовий отаман, — опинившись сам — на сам із писарем, — дуже він розумним став...

— Істинну ви рекли, пане отамане, — підводить очі від паперів Тодосій, — соізволите, я його скрутю в козячий ріжок та ще й в холодну ввержу його окаянного...

— Це було б непогано, — міркує городовий отаман, — ходячи по канцелярії, — він поганець должен смиритися перед нами й не затівати зломишленій проти нас. Еге ж. Тра провчити його капосного, щоб не рознімав своїй верші до нас, та ще серед юрби. Знайди на того лотрика дільце, Тодосію, і посадимо його в холодну, або здорово оштрафуємо.

Городський писар Тодосій, давненько вже таїв злобу на цехмайстра Гнилицю. Свого часу йому до загибуну були потрібні грошенята, а знаючи, що в цехмайстра Гнилиці завжди водиться зайвий червінець, Тодосій звернувся до нього, щоб цехмайстер позичив йому грошей. Гнилиця одмовив. Із того часу Тодосій недружелюбно споглядав на цехмайстра, намагався

завжди йому дошкулити, та присікався до цехмайстра за всяку дрібницю.

Маючи згоду городского отамана, щоб наламати хвоста вражому цехмайстрові, Тодосій підкрутив свій рижий вус і став мислити, яке б ото коверзне діло затіяти, щоб підкласти свиню нелюбому цехмайстрові.

Того ж таки дня, у надвечір'я, коли в городі все ще шумів і вирував ярмарок, незважаючи на те, що гальські купчики, поярмаркувавши не погано, складали неквапливо нерозпроданий товар на вози та й поволі вибиралися домів, городський писар Тодосій подався поза городами до військового товариша Кузьми Рака, який сидів хутором поблизько города.

Військовий товариш Рак був багатенькою людиною. На його левадах випасалися табуни прекрасних степових коней, прудких, мов вітер, що їх він і продавав за добрячі гроші козацьким полкам та московському війську.

Світлиця Ракової господи була влаштована по старому козацькому звичаю. Рак хоч був кріпко грошовитою людиною, не постройв собі зумисне панського будинку, як це робили залюбки багатенькі військові товариші. Попід стінами у світлиці стояли дубові широкі лави. Був тут і дебелий дубовий стіл, накритий білим, мов сніг обрусом, а під стелею тягнувся сволок, на якому був викарбований хрест і напис, хто й якого року »создав цю обитель«. У божнику були образи, прикрашені вишиваними рушниками, а на стінах висіли дорогі шаблі, пістолі, польські та німецькі сталеві мисюрки, ятагани, булати, келепи. Та ще стояли у світлиці полиці з різним золотим, срібними кришталевим посудом й іншим багатством, здобутим у війнах батьком військового товариша та й самим уже Раком, кремезним козарлюгою, сліпим на праве око, що його він утратив у бою з татарами.

— Ого! Рідкий гість завітав, — привітав радо Рак городского писаря, — сідай ке лише й пригощуйся варениками. Ніхто таких смачних вареників не готує як моя Маланка. Жінко! — гукнув Рак, — а дай ке лишень другу чарку!

Тодосій, не даючись просити, став одразу ж уплітати смачні вареники, що аж купалися у маслі та, попиваючи грушівку, виклав Ракові свій замисл, — наламати хвоста капосному Гнилиці, прикинувши при тому, що й городський отаман не від того, щоб провчити вражого цехмайстра.

— Що ж, це можна, — погодився Рак, — діло не зложное, я його вчиню. За те в магістраті мені треба твоєї помочі, Тодосію.

— Говори, в чому діло?

— Таранин луг ти звичайно знаєш. Мені він вельми приготивсь би на випас коней. Луг належить до города й купити його мені не вдасться. Ти ж пособи мені, щоб я зміг той луг винайняти від города на випас коней.

— Мислю, же то можна зробити. Оце поговорю з городовим отаманом і звістую тобі, яким вітром віятиме. Як отаман буде за мною, тоді все пройде гаразд...

Військовий товариш Рак, діючи з намови городского писаря, навідався за кілька днів у город і, зайшовши до цехмайстра Гнилиці, став замовляти собі дорогі чоботи зі сірої замші. Цехмайстер зацінів дорого, вказуючи, що замша дорога, бож її треба спроваджувати з Києва. Рак не сторгувався зумисне з цехмайстром, вимовляючися, що, мовляв, цехмайстер цінить задорого і, зайшовши до шевського майстра Сильвестра Борода, замовив собі чоботи зі замші по значно дешевшій ціні.

Коли ж чоботи були готові, Рак пішов тоді до цехмайстра Гнилиці й почав з ним сваритися за те, що цехмайстер порушує встановлені цехові ціни.

— Бачиш Гнилице, які гарні чоботи пошив мені Борода, — хизувався Рак новенькими чобітьми. Й зробив краще ніж ти. І дешевше. Де твоя совість?!

— Робота нічого собі, — мовив ніби байдуже цехмайстер, — але матеріал нікудишній. За рік-два зовсім зітреться.

— Це ти вже неправду говориш, Гнилице, — накинувся на цехмайстра військовий товариш, — матеріал добрячий хоч куди. І за роботу Борода взяв як Бог приказав. Ось, ке, ти лише скажи мені, як це ти міг порушити цехову таксу? Адже ж ціна за матеріал і роботу встановлена цехом. Як же ти одважився порушити таксу, га?!

— Я не порушив цехової такси, — боронився цехмайстер, — матеріал буває різний, один дорожчий, другий дешевший. Ти хотів чоботи з добрячої замші, а це дорогуватий матеріал. Тому я й поставив таку ціну.

— Не хочу і слухати, що ти верзеш, — впирався Рак, — подам тебе до магістрату за порушення такси. Ти мислиш, що як ти цехмайстер, тобі вільно порушувати цехові регулямени й чинити, що завгодно. Е, ні, голубе! І над тобою є власть...

Військовий товариш Рак, полаявшись з цехмайстром, справді подав Гнилицю до магістрату. Там на це тільки й ждали та оштрафували цехмайстра гривною.

За цехмайстром обстояв цех і подав відклик до сотника. Сотник потягнув руку за магістратом, а тоді цех зарекурсував* до полку. Справа опинилася в полковому суді. Цех програв. Цехмайстрові Гнилиці довелося заплатити грошову кару за порушення цехової такси. Цех мав заплатити всі судові кошти, а цеховим братчикам було суворо наказано, щоб вони не відважувалися порушувати встановленої такси на свої вироби, бо будуть »якь самоволци власти і праву противляся примкнені«.

Хмелівські міщани – купці й цеховики, побачивши, яке лихо трапилося шевському цехові за те, що відважився виступити проти магістрату, притихли й уже не домагалися городского сходу.

Городовий отаман Біловід і писар Тодосій затирали руки з великого вдовілля, що провчили вражих цеховиків, а цехмайстер Гнилиця нишком лютував і кляв магістратських хапуг, безсовісну сотенну старшину та несправедливий полковий суд.

*Зарекурсував — подав відклик, апеляцію.

У КЕНІГСБЕРЗІ

— Ще чашечку чаю?

— З приємністю вип'ємо, ваша достойносте.

Довге чорне кімоно хитнулося, наче проплило по кімнаті, а міцна, жилава рука поклала легенько, майже нечутно, на столику чашки зі запахущим чаєм.

Аскер-паша не міг не зауважити дорогого персня на середньому пальці послової руки. На персні розкидалося щирим золотом сонце – символ далекого таємничого Ніппону*.

На лиці посла, барона Йомути, не можна було нічого відчитати. Воно було жовте й не порушне. Голос барона був тихий, проте виразний і спокійний, без найменшого хвилювання.

»Важко збагнути цього нехриста, – міркував граф фон Герц, – ніяк не вловиш, що він мізгує. Але добре, що він не любить москалів«...

*Ніппон – Японія.

— Нас, достойні каваліри, — мовив тихо барон, — єднає спільний інтерес — приборкувати Московію, яка виростає на наших очах у великодержаву. Цар Петро намагається зробити її європейською потугою, але завойовування його військами щораз більших просторів азійської території та поневолювання волелюбних народів і племен вказує, що Московія хоче стати теж і азійською потугою. Вона експансує постійно. й це турбує серйозно уряд нашого божеського мікада*. Ми не хочемо, щоб Московія стала сусідом країни сходячого сонця, бо тоді, хоч нас і розділятиме море, Ніппон буде почуватися загрозеним...

— Розуміємо, — притакнув Аскер-паша, — а як Китай, ваша достоїнність?

— Китай, це теж наша турбота, — продовжував барон Йомута, — це наш неприятель, до якого тепер залицяється Московія. Можливий альянс, нездорового під державним оглядом, але велелюдного Китаю та експансивної Московії може бути вельми загрозливий для Ніппону. Тому, як бачите, ми шукаємо союзників в Європі, щоб із їхньою допомогою погамовувати московську експансію.

— Що звичайно не легко дається, — замітив граф фон Герц.

— Так, це правда, — притакнув барон, — деякі європейські держави ставляться не тільки що прихильно до Московії, чи пак по-новому — Росії, а навіть захоплюються розмахом її модернізації. Інші легковажують наростаючу нову політичну силу в Європі, яка, до речі, ніколи не буде на мою думку, ставитися прихильно до Європи. Цар Петро хоч європейізує Московію, проте вона ніколи не буде духово європейською і ніколи не сприятиме Європі...

Граф фон Герц немало дивувався, слухаючи барона. «Як цей ніппонець глибоко мислить? Все те, що він говорить, істинна правда, що її не все хочуть розуміти чи збагнути деякі європейські володарі».

— Радіємо, що Висока Брама збагнула підступну політику царя Петра й нас підтримує. Прошу переказати великому везірю мою вдячність, — нахилився барон до Аскер-паші. Цей мовчки легко вклонився.

— Доля козацького хороброго народу нам також не є байдужою, — продовжував барон Йомута. — Його прагнення жити вільним життям ми підтримуємо. Вам відомо, ефенді, ми підносили козацьку справу на французькому, англійському та австрійському дворах. Тут, у Пруссії, ситуація не до-

*Мікадо — японський імператор.

підна, бо занадто захоплюються Московією, або радше кажучи, забігають ласки у москалів. Ваш електор, достойний пане графе, вельми слухається царя Петра.

— На жаль, так, ваша достоїнсте, але його повірений граф фон Герц думає зовсім інакше про царя Петра й москалів як саксонський електор, — посміхнувся граф.

— З чого я вельми радію, — підхопив весело Аскер-паша.

— Я теж не менше, — посміхнувся й собі барон Йомута, — багатько чував я про вас, достойний пане графе і радію, що у вашій достойній особі маємо доброго приятеля й союзника проти москалів.

— Що буде в моїх силах, зроблю і допоможу добрій справі, — склонився граф, поклавши руку на грудях.

Барон Йомута попрохав своїх гостей до їдальні.

Був час вечеряти.

Над Кенігсбергом насупилися чорні хмари.

У них загоготів літній грім і сліпучі блискавки стали прорізувати скуповдані хмари.

Линув зливний дощ на рухливе місто.

Важкі дощові краплі стукали голосно об квартирки вузьких високих вікон чепурного будинку на Фюрстенштрассе, над входовими дверима якого чорнів московський царський орел.

Граф Петро Андрійович Радонов, насупившись, підійшов до вікна.

Кремезний мужчина у шкуряному каптані, що сидів біля стола, зам'яв нервово в руках свій ловецький капелюх.

— Ви, Гансе, справжній йолоп, — повернувся граф лицем до мужчини, — не знаю, за що властиво я вам плачу? Досьогодні ви ще не вспіли розвідати, де саме в Кенігсберзі перебуває той прешелепуватий француз. м'сьє Лімес, що попсував наш увесь плян.

— Прикро мені, ваша високосте, але не зміг нічого довідатися, — розвів безрадно руками мужчина, — я приказав моїм людям нишпорити без угаву в місті, і як не диво, не можуть попасти на слід того жевжика.

— Гоніть у ший своїх людей, грозіть, хай пильно далі шукають.

— Що зробити, як попадуть на його слід?

— Ще й питаєте? — здивувався граф, — вислідити, схопити, вкинути у льох під доброю сторожею і повідомити мене негайно. Я хочу сам його допитати.

У двері постукано.

— Ввійти! — кинув різко граф.

До кімнати ввійшов молодий білявий чоловік у такому ж шкур'яному каптані, як Ганс, і, побачивши графа Радонова, низько вклонився. — Це — Кароль, один із моїх людей, — підвівся Ганс. — Що сталося, Каролі? Чи, може, знайшли слід француза?!

— Ще ні. Але в ніппонського посла барона Йомути. гостюють саме тепер якісь два невідомі шляхтичі. Ну й я погнав сюди сказати.

— Ти бачив їх?

— Ні. Коло будинку крутиться Гайнц. Він і сказав мені, що це напевно чужинці. Багато одягнені, приїхали каретою, і вже довгенько сидять у барона.

— Гм... — потер чоло граф, — це можуть бути важні персони. — Після хвилиної надуми він звернувся до Ганса.

— Скільки в тебе під рукою людей в тій хвилині?

— Набереться до п'яти. Інші в пошуках за французом.

— Вистачить і п'ять. Збирай їх негайно, бери карету, й коли чужинці вийдуть з будинку, їдь вслід за ними. Використавши догідну хвилину, зроби наскок на них. Але привези їх живими. Мені трупів не треба. Зав'язати їм очі, щоб не бачили куди їх везуть...

— Гм... — почухав Ганс потилицю, — це доволі небезпечна справа, ваша достоїнність. У місті повно сторожі. Всі ж чужинці перебувають під охороною великої ради Кенігсбергу...

— Чого ти боїшся? — скривився граф, — хіба ж тобі першина схоплювати людей? Ти й твої люди одержуть добру винагороду.

Радонов підійшов до стола і вийняв із шухляди невеликий гаманець, туго набитий грішми.

— Бери! — простягнув він гаманець Гансові. — Справишся добре, дістанеш ще раз стільки.

Ганс підкинув незаметно гаманець у руці.

— Добре. Послухаємо вашої високости. Ходи, Каролі! — звернувся він до білявого чоловіка.

Обидва німці низько поклонилися графові й вийшли з кімнати. Радонов, підійшовши до вікна, бачив, як вони перебігли вулицю і щезли за її закрутом.

Хоч Ганс стягнув скоренько своїх забіяк і вони поїхали каретою до будинку ніппонського посольства, проте ніякої карети там уже не дістали.

Заклявши сердито, Ганс відправив карету, а сам із своїми людьми вирішив іще навідатися до декількох виставних гостинниць, сподіваючися, що може випадково трапить на чужинців, котрі відвідували барона Йомуту, або натрапить на слід клятого француза, через якого він і його люди мають скільки мороки та товчуться мов навіжені вже кілька днів по місті.

В міжчасі, Аскер-паша і граф фон Герц уже сиділи в невеличкій темнуватій коморі, вщерть заваленій різним крамничним добром, і при світлі лойової свічки гомоніли тихо із французом, за яким так мишкували найманці московського посла графа Радонова.

М-сьє Жак Лімез, хитруватого вигляду мужчина, одягнений як найродовитіший кенігсберський торговець рибою, переказував обидвом найновіші важливі новини із французького двору.

— Наш двір, — говорив м-сьє Лімез, — вельми сердитий на москалів. Вони схопили в Польщі нашого агента. Особа не важна собою, але знала певні секрети. Москалі потягли його на дибу й битий кнутом бідолаха виспівав, що знав. Тому й москалям удалося у відносно короткому часі вбити двох інших агентів і схопити ще одного в дорозі до Австрії. Цей останній, що діяв із доручення маркіза д'ю Фре був важною персоною, і наш двір звернувся до москалів із вимогою, щоб вони відіслали нам схопленого посла, в заміну за одного їхнього жевжика, котрий попався оце нещодавно в наші руки. Москалі відмовилися видати агента. й це погіршило вхаємовідносини обидвох дворів.

— Що переказував маркіз д'ю Фре?

— Є труднощі, коли йдеться про козацьку справу.

— Які ж то? — насторожився Аскер-паша.

— В найближчих місяцях вступає на престіл наш юнак-король. Заповідаються деякі зміни на дворі. Невідомо, яка буде далі політика нашого двору відносно Московії? Є деякі впливові вельможі, котрі уважають, що Франції треба мирно жити з Московією. Було б зле, коли б число таких прихильників Московії росло, а тому маркіз д'ю Фре й маркіз Гізот докладають всіх зусиль, щоб послаблювати впливи тих вельмож.

— Перекажіть їм мою найбільшу вдячність за те, — проказав тихо Аскер-паша.

— Перекажу, ефенді.

— Що чинить достойний граф Орлик?

— Хворів і довгий час не був у Версалі. Маркіз Гізот згадував мені, що достойний граф Орлик має намір порушити знову справу козацької нації на державній раді у Версалі.

— Передайте, будь-ласка, моє письмо достойному графові, — подав Аскер-паша Лімезові невелике писемце.

— Від мене також, — простягнув і собі письмо граф фон Герц.

Лімез зняв правий чобіт із ноги, й натужившись, крутнув у руках закаблук, що був прикріплений на гвинтах до чобота. У закаблук був малесенький сховок, куди Лімез вткнув обидва листи, склавши їх у манюсний квадратик і закрутивши опісля міцно закаблук.

— Непогано придумано, — похвалив граф.

Пізно вночі Аскер-паша і граф фон Герц попрощалися з Лімезом і, вийшовши непомітно задніми дверима, подалися до своєї гостинниці, в якій зупинилися під прибраними прізвищами саксонських купців, котрі прибули до Кенігсбергу продати збіжжя. Місто роїлося від усяких купців, як із німецької землі, так і чужоземних, і вони обидва не викликали ніякої підозри.

Коли ж вони проходили вузькою і темнуватою вулицею на них несподівано навалилася п'ятірка здорованів.

— В'яжіть їх! — загорлав один із напасників.

Аскер-паша і граф фон Герц вихопили блискавично ножі.

На вулиці закипіла завзята боротьба. Напасники, а були це люди Ганса, хоч і їх було більше, падали один по одному, проколені ножами, а побачивши свою поразку, Ганс, заклявши люто, кинувся навтікача, а за ним побігли ще двоє його людей.

— Що це за харцизяки на нас напали? — штовхнув граф чоботом одного з трупів. Глядіть, ці драбути, зовсім пристойно одягнені. Виглядає, що це не грабіжники.

— Чи була це не робота Радонова?

— Зовсім можливо, — говорив граф, — витираючи ніж із крові. — Ходімо ж скоро геть, щоб не мати клопоту з міською сторожею.

І обидва зникли квапливо в темній вулиці.

Куранти на Кенігсберзькій ратуші вдарили лунко опівніч.

З моря підіймався нічний прохолодний бриз, а ген далеко над морем дягали чорні хмари.

КАВАЛІРИ ОРЛИКОВОГО ПОЛКУ

На версальську розкішну палату, яка вся мерехтіла сяєвом сотень воскових свіч, лягав уже вечірній сумерк.

Із квітників, які оточували палату широкими колами з трьох сторін, нісся духм'яний запах розквітлих рож і різних квітів, що ними так пишалися версальські огородники.

На палатному подвір'ї було метушливо й гамірно.

Столичне панство з'їздилося на вечірній концерт у палаті, на якому мав виступати скрипаль Кулері, що його вельми полюбляв регент, князь Орлеану Филип II*.

Всюди метушилася служба, лакеї та дворські наводили порядок між каретами й повозами, котрі залягли все подвір'я й широку дорогу.

У вестибюль версальської палати вливалася хвилюю елегантно зодягнене панство. Дами в широких кринолінах, а мужчини у квітчастих одягах, у блискучих штиблетах із золотими та срібними заціпками, і обов'язковими палочками у руках.

*Филип II — князь Орлеану, був регентом Франції від 1715 до 1723 року.

Не бракувало між панством і офіцерів у розшитих золотом уніформах, високих чоботях із блискучими острогами. Вражав вишуканий багатющий одяг, який переливався грайливими барвами у величезних дзеркалах, котрі сягали аж до стелі, розмальованої чудовими алегорійними картинами.

У невеликій затишній кімнаті, в якій відбувалися звичайно наради міністрів і королівських дорадників, збирався неквапно королівський вужчий консилиум. Звичайно консилиум скликав сам регент Филип II, для обговорення важливих державних справ, або кардинал Дубоа, який сповняв обов'язки канцлера французької держави. В останньому часі на наради вже приходив малолітній король Людовік і прислухався нарадам. Аджеж він мав у найближчих місяцях перебрати офіційно владу у свої руки.

Важливе слово в нарадах мав кардинал Андре де Флері, який був учителем короля, і до порад якого Людовік завжди охоче прихилився. Кардинал Флері був людиною розсудливою і чесною. Його вельми турбували марнотратство та деспотизм регента. Филип II останніми роками нездужав, а всі головні державні справи зосерджувалися у руках канцлера кардинала Дубоа. Кардинал, не бажаючи наразити собі королівського вчителя, з уваги на майбутнього короля, почав притягати кардинала Флері щораз більше до державних справ. Із того радів і сам Людовік.

У кімнаті вже сиділи й тихо шукали між собою – граф Тарсіє, маршал Беавіль, маркіз Гізот, кардинал Флері і молодий граф Григорій Орлик. За деякий час лакей відчинив двері й у кімнату ввійшов повагом кардинал Дубоа. Всі підвелися і вклонилися кардиналові, котрий, відклонившись, вказав усім, щоб сідали.

— Найясніший наш регент, князь Орлеану Филип II доручив мені, — заговорив стиха кардинал, — скликати вас і обговорити меморію, що її подав гетьман козацької нації, Його Милість Пилип Орлик. Серед нас є всім нам добре відомий, достойний граф Григорій Орлик, син гетьмана, й він зволить доповнити цю меморію. Прочитайте її, достойний графе, — звернувся канцлер до графа Тарсіє. Цей, підсунувши до себе ближче свічника на столі, став поволі читати довгу меморію гетьмана Пилипа Орлика. Меморія була написана, як звичайно, по-латині, й в ній гетьман, ілюструючи положення в Україні, просив французький двір вставитися за українським народом та висловив жаль, що бравншвайгський довголітній конгрес* обійшов мовчанкою справу козацької нації.

— Що ясний пан граф схоче ще додати до цієї меморії? — глянув на Орлика кардинал Дубоа. після того, як граф Тарсіє закінчив читати.

— Ваші Емінінції, милостиві панове, — склонився молодий граф, — вам відомо вже з меморії мого батька, що московський цар давить Україну й волелюбний козацький нарід. Цар Петро намагається перетворити козацьку країну у провінцію своєї держави. Франція є сигнатором постанов бравншвайгського конгресу, згідно з якими всі європейські держави повинні змагати до встановлення тривалого справедливого миру в Європі. Як можна говорити про справедливий мир, коли козацька нація опинилася в такій неволі? Я прилучуюся до слів мого батька, козацького гетьмана, й прошу світлий консилиум підтримати його меморію...

Граф Орлик глянув уважно на присутніх. Не сподівався від них багато. Насправді, ніхто з них не був наставлений неприхильно до України. Всі вони ставилися прихильно до козацької нації. Але Орликові було відомо, що французькі політичні кола воліли не загризатися з Москвою, тим більше в часі, коли був підписаний мир між Росією і Швецією, що ним закінчилася 20-літня війна між тими державами. Не вийшло теж нічого з плянів гетьмана Пилипа Орлика довести до створення східньо-європейської коаліції, зверненої проти Росії.

— Т-так — промовив по хвилині кардинал Дубоа, — всі ми співчуваємо хороброму козацькому народові, що опинився в московській неволі. Прикра ця справа, ще й тим, що наша союзниця Швеція вийшла переможеною у довголітній війні, та що на конгресі у Ніштадті на виразну вимогу Росії не було включено в пересправи комплексу козацької нації, бо москалі заявили, що, мовляв, цей комплекс є внутрішньою справою російської імперії. Знесилена війною Швеція не противилась, а на бравншвайгському конгресі Росія вже мала багато прихильників, і там не вдалося підняти українського питання...

— Чи наші достойні представники намагалися підняти козацьке питання на конгресі? — прищулився маршал Б'єавіль.

— В тому немає сумнівів, дорогий маршале, — звів брови вгору кардинал, — абсолютно немає сумнівів, адже все й записане як слід у наших актах.

— Дозвольте, Емінінціє, і мені сказати декілька слів, — заговорив кардинал Флері.

— Просимо, Емінінціє, просимо, — склонився кардинал-канцлер.

— Кожний конгрес – це довгі, часто безплідні балачки, мої панове. Так воно було й на бравншвайгському конгресі, а не інакше. Дійсність, однак, сьогодні така, що Росія влізла й розсілася вигідно на узбережжях Балтики. Її кораблі снуються на Балтійському морі, вона хазяйнує в Польщі, мов у своїй власній провінції, вона зазіхає на Крим, зганяючи сон із очей турецького султана. На наших очах Росія виростає у велику східноєвропейську потугу, з якою Європа в майбутньому матиме чимало клопоту...

— Вже має, — докинув маркіз Гізот.

— Дозвольте мені докінчити, — продовжував кардинал Флері, — я за те, щоб підтримати козацьку націю і заступитися за нею. Звичайно, що воювати з Росією не будемо, але наше слово, як великої західноєвропейської держави має такі свою питому вагу в Європі. Навіть цар Петро, якого вважають варваром, чого я не заперечую, рад не рад, мусить йому прислухатися. Пропоную, щоб ми порозумілися в тій справі з Англією, з якою завдяки Його Еміненції, — тут він склонився легко в сторону кардинала Дубоа, — уклалися тепер добросусідські взаємини, а коли від таких потуг-держав, як Франція і Англія, буде зроблений натиск на Петра, то Росія повинна б злагодити свою політику супроти козацької нації.

— Я перший за пропозицією Його Еміненції, — підняв руку маркіз Гізот.

— Я також, — заявив маршал Беавіль.

— І я, — підняв руку граф Торсіє.

— Бачу, що достойні панове згодні, щоб ми натиснули Росію, — посміхнувся кардинал Дубоа, — що ми і вчинимо. Звичайно, дипломатично, але твердо. А тим часом я доручу нашому амбасадорові у Лондоні порушити там згадану справу на дворі милостивого короля Юрія, який, як мені відомо, ставиться прихильно до Його Милости вашого батька, — звернувся він до графа Орлика, — й будемо поволі діяти в цій справі. Я перекажу перебіг нашої наради Його Світлості, нашому регентові, а вас, достойні панове, запрошую тепер на вечірній концерт, — підвівся кардинал Дубоа.

Всі йому вклонилися.

— Ліпше щось, як нічого, — нахилився до графа Орлика маркіз Гізот, крокуючи поруч нього блискучим паркетом розмальованого коридору версальської палати, — з кардиналом не легка справа, як самі знаєте, він не хоче дразнити Росії. Але, побачивши нашу однозгідну поставу, сьогодні він не дуже спротивлявся.

— Але, чи справді кардинал поробить потрібні заходи? — сумнівався граф Орлик.

— Про те будьте спокійні. Рішення королівського консилиуму зобов'язує канцлера держави. А втім, від чого ж ми?! Будемо допильновувати тієї справи. Ага! Щоб я не забув. Мій агент зустрівся у Кенігсберзі з Аскер-пашею. Цей шибай-голова передав вам листа. Ось він, — подав маркіз графові малюського листа. — Подивляю вас, козаків, що маєте таких відданих людей справі свого народу, — говорив маркіз.

Повз них проходив коридором повагом кардинал Флері і відклонився їм із приязною усмішкою на їх уклін.

— Майбутній канцлер Франції, — сказав маркіз Гізот, услід проходячому кардиналові.

— Думаєте?..

— Не маю сумніву. Регент хворіє і довго не проживе. Після його смерти владу вже твердо перебере наш юний король. Кардинал йому, наче другий батько. Я певен, що Людовік найменує його канцлером.

— Було б не погано, — сказав ніби до себе граф Орлик.

— Авжеж, — притакнув маркіз, — кардинал Флері — це не Дубоа...

Граф Орлик засміявся, зрозумівши натяк.

Маркіз і собі засміявся.

За хвилину вони загубилися в натовпі пишно одягненого, напудреного й напарфумованого панства, яке вливалось широкими дверима до палатної концертної залі.

Молодий граф Орлик не збирався йти на концерт. Він зійшов униз широкими сходами до розкішного вестиб'юлю, уклонився галлянтно знайомим дамам, котрі підіймалися сходами на перший поверх до концертної залі, і, вийшовши на палатне подвір'я, подався до своєї карети.

— До »Чайки«, Пилипе! — кинув він козакові-візникові.

Проїхавши не без труднощів просторе подвір'я, заглощене вщерть каретами й повозами, Орликова карета жваво покотилася шляхом до Парижу, залишивши позаду весело освітлений Версаль, грайливі водограї і п'янкий запах розквітлих квітів.

— — — — —

Козацька старшина Орликового полку сходилася, як звичайно, в гостинниці »Чайці«, старого Климентія, ветерана Пол-

тавського бою. Проворний сотник, що мав, як говорили козаки »жидівську голову«, почав іще на Молдавщині займатися торгівлею. Згодом побував декілька років у Туреччині, а переїхавши до Парижу, пан Климентій купив не дуже то зугарний, але просторий домище, відновив його. й заклав гостинницю. В Парижі завжди було чимало різного люду зі слов'янських країв – купців, студентів, ремісників, а всі вони, знаючи, що в гостинниці пана Климентія можна смачно поїсти чи своїх, або подібних до своїх страв, та й заночувати в потребі, – загощували радо до його гостинного двору.

Статечний пан Климентій був усім радий, а найпаче радів приходом своїх земляків.

Коли ж сформувався королівський кінний полк із козаків - волонтерів, що його полковником став молодий граф Григорій Орлик, тоді гостинниця пана Климентія завжди повнилася козаками, бож де інде, козаки могли поїсти смачного борщу, поласувати вареників чи галушок, як не у гостинниці свого ввічливого земляка.

Для старшини Орликового полку пан Климентій мав окрему, невелику кімнату, прибрану на козацький лад, із образами, прикрашеними вишиваними рушниками, розмальованою печею, дубовими лавами, і навіть старим почорнілим сволоком, із обов'язковим виритим на ньому трьохраменним хрестом.

Ця світлиця нагадувала завжди козацьким старшинам ніби оту малюсеньку часточку їхнього рідного краю і створювала почуття рідного тепла. Тут вони могли повеселитися, розповідали свої воєнні пригоди, а нераз і гірко сумували, коли туга в'ялила їхні вояцькі серця за Україною.

Старшина сходилася того вечора весело й голосисто. Прийшли завжди усміхнені брати-лейтенанти Андрій і Кирик Залуцькі, суворий на виду, але насправді великий добряга, капітан Сергій Приподобень, що його прізвища французам ніяк не вдалося правильно вимовити. За ним прийшло декількох розбавлених молодих хорунжих, котрі, користаючи з вільного від служби часу, гуляли в Парижі, здорові, вродливі молоді козаки – Сергій Дубок, Анатолій Вусик, Яків Макаренко і Остап Бульбенко. Вони виростили вже на чужині, вийшовши з батьками на еміграцію після Полтавського бою. На чужині вони й навчалися, а відомо, що козака все тягне до шаблі, тому й не диво, що вони опинилися в Орликовому полку. Служили в полку теж і в літах уже козаки-старшини, як хоч би майор Іван Чуйко, підполковник Федір Мирович,

капітан Евстахій Лелека. Вони служили й воювали під рейментуванням гетьмана Мазепи, були учасниками багатьох походів, рубалися з турками, татарами, поляками, шведами, москалями та дивували французів своєю одвагою і знанням військового діла.

— Чим же ти вгостиш нас сьогодні, пане Климентію? — мовив капітан Приподобень, розгладжуючи свій довгий вус, — я б поїв охоче вареників.

— Будуть і вареники, — посміхнувся пан Климентій.

— Я хочу галушок, — загаласував жвавий Дубок.

— І я, і я, — підхопили хорунжі — Макаренко й Вусик.

— Правильно. Галушок давай, пане господарю, — підтримали молодих хорунжих обидва брати Залуцькі.

— Та що це панове? Я протестую, — обрушився Приподобень, — через вас, галушників, чесному козакові годі й вареників поїсти.

— Підтримую тебе, — підморгнув Приподобневі майор Чуйко.

— Я теж за варениками, — посміхнувся й собі капітан Лелека.

— Ні! Ми хочемо галушок, — упералися полтавці.

— А може, поїсте коржів із медом? — підказав їм пан Климентій.

Полтавці переглянулися й реготнули.

— Бач, старий хитрюга, хоче відмовити нас від галушок. Е ні! Діло не вийде. Хай славляться наші галушки, а щоб ними не вдавитися, ми їх і замочимо здорово доброю наливкою.

— Що кому, а курці просо, — сміявся у вус старий Мирович.

— Давай, пане Климентію, галушки бісовим полтавцям, а нам дай таки вареників. Але не кажи подавати до столу раніше аж поки не прийде пан полковник.

— З напоїв, що волієте?

— Наливку — заволали полтавці.

— Слив'янку!..

— Грушівку!..

— Чисту горілку! — кричали молоді хорунжі.

— І вибагливі ж ви, бісові діти, — сміявся Мирович, — хочете, щоб пан Климентій таскав сюди весь свій погріб, чи що?

— Хвалити Бога, напоїв у мене не бракує, — мовив пан Климентій, — зараз же звелю принести, що тільки бажаєте...

За деяку хвилину дві кароокі служки пана Климентія принесли старшинам бажані напої й розставили чарки на

столі. Мирович налив одразу одну чарку запашної слив'янки для графа Орлика, знаючи, що це йоголюбимий напій.

Випивали.

— Де ж це забарився пан полковник? — звернувся Чуйко до Мировича.

— Королівський консилиум засідає сьогодні у Версалю. Визивали там і нашого графа. Мабуть, тому й забарився.

— А! Об чім там радили, не знаєш? — цікавився Чуйко. З Мировичем вони були майже однолітки.

— Нічого ближче не знаю, — стелув плічми підполковник, — мабуть про справу України. Таке щось граф мені натякував, вибираючись до Версалю.

— О! Це цікаво. Може граф щось нам розкаже.

— Може. Граф не вельми балакучий у таких справах. У батька вдався. Пилип умів тримати те що слід у таємниці.

— В Мазепи навчився.

— Правда, правда. В покійного гетьмана можна було багато дечого доброго навчитися.

— Великого розуму був чоловік.

— І великої політичної кебеті.

— Гетьман Орлик не меншої.

— Еге ж. Також вельми мудра голова.

— Вчена...

— Щож там тепер діється у нашій Гетьманщині, — ніби запитував сам себе, капітан Лелека.

— Затискують москалі нашого брата так, що аж чуби тріщать...

— За минуле карає їх і нас Бог.

Минуле...

Тінь смутку побігла по обличчях старших офіцерів.

Згадували вони часто, оте злочасне минуле, яке назавжди лишилося в їхній пам'яті спаленими руїнами Батурина, гарматною канонадою під Полтавою і довголітнім перебуванням на чужині. Плакали вони, мов діти, хоронячи свого старого гетьмана в чужу землю. Осталися вірні його заповітові і служили тепер вірно гетьманові Орликові. У Франції жилося їм непогано, але кожного з них п'явкою ссала туга за Україною. З молодиками була куди легша справа. Вони хлопчиками покинули Україну й виростили на чужині. Франція ставала їм уже другою батьківщиною і поневолі заступала їм Україну. Але всі вони чулися щирими українцями, були завзятими мазепинцями й любили всім серцем і душею оту далеку чарівну Україну, що їй довелося їм покинути ще малими хлопчиками.

— Так, воно так, — мовив журливо старий Мирович, — московський підступ і терор розбили до краю єдність нашого народу. З покійним Мазепою стануло нас заледве кілька тисяч. А решта?! Одні стояли осторонь, та мовчки сприйняли Полтавську трагедію, а другі перейшли до москаля. й допомогли Петрові погребати козацьку волю...

— Минулого не завернемо.

— А майбутнє?

— Чиє? України чи наше?

— Звісно, що України. Що ми?! Хвалити Бога пригулок маємо, а що доводиться воювати за чужі інтереси, на те, немає ради. Ми на чужині. Хіба ж нашого брата в Україні цар Петро не гонить в походи й не заставляє його гинути за московську імперію?!

*Прощавайте, я їду в чужі краї,
Звідкіль немає повороту.
Прощайте, друзі ви мої, —
Вам не завдам я більш клопоту.
Забудьте ворогів, бої.
Втішайтеся скільки вам охота, —*

затягнули грімко молоді хорунжі популярну вояцьку пісню. Її вмить підхопили інші і за хвилину вся кімната гриміла голосним співом.

Скрипнули двері.

У кімнату ввійшов граф Григорій Орлик.

Старшини як співали, так нагло і вмовкли та позривалися з місць.

— Доброго вечора вам, панове! — привітався граф.

— Доброго здоров'я і вам, ясний пане графе? — вигукнули старшини.

— Просимо сідати, — звернувся старий Мирович до графа, — пан Климентій давно вже хотів подавати вечерю, але ми ждали на вас.

— Спасибі, спасибі, панове!..

Смаглявий, схожий на батька, молодий граф Орлик, одягнений був у розшитий золотом камзоль із білим, мов сніг, жабо та мав перуку, згідно з обов'язуючою модою у Версалі. Звичайно, граф полюбляв ходити у своєму військовому мундирі, але мусів переодягатися у вишуканий елегантний одяг, коли йому треба було їхати до Версалю.

— Панове старшини щось співали, заки я прийшов, — мовив

граф, окинувши присутніх своїми сірими розумними очима.

— Молодник, ваша достоїнство, виводив пісеньку, що її вельми полюбило тепер вояцтво.

— Справді? Яку ж то?..

— »Прощавайте, я іду в чужі краї«.

— Знаю, знаю, — притакнув граф. Це Вольтера. Його не люблять, але він блискучий ум.

— Язик у нього, мов бритва, — посміхнувся молодий Дубок.

— Гостріший як у твоєї Розалії, — вколов його Макаренко.

Молоді офіцери здержано захіотали. Їм було відомо, що Дубок крутив романс із вродливою, але вельми гостроязикою орлеанською шляхтянкою.

— Знайшов порівняння, — надув Дубок ображено губи.

Офіцери готові були тут же завести суперечку між собою, але служки пана Климентія стали вносити в кімнату вечерю, а запах смачного борщу, вареників і галушок утихомирив їх і весела старшинська братія почала вечеряти, підливаючи вареники й галушки щедро слив'янкою, грушівкою, наливкою, а то й чистою горілкою.

Граф Григорій Орлик сидів між старими офіцерами свого полку й за вечерею розповідав їм про нараду королівського консилиюму у Версалі.

— Виглядає діло не зовсім весело, — скривився Мирович, почувши про вислід наради.

— Чогось іншого годі нам покищо сподіватися, — говорив граф Орлик. — Московська імперія, що її розбудовує цар Петро, виходить щораз більше на європейську політичну сцену. Це нова сила, якої європейські держави лякаються, маючи на увазі шведську поразку. Швеція знесилена війною. Турки не хочуть зачіпатися з москалями, хоч і вельми тривожаться про своє майбуття, маючи такого небезпечного сусіда. Про Польщу не доводиться тепер і говорити. Вся вона під Петровим чоботом.

— Журбою обгортаються наші серця, — мовив капітан Лелека, — чуючи такі невеселі діла.

— Ех, і доля ж гірка, — зітхнув майор Чуйко.

Граф Орлик побачивши, що старші офіцери посумніли, почав їх розраджувати.

— Це правда, що ситуація несприємлива. Проте падати нам духом не слід. Живе ще козацтво. Мій батько не склав рук, а все діє, що може в обороні України. Багацько козацького брата розсіялося по Європі й всюди наш брат щось чинить в

обороні свого краю. Ми таки є силою, яка турбує Петра й творить йому перешкоди...

— Так, воно так, — хитав головою Мирович, — звичайно, що не все пропало. Хіба ж наш нарід не переживав різні лиха?! Переживе ще й Петра. Цар не вічний. І йому прийде кінець. Коли ж він дуба дасть, тоді й зміни придуть.

— Поки сонце зійде, роса очі виїсть.

— Все в Божих руках, — розвів руками Мирович.

— Полтавська поразка припечатала долю України, може й на століття, — хмурнів Бульбенко — Росія росте в пір'я, і як можна вирватися з-під її кормиги?!

— Як цар помре, напевно будуть зміни, — мислив голосно капітан Приподобень.

— Еге, царя й довбешкою не діб'єш, — закричали молоді офіцери.

— Я все кажу, — мовив старий Мирович, — що все в Божих руках. Ми не знаємо Божих плянів, що Бог готує для нашої землі...

Він хотів іще говорити, коли в кімнату ввійшов пан Климентій і подав графові листа на підносі.

— Тількищо привіз посланець від маркіза д'ю Фре.

— Так? Він жде на відповідь?

— Ні. Просив тільки передати листа ясному панові графові і від'їхав. Дуже поспішав...

Граф Орлик розламав сургуч і став читати листа. По хвилині він поблід і вельми схвилювався.

— Погані вісті, ясний графе? — занепокоївся старий Мирович.

— Пише маркіз д'ю Фре, що французький амбасадор у Стамбулі повідомив його про важке занедужання мого батька, Його Милости гетьмана Пилипа Орлика...

В кімнаті стало тихо.

ДИВА КОЗАЦЬКОЇ ЗЕМЛІ

— А-а-а!..

Магістер Жак Фреро позіхає так сильно й голосно, простягаючись у весь ріст під грушею, що лякає вертлявих горобчиків і вони цвірінчать, підстрибують на гілках та приглядаються з цікавістю незнайомцеві, якого вони ніколи не бачили на хуторі, а який, розлігшися безтурботно в садку, смакує раз-у-раз слив'янку з пузатенького жбану.

— Ху! Втомився, хай йому лихо, — крехче пан магістер і потягається ще дужче під розлогою грушею.

— Славна ж слив'янка у цього сотника, — облизує губи пан Фреро, — та багатенький він, — міркує гість, споглядаючи зі садку на просторе багате дворище сотника Олексія Кульбабенка.

Розкинулося воно широко.

Забудоване клунями, стайнями, сажами, дебелими комо-рами й повітками. Потойбіч саду потягнулися врожайні ниви, а на пагорбі високий вітряк розвісив свої широкі крила.

Житловий будинок сотника Кульбабенка не був вельми панський. Зате просторий, із ганком і багатьма світлими вікнами. Будинок був під новою червоною черепицею, і вона вирізнялася різко своєю червінню серед зелені та солом'яних стріх інших будинків сотникового дворища.

Пана магістра прийняли радо. По-перше, що не казати, він чоловік учений, по-друге, чужинець із далекої Франції, що маючи глейсти від французького уряду й Петербургу може подорожувати по всій Україні. Раз він подорожує, то новинок усяких знає чимало. По-третє, гінець, що приїхав із паном магістром з миргородської полкової канцелярії і значився повіреною людиною вельможного пана полковника Данила Апостола, вспів уже нашепнути сотникові на вухо, що гість, так би мовити, «свій чоловік», і знає багато дечого цікавого про Мазепинську еміграцію. Та ще коли пан магістер Фреро почав розмовляти зі сотником і його вродливою дружиною по-українському, не диво, що Кульбабенки прийняли його мов рідного, наполягаючи, щоб він відпочив на їхньому хуторі після втомлюючої довгої подорожі з Петербургу до Глухова, а звідтіля до Миргороду, а з Миргороду до Залісся.

Увечері, першого дня приїзду гостя, сотник Кульбабенко гомонів довгенько із ним наодинці і відходив на спочинок вельми задуманий. Гостя він перестеріг, щоб у розмові з іншими був обережний, бо за лихо не важко. Настали такі часи в Україні, що треба тримати язик за зубами, бо ж розвелось всюди повно всяких шпигів і донощиків, котрі вислугуються москалям на всі лади. Магістер Фреро притакнув сотникові. Це йому відомо. Перестерігали його про те й в гетьманській канцелярії і в полковничій. Що воно було так, переконався магістер дуже скоро.

Третього дня після його приїзду на Кульбабенків хутір навідався до сотника його сусід, бунчуковий товариш Лука Химчук. Чи він заїхав на хутір випадково, просто по-сусідському звичаю, чи дізнався, що в Кульбабенків гостює гість-чужинець із Франції, Бог один знає. Настирливі запити бунчукового товариша насторожили відразу пана магістра, а ще як він углядив у часі розмови, як сотник Кульбабенко поклав незаметно палець на уста, пан Фреро вмить зорієтувався, як йому слід розмовляти з Химчуком.

— Кажуть, що в Парижі проживає молодий Орлик, син Пилипа. Чи це правда? — жмурих Химчук свої хитрючі очіці.

— Правда, — притакнув магістер Фреро.

— Він наче б то займається військовим ділом?
— Займається. Він полковник то й мусить займатися військовим ділом.

— Кажуть, що в нього на службі чимало мазепинців...
— Звідкіль мені про це знати? Я цікавлюся наукою, а не військовими справами. Знаю, що є такий граф, полковник Орлик і має свій полк.

— Вам доводилося напевно зустрічатися з графом Орликом?

— Мені? Не будьте смішними добродію. Він же граф, а я звичайний собі магістер...

— Умгу!... З мазепинцями вам звичайно теж доводилося зустрічатися. Кажуть, їх багато у Парижі...

— Я їх не рахував. Може багато, може й ні. Не знаю. Це не моя справа. В Парижі завжди повно всякого люду. Нікому ж на лобі не написано, що він мазепинець.

— Кажуть, що Пилип Орлик, — гомонів підступно Химчук, — готує якусь нову затію проти Росії і що Франція мала б підтримувати таку затію.

— Що Пилип Орлик мислить, це йому одному відомо, — здвигнув плечима магістер Фреро. — Не чув я нічого такого в Парижі. Знаю одне, що Франція не збирається воювати з Росією. Це мені добре відомо.

— Виходить, що ви все таки обізнані з державними справами, — зрадів Химчук, уважаючи, що зможе потягнути за язик хитрого француза.

— Про які це державні справи ви говорите, добродію, — звів брови здивовано магістер Фреро. — Про таку державну справу, що Франція хоче жити в мирі з Росією, скаже вам кожний француз. А втім, це можна прочитати собі теж і в паризькій газеті.

— Гм... цікаво там у вас, — прищулився Химчук, — так кажете, вам нічого не відомо про замисли Орлика?

— Далебі, добродію, ви чудна людина, — розсміявся пан Фреро. — Що я можу знати про те, що мислить і чинить козацький екзильний гетьман? Скажіть самі, ради Бога! Я француз, і що мене, властиво, обходить Пилип Орлик?!..

Химчук розчарувався.

Не вдалося йому нічого витягнути від француза. »Хитрий з біса пройдисвіт« — воркотів він сам до себе, вертаючися на свій хутір. »Знає лисиця виходить чимало, та виляє хвостом«.

»...Ознаймую покорно, жи відбув-єм дискурс з одним французом, но нічого не зміг-ім розвідати, альбовім хитрий он

вельце й лукавство великое визирует з його очей... Вонтпю жи би он не знал нічого«... виводив Химчук старанно письмо до Малоросійської Колегії, описуючи свою зустріч із магістром Паризького університету Жаком Фреро, на хуторі сотника Кульбабенка.

Химчук не помилявся.

Магістер Жак Фреро знав дуже багато про мазепинську еміграцію. Він був близьким приятелем молодого графа Григорія Орлика та дружив із козацькою старшиною Орликового полку. Вивчив українську мову, історію, а завівши близьку дружбу з мазепинцями, магістер Фреро став їхнім близьким другом. У графа Орлика магістер Фреро познайомився з маркізами – Гізотом і д'ю Фре, а через деякий час вони втягнули його до французької дипломатичної секретної служби. Хоч справа козацької країни лежала в тому часі на французькому дворі, так сказати б «під зеленим сукном», проте нею не переставали цікавитися й коли магістрові Фреро була запропонована можливість поїхати в Україну, мовляв, досліджувати старовину тієї країни, а насправді приглянутися близько ситуації в Україні, перевірити особисто, які настрої в ній панують, він охоче погодився поїхати до степової Геллади. Крім реляції своєму урядові, магістер Фреро мав теж представити графові Орликові, повернувшись з подорожі, свої враження з поїздки по Україні. Магістер Фреро вивчив на пам'ять прізвища довірених мазепинців із старшинської знаті, духовенства й міщанства, вивчив теж докладно запланований свій маршрут на козацькій землі.

Наказний гетьман Павло Полуботок зробив добре враження на магістра Фреро.

»Це міцний характер, якого Петрові не вдасться так легко зламати«, — міркував пан Фреро, розмовляючи з гетьманом віч-на-віч. У нього не було сумнівів, що Полуботок патріот своєї отчизни й за неї він міцно стоїть. Полуботок — мазепинець, хоч своє мазепинство приховує вельми вміло. Інакше й бути не може, коли за кожним його кроком і словом сліdkують московські шпиги. Найближча Полуботкові старшина є йому вірна. Є полковники, що вислугуються москалям. Серед козацтва панує велика ненависть до москалів, яких вважають зайдами, грабіжниками та й взагалі варварами. Проте московська облуда, обман, зрада, вислужництво, це пістряк, що розточує живий організм козацького народу. Це запримічував на кожному кроці кмітливий магістер Фреро, подорожуючи по Україні.

Відвідував він міста, села, монастирі, школи, цікавився життям козацької старшини, козацтва, міщанства, духовенства, приглядався з цікавістю до багатьох звичаїв козацького народу. Подобалася йому вельми надзвичайна гостинність і чемність цього народу, а багатство української землі його прямо вражало. »Це благословенна земля самим Богом«, — повторяв він часто, проїжджаючи багатою землею.

Гостювалося йому чудово на багатих старшинських хуторах. Уродливі чорнобриві й пишногруді старшинські жінки обгодували пана Фреро до переситу смачною їдою і магістер потовстів помітно так, що й мусів купити новий камзоль і обширніші штани.

— Загодують мене раба Божого гостинні українки на смерть, — бубонів пан Фреро, погладжуючися по товстенькому животі.

Гріхом було б одначе сказати, що магістер Фреро тільки байдкував і ласував смачні галушки та вареники. Так не було. Він живо цікавився всякою стариною, розпитував про неї старих дідів, сліпав над хронікарськими написами в темнуватих монастирських келіях, прочитував охоче старі книги, що попадалися йому в руки в домах козацької старшини, захоплюючися їхньою волелюбністю, одвагою, завзяттям і любов'ю своєї отчизни. Мало хто з козаків похваляв москалів, хто мовчав дискретно, щоб бува не бовтнути якесь негоже слівце, хто з гарячіших гудив москалів на весь рот, хоч оглядався на всі боки, чи не прислуховується його балаканині якась вислужницька погань. На базарах магістер слухав журливих пісень, що їх співали старі кобзарі, й бачив як козаки слухали пісень та стискали міцно в руках ефеси своїх шабель.

Старшина не відпускала магістра без охорони й козаки супроводили його від одного города до другого, а бувало частенько, що якийсь сотник чи значний військовий товариш відвозив магістра у кареті з почтом у друге місце.

Різних цікавих людей довелося магістрові Фреро зустрінути в Україні.

Добрих і лихих.

Правдивого, чесного козацького характеру й лукавого, продажного.

Багацько теж різного дива побачив пан Фреро на багатій землі химерного козацького народу.

З немалим подивом ступав він по покоях полтавського єпископа Ігоря, прикрашених густо клечанням, як і годилося в переддень Зелених Свят. Само ж клечання не дивувало так магістра, як дивували його дорогі італійські вази, полиці з книгами, розмальовані на стелі сцени античних міфів та дорога зброя, розвішена на стінах.

Владика Ігор, козарлюга хоч куди, тільки шаблю йому в руки та й коня вітрогонного, вразив магістра своєю мудрістю і обізнаністю європейських справ. »Хто б це подумав, — міркував пан Фреро, — слухаючи мудрих висновків полтавського єпископа, — що в нього такий блискучий ум«.

— Великі діла звершилися на нашій землі, — говорив Владика, гортаючи велику книгу на столі.

— Великі і криваві, — продовжував він замислено. — Страшний гураган пролетів Україною, струснув нею так, що й досі вона ще не відчуняла. Й ще довго прийдеться їй заліковувати рани, нанесені тим гураганом.

— Чи вона їх вилікує, владико?

— Вилікує. Вірю в її силу. Вона, мов Фенікс, усе відроджується. Під Полтавою вдарив грім і її приголомшив. Не вбив. Це не вперше в історії нашого народу. Такі громи були й в минулому. Куди грізніше від Полтавського...— хитав він головою.

— Мене все таки турбує непевне майбуття козацької нації, яку я так полюбив, — мовив із турботою магістер Фреро.

— Все в Божих руках, дорогий гостю, — немає нічого вічного у світі. Старовинні імперії існували, розвивалися, доходили до свого зеніту, гасли, зникали, а на їхніх руїнах творилися нові організми. Цар Петро теж не вічний...

— Але його імперія ще дуже молода, Ваше Преосвященство, зауважив пан Фреро, — він її тількищо творить, і вона може проковтнути зовсім козацьку країну...

— Може. Але не проковтне. Здається. Не проковтнула нас досі. Не проковтнула нас теж і Польща, турки, не проковтне й Москва. Ми будемо завжди гостряком у її горлі. Цей гостряк уміє витривати. Його не зламає навіть Петрова жорстокість. Після Полтавського бою, я був тоді єреєм, хоронили трупів на побоєвищі. Тисячі трупів. На палях мучилися й конали у страшних муках запорожці, що їх велів посадити на палі, сп'янілий своєю перемогою, цар Петро. Досі стоїть ця жахлива картина перед моїми очима й залишиться, мабуть, до кінця мого життя страхітливий образ людської муки. Але

ніхто зі запорожців перед смертю не прохав пощади й не плазував перед москалями. Йшли на смерть, як справжні лицарі української нації. З таким лицарством, доміне, Україна не загине. Ні тепер, ні в майбутньому, — говорив владика запалюючись, а магістрові Фреро він увижався в козацькому полковничому одязі зі шаблею в руках, що летів вихром на густі ряди московського війська.

Коли магістер Фреро гомонів з владикою Ігорем, десятник полтавської городської сотні Устим Макітра, людина придирилива і злослива, про яку подейкували в сотні, що вона вислуговується москалям, зайшов до поблизької до єпископського двору корчми «Під півнем», і звелів служці принести йому ведмедик вишнівки та піріжків. У корчмі було глітно, бож підходили свята, проте Макітра, углядивши зразу ж між людьми оподалік при столі трьох козаків Кобеляцької сотні, котрі й різнилися від полтавських козаків своїми малиновими жупанами, чимало зрадів. «На ловця і звір біжить» — помислив він, просуваючись між людьми з ведмедиком і піріжками ближче до кобеляцьких козаків.

— О! Кого це бачу, — ніби радів Макітра. — Малинові загостили до нас...

— Ні, не загостили. Проїздом лише, — одізвався мирно кобеляцький десятник, потягаючи вишнівку.

— Проїздом, кажете? — Підсівся до них Макітра. — А куди ж це Бог веде?

— В Калиберду поспішаємо, — мовив чорновусий кобеляцький козак.

— По службовому веленію, значиться, — ніби байдуже мовив Макітра.

— Й так, й ні, — закурював люльку третій літній уже козак, — велено нам взяти під охорону вченого чужинця та й супроводити його до калибердського пана сотника. Так оце й сидимо і ждемо на нього...

— Де ж цей чужинець?

— У владики сидить. Ждали, ждали, а далі й зайшли хильнути по чарці й поїсти дешицю. До Калиберди далеченько...

— Значиться ви до Калиберди поспішаєте, — гомонів ніби про себе Макітра. — А хто ж цей чужинець?!

— Не знаємо. Кажуть, що француз. Але говорить по-нашому?

— Атож, — притакує кобеляцький десятник, смакуючи пампушки з маком, — говорить непогано, звичайно не так, як ми, але все таки непогано.

— Гм... це цікаво, — міркує голосно Макітра, — що ж він робить в наших околицях?

— Кажуть старовиною займається. Збирає й записує старі пісні, думи, перекази, читає старі книги.

— Оце цікаво... вельми цікаво... говорить Макітра, вминаючи смачні пиріжки. — Так, кажете, що він француз... І нашу мову знає... цікаво?

— Чого це ти, десятнику, так вельми зацікавився французом?, — глянув уважно на Макітру кобеляцький десятник.

— Та я так нічого, цікавий лише...

— Цікавим попадається по шапці від нашого брата, — глянув глумливо чорновусий козак на Макітру.

— У нас вміють вкоротити язик тим, що мають його задовгий, — огризнувся Макітра.

— Таких одважних ми вже бачили, — докинув літній кобеляцький козак.

— Облиш його, Максиме, — загомонів кобеляцький десятник, — бачиш, що людина вже напідпитку.

— Хто? Я напідпитку? — зірвався Макітра з лавиці. — Самі ви п'яні...

— Сідай Устиме, чого це ти розійшовся, — підбіг корчмар до Макітри та насилу вблагав його сісти й не гороїжитися на гостей.

Проте Макітра поглядав й далі вовкувато на кобеляцьких козаків і не розхмарив свого сердитого погляду навіть тоді, коли за шинквас, рясно завітчаний клечанням, ускочила висока, струнка, дуже вродлива молодиця, з великими карими очима, що так і пускали бісики та сяяли проміннями, від яких мліли парубки, а дядчок у куточку, що смоктав малинівку, чуть не захлиснувся, побачивши вродливу шинкарку.

— Уляночко — серце, — підсипався одразу до шинкарки русочубий спудей, — налий мені кухоль варенухи.

— Побійся Бога, Іваночку, — аж сплеснула руками шинкарка, — де ж тобі пити цілий кухоль варенухи. Дам тобі лише половину кухля.

— Справді, чого це ти, хлопче, захотів цілого кухля варенухи? — загомонів на спудея старший уже віком полтавчанин. — Ти знаєш, яка варенуха міцна, матері їй ковінька...

— Хочу цілий кухоль — впирався спудей.

— Не дам, Іваночку, їй-бо не дам, — мовила шинкарка сміючися. Й вона справді налила спудеєві лише половину кухля

вогнистого напиту, що варився півдоби в закритому горшку, сумішшю з горілки, сухих яблук, груш, вишень, слив, стручкowanego перцю, меду та ще з усякими заморськими приправами.

Варенухи захотіли ще й другі, а від такого бісового напиту всім одразу посоловіли очі. Макітра оп'ять став передразнювати кобеляцьких козаків.

— Чи це правда, що у ваших Кобеляках немає й одного путнього шинку?

— Приїдь, поглянь, — стенив плічком кобеляцький десятник.

— І чого б то мені туди їхати, — їжився Макітра, — можна й заблукати на безпутті заки дібратися до ваших Кобеляк.

— Такий із тебе козак, — засміялися кобеляцькі козаки.

— Кращий за вас усіх, — очкурі ви кобеляцькі, — викрикнув Макітра.

— Ах, ти ж гадушнику препаскудний, — обурилися кобеляцькі козаки й накинулися на Макітру. Поки прибіг шинкар утихомирювати підхмелених козаків, кобеляцькі козаки вспіли вже надавати Макітрі штовханців попід ребра та наміяли йому здорово боки. Незважаючи на утоворювання шинкаря, що Макітра все ж таки десятник полтавської городської сотні, вони схопили його за руки і хоч Макітра пручався в їхніх руках, витягли його надвір.

— А це тобі за образу кобеляцьких козаків, — проказав кобеляцький десятник і одважив Макітрі такого здоровенного ляпаса, що десятник зойкнувши, повалився на землю.

Кобеляцьким козакам так і не довелося виїхати з Полтави в клечальну суботу, бо магістрові Фреро захотілося ще відвідати полтавського альхіміка Сулюзу, про якого він почув від владики Ігоря. Провести магістра в Сулюзову обитель погодився спудей Іван, той самий, що йому шинкарка не дала повного кухля варенухи.

Сулюзова обитель була далеченько поза городом, у руїнах колишнього монастиря. Монастир згорів ще за часів Дорошенка й з того часу ніхто його не відбудовував. Декотрі монастирські келії заціліли і старий альхімік Сулюза вирішив їх використати на свою лябораторію. Ніхто того йому не забороняв, і за деякий час Сулюза, спорядивши келії, замешкав у руїнах монастиря. Він був вельми очитаною людиною, вчився в київській Академії, у Варшаві, в Падуї, пропадав без вісті довгі роки на Далекому Сході й повернувся в Україну після Полтавського бою. Займався альхімією, вмів лікувати хвороби, віщувати й знав астрономію. Велике знання зробило Су-

люзу в очах полтавських козаків і міщан малошо не чарівником. Хто зна, якби склалась його доля, якщо б не єпископ Ігор, котрий зміг утихомирити зляканих полтавчан і запевнити їх, що Сулюза ніякий чарівник і що він нічого злого не вкоїть їм. Все таки деякі полохливі міщани обходили здалека монастирські руїни, в яких загосподарився Сулюза, а жінки хрестилися нишком, коли алхімік проходив вулицями Полтави.

Було вже надвечір'я, коли магістер Фреро і спудей Іван дібралися до монастирських руїн і повернули в подвір'я, густо заросле високою травою, яка приростала повалені кам'яні почорнілі стовпи та розбите каміння. Вузька стежина привела їх до дебелих дверей, таких же почорнілих як і старезний мур зацілілих келій. Спудей постукав у двері, раз і другий, але ніхто не відповідав. Він натиснув велику залізну ручку і двері відчинилися. Ввійшовши в келію, вони побачили в ній різні препарати, дивовижний посуд, великий гльобус,вогнище, на якому у чималому горшку кипіла якась смердюча рідина, виділяючи синювату пару. На великому столі було повно всяких пляшок, звитків паперу, металевих і скляних трубок, а на людському черепі сидів сич, який почувши, що ввійшли чужі люди, закричав переразливо. На його крик вийшов із другої келії невеликий сивий чоловік із кошлатою бородою і цікавими пронизливими очима, не то суворими, не то лукавими. Одягнений він був у чорному каптані, такий же чорній камзолі та чорних західнього типу штиблетах. З-під камзоля визирала давно вже не прана сорочка.

— Гості до мене? — наче дивувався Сулюза, — вітайте, панове, в моїй обителі...

Підійшовши ближче, він став приглядатися гостям.

— Цього молодого чоловіка я знаю, — мовив Сулюза, показуючи пальцем на Івана, а вас, доміне, бачу перший раз у житті...

— Це правда, — засміявся магістер Фреро, — ви не могли мене бачити раніше, бо я француз із самого Парижу.

— Ви француз? — здивувався немало Сулюза. — Вітайте, вітайте, доміне, — метушився він. — А може краще зайдемо у другу кімнату... там вигідніше, — говорив він скоромовкою, відчиняючи двері до сусідньої келії.

Це була його одпочивальня. В куті стояло просте дубове ліжко, стара комода, такий же старий стіл і дубові крісла. Здовж стін тяглися полиці з книжками.

— Сідайте, панове, — підсунув альхімік крісла своїм гостям.

— Дозвольте, доміне, вам представитися, — склонився легко пан Фреро, — я — магістер Жак Фреро, займаюся історичними дослідками й заїхав оце до вашої гостинної країни поцікавитися старовиною козацького народу.

— Рад вітати, дуже радий, — говорив альхемік, — рідко бо заходять до мене такі гості, як оце ви, доміне. З далеких країв не приїжджають, а місцеві сторонять і бояться мене, не правда ж, молодий чоловіче? — звернувся Сулюза до Спудея.

— Та воно і правда, — замнявся Іван, — всяке про вас говорять...

— Знаю, знаю, — мотнув патлами альхемік, — бабнота верзе, начебто я зі сатаною спілкую. Дурні. Не розуміють, що я працюю для збагачення людського ума, для людського добра.

— Ви давненько тут проживаєте? — питав альхеміка пан Фреро.

— Мабуть, років десять, а мо й більше. Мені тут, на відлюдді, добре. Ніхто не лазить, не заглядає, спокійно тут, і можу займатися своїм ділом та читати й мислити...

— Згадував мені владика Ігор, що вам довелося побувати на Далекому Сході.

— Багато світу я побачив, доміне, — мовив Сулюза, поринувши нагло у своїх мислях, — багато добра і зла, багато людської суєти, все таки замало бачив перемоги добра над злом. Може, це питання поза вимірами нашої обмеженої людської мислі? Може це питання, що його не може розділити вічність? Не знаю. Схід теж не дав вдоволяючої відповіді на мої турботливі мислі. Знайомився я зі східними релігіями, та не знайшов у них того, чого шукав і шукаю...

— Божі шляхи незбагнуті, — мовив пан Фреро, — як незбагнута Божа сила, яка зі злого людського створіння робить добре. Стається чудо, коли в хаосі людоненависти людське сумління перероджується в користь духового росту людства. Людське горе вчить як треба берегти такий великий безсмертний Божий дар, як любов.

— Ви правду рекли, доміне, — підхопив альхемік, — любов — це найвища місія, що її Бог дає людям і народам, біда в тому, що нікчемна порошина, якою є людина, нехтує тією місією і стає не братом другій людині, а неситим вовком.

— Це й є перевага зла в боротьбі з добром. Старовинні, мудрі римляни говорили, що *homo, homini lupus*.

— У наших часах хіба інакше? встряв у розмову спудей.

— Людина потопав у злому, — говорив альхемік, — різні знаки на небі й на землі вказують, що людство живе у три-

**Homo homini lupus* — людина людині вовк/лат./.

вожних часах. Ніби й мир між народами, коли не враховувати тут і там невеликих воєн, проте констеляція зір віщує нові великі потрясення...

— Говорив владика Ігор, що ви, доміне, теж і віщуєте, — глянув допитливо пан Фреро на альхіміка.

— Можу дещо й сказати, — посміхнувся таємничо Сулюза.
— Якщо цікаві, готов послужити.

— Незвичайно буду вам вдячний, — склонився магістер Фреро.

— Заждіть хвилинку, — підвівся з-за столу альхімік. Він вийшов із келії за хвилину повернувся, несучи в руках велику скляну зеленкуватого кольору кулю. Він поклав її на стіл, сів на крісло, зробивши кілька таємних рухів над кулею, уп'ялив в неї очі.

За кілька хвилин на його чолі з'явилася велика напруга, а чоло зарясніло потом.

На превелике здивування магістра і спудея скляна куля почала променіти різними кольорами, в ній перевалювалися бурливо темні і криваво-червоні згущення, що виглядали наче хмари, вони клубилися, куля почала нагло спалахувати вогненними язиками, а альхімік, увесь облитий потом, заговорив гробовим голосом «...бачу Париж у вогнях... повно озброєного люду... кров і трупи на вулицях... велика фортеця лежить у руїнах... кров і ще раз кров... велика сокира відсікає людські голови... злітає королівська корона... володарі вбивають один одного... горять костюли... голод, пошесть... люди вмирають на вулицях і в домах... їздці Апокаліпси летять ночами над французькою землею... молодий чоловік простягає руку по королівську корону... війна... війна... ллється людська кров...

Скляна куля заблмала ще деякий час вогнянними спалахами, котрі зникали в густій хмарі, що згущувалася, переверталася в кулі й поволі, поволі розходила й зникала. Вкортці куля стала знову чиста й прозора як і перед тим.

Альхімік зітхнув важко й наче прокинувся з якогось важкого сну. Він обтер хустиною обличчя, залите густим потом, і глянув утомлено на присутніх.

— Простіть, доміне, що показав вам таке тривожне майбутнє вашої країни. Ми його вже не побачимо, бо воно наступить наприкінці цього століття, коли ми обидва вже будемо поза межами нашого земного життя...

Задумано мовчав, вертаючи до Полтави на нічліг до єпископського двору, магістер Фреро. Було йому чого й мислити після відвідин химерного козацького альхіміка, який навіщував таке лихо для соняшної Франції.

Спудей Іван ішов теж мовчки побіч задуманого магістра, не сміючи перебивати його задуми. Йому хотілося чимськоріше одвести чужинця до єпископського двору та й побігти собі на вулицю, де вже дівчата виводили пісні.

Вечір був тихий, тихий та дуже теплий. Зорі висипалися пригорщами на погідному небі. Перегода і місяць вплив повагом з-поза обрію, і все закупалося у місячному світлі та запроменіло.

*«Ой зів'ю я, зів'ю вінки да на всі святки,
Ой на всі святки, на всі празники,
Да рано, рано на всі празники
В бору сосна колихалася,
Дочка батеньку да жалілася».—*

неслася голосна пісня. Співали її дівчата, а їхні сорочки так і білили, наче лебідки серед зелені.

Над Полтавою розкидалася чудова тиха ніч і заспокоювала розтривожені мислі магістра Жака Фреро.

НА ПЕТЕРБУРЗЬКИХ ПРОМЕНАДАХ

Петербург виростав перед їхніми очима широкими брукованими вулицями й великими мурованими будинками. Вони були побудовані майже всі на один зразок, і тягнулися струнко, вздовж вулиць, наче солдати, з гострими гребенястими сірими дахами.

По середині ж нового царського міста, яке все розбудувалося, височіли палати, виблискуючи своїми широкими вікнами, та красуючись мармуровими портиками й колонами.

Тягнулися палати теж уздовж Неви, що її цар убгав силою в кам'яне бережжя, а чужоземні інженери накинули по через неї кілька могутніх кам'яних мостів.

Пітер* уражав своєю могутністю, але водночас навівав якусь незбагнену сумовитість. Її відчув одразу молодий Черниш, який із цікавістю розглядав нову царську столицю, їдучи на коні позаду повоза, в якому подорожували козацькі емісари, знатні військові товариші — Василь Биковський і Семен Рубець.

Черниш не захотів сідати у повіз, хоч обидва емісари наполягали, мовляв, хай бачать москалі, яке достойне посоль-

*Пітер — скорочена назва Петербургу.

ство приїхало. Все таки Черниш не схотів вїздити до Петербургу в повозі, та їхав на коні. «Краще видно все», — мовив він. Ще б пак. І так проїхав сотні верств у повозі. «Тьфу, бий його Божя сила, яка далечінь до того гемонського Петербургу. Їдеш, їдеш і подорожі кінця немає».

Ліси, ліси, пустелі, баговиння, тут і там убогі московські села з дерев'яними хатами. У вонючих ізбах повно блощиць і тарганів. Козакам зовсім не хотілося ночувати серед такого плюгавства й вони таборували під голим небом, варили кашу, бренькали на бандурах і розповідали веселі побрехеньки. Вкладалися спати під теплими кереями із грубого сукна. Та ще й накидали на вогнище багацько листатого хмизу, щоб побільше курило й відганяло кляту мушву, що хмарою налягала на валку. Сторожі приходилося не раз розкладати кілька вогнищ, щоб охоронити себе й коней від кусючої погані.

Козацька валка, проїхавши петербурзькими широкими вулицями, вузькими вуличками та провулками, зупинилася перед чималеньким заїздом-гостинницею, що її власником був старий запорожець Зосим Чудило. Це був хитрющий з біса «черкас», як його називали сусіди-москалі.

Меткий і проворний Зосим не міг жалітися на своє здоров'я, незважаючи, що його чуб припав уже давненько сивиною. Ще за Скоропадського він дав тягу в Пітер і там укоротці розгосподарювався на всю губу. Купив просторий заїзд, оновив його, влаштував усередині на козацький звичай і, «любіть та жалуйте!» Для козаків гостинниця Чудила була великою благодаттю, бож до Петербургу приїжджало завжди багато козацької братії по різних ділах, а хто з козаків проживав у Петербурзі, той горнувся радо до гостинного козацького двору.

Зосим зустрів козацьких емісарів із великою втіхою.

— Кого я бачу? — радів він, обіймаючи Рубця й Биковського. — Хоч би записку пустили, що приїжджаєте, вражі сини, — ніби сердився Чудило. — А це що за красунь із вами приїхав?...

— Це син нашого генерального судді Петро Черниш. Славний козак. У батька пішов.

— Вітай, вітай, козаче, в моїй господі, — чоломкався Зосим із Чернишем.

— Митрофане! Андрюшо! — гукав Чудило на своїх слуг, — виходьте ледарі порядок давати гостям. Покарав мене Бог такими бовдурами, що прямо розпука бере...

— Чого тобі, судар? — виткнулися на подвір'я кудлаті, рижі, вайлуваті москалі.

— Рухайтесь, ледарі, хутчіш! — кричав Зосим на них. — Кімнати маєте на горі, — говорив він емісарам, — поодиначні й чисті. Козаків і службу примістимо окремо.

А блошиці є? — прищулювся хитрюще Биковський.

— Та що ти? — аж обидився господар, — хіба ти не стояв у мене? Звичайно, що від тієї погані й у Пітері не обженешся, але хвала Богу, в моїй гостинниці їх немає..

— Не сердься, Зосиме, — посміхнувся Биковський, — я пошуткував. Знаю я твою гостинницю. В дорозі було нам так, що де б ми не зупинилися на нічліг, там повно блошиць. Так що довелося нам ночувати під голим небом.

— Поганюча країна ота Московія, — сердився Рубець. — Заїхали було ми оце по дорозі до якогось московського вельможі, як його звать, Петре?

— Хрещатов Павел Павлович.

— Отож то. Прийняв нас не погано. Навіть і вечеря була панська зі сріблом на столі. Погомоніли люб'язно. Господар був у нашому краю. Вельми хвалив нашу гостинність. Та й сам він не погана людина. Ну, значиться, йдемо спати. Слуги завели нас у горішні покої. Всюди аж блищить. Перини і подушки чи не під саму стелю. Ми ото й радіємо. От, виспимось на славу. Полягали. Коли це, брате, кляті блошиці як накинуться на нас, як почнуть кусати. «Заїдять нас блошиці!» — чую, кричить Петро у своїй кімнаті. Вискочив я з-під перини, засвітив свічку, а їх клятих повно у кімнаті, куди лише не глянь. Вбігли до мене Семен і Петро. Міркуємо, що нам діяти. От у Петра зродилася спасенна думка. З покоїв виходив балькон. Так, оце ми винесли крісла на балькон і там прокуняли цілу ніч. Над ранком взявся холод. Довелося закутуватися у свої плащі. Хай йому біс, — обурювався Рубець під голосний регіт Зосима.

Поки козаки та служба й Зосимові слуги поносили в кімнати здорові клунки та ковані залізом подорожні скрині, козацькі емісари повмивалися, переоділися та й пішли обідати. Варила козацьку їжу таки сама господиня, дружина Зосима, приємна козачка, зі слідами давньої великої краси на лиці. Вертляві служниці подавали емісарам і козакам гарячий борщ, жарене м'ясо, воловину, пампушки з олією, а Зосим тут же поставив із повагою на столах пузаті жбани з вареним медом, слив'янкою, та пляшки з прозорою, мов вода, чистою горілкою.

— Випиймо ж за козацьку славу й за вас, дорогі гості!

—підніс чарку.

— За твоє здоров'я, побратиме, й за твою ланку господиню!

Пообідавши смачненько, козацькі емісари пішли відпочивати та й заснули. Вельми були втомлені. Зосим же гомонів довгенько з козаками, розпитуючи їх про новини в Гетьманщині. Того дня козацькі емісари нікуди не ходили, а ввечері сиділи з Чудилом та цікавилися всячиною з Петербурзького столичного життя.

Другого дня емісари, одягнувшись багатенько, пішли до сенату.

Вони мали добре знайомих сенатських високих чиновників, із якими й хотіли обговорити між іншим теж і виєднання авдієнції у цариці, щоб передати їй супліку генеральної старшини. Сенатський обер-секретар Василій Андрійович Макаров довго крутив головою, коли емісари виклали йому таку справу. «Це складне діло — мовив він, батюшка цар вельми сердиться на козацьку старшину, що вона вперто домагається вибору гетьмана. Макаров розуміє генеральну старшину, бож він не новак у козацьких справах, але чи добре йти з такою справою до матушки-цариці?».

— Слухай, Василіє Андрійовичу, — мовить Рубець, — вибір гетьмана вельми важлива справа для нас. Тобі про це добре відомо. Нам увесь час одмовляють. Так оце ми надумали попробувати ще й таку можливість. і прохаємо тебе — учини нам милість і виєднай авдієнцію у матушки-цариці. Нагородимо тебе добре.

— Умгу, — мугикає обер-секретар, — усе таки це діло очень сложное.

— Знаємо, — притакують емісари, — але ти, Василіє Андрійовичу, знаєш найліпше у котрі двері слід постукати, щоб вони нам одчинилися.

— Воно так, — мовить обер-секретар, — можна попробувати. Але, для такого діла потрібно... й тут Макаров робить рух рукою, що означає гроші.

— За гроші не турбуйся, Василіє Андрійовичу, — говорить Биковський і висипає на стіл золоті рублі. На вид золота в обер-секретаря розгублюються очі. Він напружено міркує.

— Гаразд. Зроблю що потребується. Приходьте після завтра із прошенієм і дарунками для Її Величества. Все буде зроблено секретно. Добре, що батюшки-царя немає в Пітері. Попереджую, щоб ви не проговорилися про авдієнцію перед кимось зі сенату.

— Не турбуйся, Василіє Андрійовичу, — заспокоює його Рубець, — ми вміємо мовчати. В міжчасі ми завдамо сенатсь-

кій канцелярії силу роботи, — посміхається він лукаво. — Світліший вискочить зі шкіри, як побачить з яким крамом ми приїхали до нього.

— Це добре, — притакує обер-секретар, згортаючи рублі. — Приходьте, як я сказав, після завтра до моєї канцелярії. Вас пропустять. Ось тут і пропуск для вас, — і він, накресливши розмашисто кільканадцять слів на сірій картці, подав Рубцеві.

— Спасибі тобі, Василіє Андрійовичу, — дякують емісари. Рубець вручує обер-секретареві маленьку шкіряну торбинку.

— Це що таке?

— Для твоєї дружини маленький подарунок, Василіє Андрійовичу.

Обер-секретар вельми радіє. Він тисне руки козацьким емісарам і відпроваджує їх увічливо до дверей.

— Чи не розщедрилися ми забагато?, — міркує півголосом Черниш, крокуючи сенатським подвір'ям, на якому повно мармурових алегоричних статуй, а з пружних грудей Венери бризкає вода.

— Без хабаря тут ніде не обійдеться, Петре, — мовить Рубець, — обер-секретар наш давній знайомий. Коли ми тільки є в Петербурзі, завжди нам допомагає...

Другого дня козацькі емісари зі самого ранку вештаються по сенатських канцеляріях і справді, завдають сенатським чиновникам чимало клопотів різними заплутаними справами.

Його Сіятельство, граф Андрій Іванович Остерман, імперський віце-канцлер, напускається мокрим рядом на козацьких емісарів, мовляв, йому ніколи читати стільки різних бумаг, що їх вони йому піднесли. У нього повно й так переважливих справ. Ось Його Величество скоро приїде в Пітер, слід про все йому докласти, а вони приїхали й клопочуть голову бумагами. Справжнє безобразіє!...

Козацькі емісари слухають чемно, не моргнувши навіть вусом крику віце-канцлера. Рубець чемненько й тихо, мов прищучена лисиця, починає говорити, що, мовляв, емісарам вельми прикро, що сміють турбувати Його Сіятельство, знаючи, який він зайнятий, але є невідкладні справи, з якими вони приїхали від генеральної старшини, та які вимагають сенатського розгляду, а навіть і розгляду Його Величества.

— Навіщо ж тоді у вас є Малоросійська Колегія? — все ще сердиться віце-канцлер.

— Є справи, Ваше Сіятельство, що їх наш наказний і генеральна старшина просили розглянути поза відомством Ма-

лоросійської Колегії.

— Еге. Не ладите ви зі Семеном Лукичем, що?

— Не ладимо, Ваше Сіятельство.

— От, морока мені з вами, — дується віце-канцлер, споглядаючи з-під лоба на гору паперів, що їх поклали йому на стіл козацькі емісари.

— Ні, ви, мабуть, з ума зійшли! — викрикає він по хвилині, — тут же стільки справ, що їх мені треба розглядати хіба півроку...

— Сміємо сказати, Ваше Сіятельство, — мовить Рубець, що що ми згодні з тим, що Ваше Сіятельство **зволили** сказати.

— Що-о?! — витріщується граф на козацьких емісарів, не знаючи, чи вони глузують з нього, чи говорять поважно.

— Дозвольте, Ваше Сіятельство, покласти ще одну справу, — говорить Биковський і кладе на столі майже під самі руки віце-канцлера товстенький пакет.

— Збожеволіли. Ви справді божевільні! — кричить віце-канцлер. — Я вас сейчас погоню з канцелярії... От, клятий народ, оті черкаси, — сопе сердито граф, звалюючись **важко** у широке крісло з різьбленою спинкою і царським орлом.

Козацькі емісари сидять сумирно і їх зовсім не зворушує ані не лякає гнів графа Остермана. Лише Черниш сполохався, почувши як кричить і сердиться віце-канцлер, **але** побачивши спокійні обличчя Рубця й Биковського, **заспокоївся**.

— **Що це знову ви тут тицнули мені?** — втихомирюється по хвилині віце-канцлер.

— **Уклінно просимо подякувати, Ваше Сіятельство,** — підводиться Биковський з **чемним укланом**.

— Знову якась ерунда, — бурмотить граф. Усе таки він розриває пакетик і на стіл висипаються кілька самоцвітів.

Віце-канцлер міряє очима козацьких емісарів і самоцвіти та крутить головою. — От чорти. Де ви взяли **на мою** голову? — говорить він примирливо, ховаючи самоцвіти у таємну скринку свого стола. — Будемо старатися переглянути ваші справи, — підводиться він. — Передайте мій привіт Павлу Леонтієвичу і генеральній старшині.

— Перекажемо, Ваше Сіятельство, — підводяться і собі козацькі емісари.

— Вот хорошо. Приходьте сьогодні на вечерю до мого двору. Буде невелике товариство, — запрошує граф козацьких емісарів.

— Спасибі, спасибі, Ваше Сіятельство, — **кланяються** емісари.

Другого дня козацькі емісари були на авдієнції у цариці. Сенатський обер-секретар Макаров провів їх довгими коридорами літнього царського палацу до покоїв цариці й, шепнувши щось нишком придворній дамі лейді Мері Гемилтон, він по-змовницьки, підморгнувши емісарам, залишив їх самих.

Цариця прийняла ласкаво козацьких емісарів. Вона розглядала захоплено дорогі подарунки, що їх піднесли емісари, читала поволі супліку козацької генеральної старшини та, здивляючись на вродливого чорновусого Черниша, крутила довго суплікою в руках, неначе не знаючи, що їй вчинити. Цариця була видимо заклопотана. Вона не хотіла відмовити козацьким емісарам, бо їй подобалася їхня чемність і панські манери. Без розшитих золотом мундирів, прикрас, орденів, перук, навіть одягнені скромно, проте своєю чемністю і галянтністю заткнуть за пояс кожного московського вельможу. Не гоже їм відмовити. З другого ж боку цариця Катерина лякалася свого чоловіка, знаючи, що він ставиться неприхильно до козацької старшини.

— Спасибі вам, панове посли, за ваші подарунки. Мені завжди мило бачити ваших земляків у Пітері, — говорила цариця, усміхаючись. Я помислю над прошенієм вашої генеральної старшини і зроблю, що зможу. Спасибі вам. Я рада бачити у себе послів далекої чарівної Малоросії, про котру мені так багато розповідали...

Прийом у цариці не тривав довго. Придворна дама, супроводжуючи їх крізь покої, була у сьомому небі, коли Черниш говорив до неї по-англійському. Цієї мови він вчився, перебуваючи на Заході. Лейді Гемилтон запевнила козацьких емісарів, що буде теж прохати царицю, щоб вона поставилася прихильно до козацького прошенія, хоч виглядає, що це буде важкувата справа. Придворна дама була не менше як і цариця, очарована галянтними козацькими послами. Їй сердечно з ними розпрощалася.

Емісари йшли Невським проспектом, на якому завжди було веселюдно, а в торгівні дні прямо глітно. Товпився тут різношерстий люд: купці, ремісники, міщани, канцеляристи, офіцери, солдати, чужоземні торгівці й моряки. Хто з них займався торгівлею, в того був на грудях невеликий мідяний значок із царським орлом і літерою П. Без такого значка нікому із чужинців не можна було торгувати у Петербурзі. Чужинців тут було чимало. Німці, голляндці, данці, англійці, араби, тут і там чорніли навіть негри. Півні торгували во всю. Хто зовсім сп'янів та починав бешкетувати чи ліз битися, того миттю хапали за шиворіть і вижбурлювали з пивної.

Під мурами сиділи каліки й жебраки та слізно прохали милостині, простягаючи руки до купців та багатіше одягнених прохожих.

Черниш розглядав із цікавістю рухливе галасливе людське стовпище та зупинявся на мості, спостерігаючи невеликі кораблики, човни, душегубки та баржі, що ними була захарашена Нева, по другій стороні якої сіріла грізна новозбудована Петропавлівська кріпость.

Через тиждень лейді Мері Гемилтон, придворна дама цариці Катерини, зааранжувавши зустріч із козацькими емісарами, розповіла їм, що цариця говорила з Петром у справі козацької супліки. Цар вельми лютився, почувши про те, що генеральна козацька старшина поважилася з такою справою звернутися до цариці. Він нагрімав на царицю, щоб вона не вмішувалася до таких справ, нагрубіванив, як звичайно, і цариця у сльозах вибігла з його покоїв.

— Well. You know him — розводила руками лейді Гемилтон, висловлюючи при тому подяку козацьким послам за їхні подарунки, якими вони теж не забули і її обдарувати.

— Добре, що маємо й серед царициного оточення приятельку, — говорили емісари.

За декілька днів спішний гонець з України привіз листа від наказного гетьмана з дорученням, щоб Биковський негайно повертався в Україну, та поспішав якнайскоріше у Глухів, а Рубець і Черниш, полагодивши доручені їм справи, повинні теж не баритися зі своїм поворотом в Україну. З Полуботкового листа вичувалася хвилююча турбота й емісари почали готуватися в дорогу. Але, в міжчасі, граф Гавриїл Іванович Головкин, великий канцлер, прислав їм запрошення на вечірній бал у літньому палаці, що мав відбутися за кілька днів.

Рада в раду емісари вирішили, щоб Биковський вибирався таки в дорогу, а Рубець і Черниш залишаться ще декілька днів у Петербурзі й підуть на царський бал.

Так і зробили.

*Well. You know. /Анг/. — Що ж! Ви знаєте його.

ЦАР

«... Часом здається мені, що протиріччя двох йоголюбимих елементів — води й вогню, поєднуються у ньому в щось одне, дивовижне й незбагнене. Не знаю, чи ласкаве, чи жорстоке, божеське або чортівське, але, напевно, не людське...

Це справжній дикун. Московський демон у цивілізованій Європі. Дикун і дитина. Всі москалі загально є дітьми. Цар тільки вдає дорослого між ними. Я ніколи не забуду, як у малому селі, біля Вольфенбютелю, він гойдався на дерев'яних конях, намагався ловити пільних коників і бавився немов малий шкільний хлопчик. Він залюбки примушує людей робити все те, чого вони не хочуть... В анатомічному театрі в Ляйдені, приглядаючись як оголені людські м'язи корчаться, політі парафіною, цар зауважив гримасу на обличчі одного зі своїх прибічників. Він схопив його за комір, нагнув над столом і примусив бідолаху виривати зубами м'язи з тіла...

... Одного дня, в часі свого побуту в Англії, коли куртизанка не була вдоволена царською винагородою у сумі п'ятсот фунтів, цар сказав Меншікову: «Ти думаєш, що я такий марнотратник, як ти. За п'ятсот гвіней люди служать мені вір-

но й віддано, а ця повія обчухрала мене поганюче»... меншіков служить цареві вірно мов собака. Цар часто лупцює його немилосердно, кидає на землю, толочить Меншікова ногами, але дуже скоро примиряється з ним. Цей бублейник став такою нахабою, що одного дня сказав царевичу Олексієві, до речі по-п'яному: «Ти побачиш царську корону так, як я свої власні вуха». Царська влада — це поєднання сили й слабости, які віддзеркалюються в його обличчі та в жорстоких очах, від погляду яких тремтять люди. Цар жаліє пташини, але тут же видає указ, щоб злочинцям, засудженим на досмертну каторгу, виривати ніздрі аж до самої кости...

... Я не суджу його. Я лише повторюю, що чула й бачила. Всі бачать царя, мало хто — людину. Хтось може говорити: «Ця людина є дуже добра й дуже зла». Я ж хочу ще раз повторити. Я не знаю, чи він ліпший, чи гірший від інших мужчин, але часом мені видається, що він не є людський...

... Розмовляючи з графом Толстим у часі бенкету в його палаті, я все ще не могла позбутися враження з того, що побачила, їдучи на бенкет. Перед сенатом на Троїцькому сквері виростали в місячному сяєві високі стовпи з нанизаними на них людськими головами. Гайворон сидів на одній із них і клював шкіру. Ця картина переслідувала мене весь час. Азія кидає свою тінь на Європу»...

Петро Черниш згорнув сторінки, записані старанно дрібним письмом.

— Азія кидає тінь на Європу, — повторив він мимоволі прочитане.

— Це ти про що? — поцікавився Рубець.

— Повторяю слова фройляйн, придворної дами. Ось, прочитай, що вона написала про царя Петра.

Рубець, примостившись вигідно у кріслі біля вікна, почав читати, погладжуючи час до часу свій вус.

— Їй Богу, це все правда, — говорив він, дивуючись, — з головою жінка, що й казати. Не всяк може збагнути Петра. У ньому справді поєднуються людські й демонічні протиріччя. Ця придворна дама правду написала, що цар буде жаліти пташину з підбитим крильцем, але із приємністю буде приглядатися як мучиться людина, посаджена на палі.

— Деспот...

— Старовіри прозвали його Антихристом і гинуть за це під кнутами.

— Т-а-к. Петро ні в чому не змінився з того часу, коли фройляйн Арнгайм, до речі відважна жінка, проживаючи в Петер-

бурзі, записала свої спостереження про царя, царський двір і москалів. Петро не злагіднів. Залишився таким же жорстоким, яким був і раніше. Аджеж погубив свого сина Олексія і далі дубасить палицею своїх вельмож.

— Петро не любить ні нас, ні козаків, ані європейців. Його беруть зазидки, що Європа весь час поступає вперед, а його держава ніяк не може дотримати Європі рівного кроку...

— Мало що кроку? Петрові не легко вдається європізувати москалів і це його лютить.

— Європеїзація Московщини — це доволі довгий процес, — мовив Рубець, крокуючи повагом по кімнаті, — що може тривати цілі десятиліття або й століття. Звичайно, що Петрові не терпиться і він хотів би, щоб упродовж однієї ночі сталося чудо й москалі зробилися справжніми європейцями. Але такі чуда не діються. Час починає перемагати шалені Петрові замисли та його наснагу. Психіку народу не легко змінити. Ось підемо сьогодні на бенкет. Побачиш там вельмож, одягнених у вибагливий французький чи німецький одяг, у перуках, із дорогоцінними перснями на руках. Проте від того вони ані не стали європейцями, ані не змінилася їхня психіка. Все це їм накинене й чуже, до чого вони звикати-муть дуже довго. А втім, фройляйн Арнгайм підкреслила зовсім правильно, що в московській психіці є щось таке, чого європейці не можуть зрозуміти й мабуть ніколи не зрозуміють...

Бенкет відбувався у царському літньому палаці.

Велика бенкетна зала аж блищала від золотом і сріблом розшитих мундирів, чужоземного вибагливого одягу та багато зодягненого жіноцтва. Попадалися серед гостей і церковні достойники. Найближчою з духовенства особою до царя був псковський архієпископ Феофан Прокопович. Він же й виголосив заздоровицю в честь цареві, вихвалюючи Петра як великого модернізатора Московщини. На грудях Прокоповича вигравав виложений самоцвітами хрест. У його розумних і хитрих очах годі було впізнати чи вихвалювання Петра у нього таки справді щире, чи тільки вдаване, лукаве. Але всі мовчки слухали довгу орацію Прокоповича, а коли він її закінчив, підносячи заздоровицю за царя, всі зірвалися з місць і бенкетна зала загриміла гучним «Слава імператорові Росії! Слава! Слава!»

На устах саксонського графа фон Гайдена блукала ледве помітна лукава усмішка і її вловив кмітливий Рубець, знайомий із графом іще з Астрахану. Граф випивав обережно й розмовляв здержано з царськими вельможами, котрі пили кріпко, бож інакше випивати їм не було можна у присутності царя. Траплялося, що підхмелений цар нали-

вав горілку силоміць в уста такому вельможі, який пив мало на бенкеті. Ніхто з вельмож не знав, що підхмелений цар може втіяти в часі бенкету.

Жінки виглядали залякані й наче без життя. Підпиті вельможі поводитися з жінками грубо й некультурно, що дуже вражало західніх європейців. Цар полюбляв європейські танки й танцював із такою вервою, що жінкам аж дух заперало. Коли цар ішов у танок, усі вельможі мусіли танцювати. Старі сенатори дріботіли смішно ногами, швидко захекувалися й ледве переводили дух. Знаючи царську химерну вдачу, вони насилу дотягали танок і скоренько зникали опісля в бічних покоях, ховаючись від кмітливого царського ока. Правда, їм треба було час до часу показатися у бенкетній залі, бо хоч Петро випивав багато, проте не впивався до безтями і добре пам'ятав обличчя усіх учасників. Можна було за те, що не танцюєш обірвати потиличника, ляпаса або здорового штовхана під ребра. Не диво, що царські вельможі заздрили чужоземним послам і гостям, до яких цар Петро не мав розгону й вони не мусіли терпіти його грубих, а часто й диковинних витівок.

Протанцювавши польонез, цар обтер хустиною обличчя і покрокував живо до гурта духовників, котрі сиділи при столі, заставленому різними напоями.

— Об чім дискутують святіші отці? — підсівся до них цар, усе ще витираючи хустиною спотіле обличчя.

— Говоримо про великі зміни, які настали в нашій святій Церкві за володіння Вашого Величства, — мовив архієпископ Серафим.

— Не все дається легко, владико, — зітхнув цар, беручи в руки чарку з вином. — Заскорузлі старовіри коять весь час багато лиха. В їхніх очах я антихрист і лютеранію заводжу в Росії. Вони обмежені люди і не можуть розуміти того, що все, що я роблю, чиню для добра Росії.

— Вони не доросли, щоб розуміти замисли Вашого Величства. Ті замисли зрозуміють майбутні історики, — встряв у розмову єпископ Никодим.

— Ти правду рік, владико, — відповів цар, — мене лають поза очі, що я підпорядкував Церкву державі. Хіба ж щось злого в тому? Держава й Церква — це одне. Цезаропапізм — хтось скаже. Хай і так. Але цезаропапізм наш — руский. Собственно руский.

— Хай благословенні будуть твої діла, наш імператоре! — майже вигукнув архієпископ Серафим.

— Архiepіскоп Феoфан Прoкoпoвич тичьнув цареві в руки невеличкий папірець. Цар швидко перебіг його очима і його обличчя нервово пересмикнулося.

— Коли це трапалося?

— Два дні тому.

— Дураки, — проворчав цар сердито. — Феодоре Юрійовичу! — вигукнув він до князя Ромодановського.

— Слухаюся Вашого Величества, — підійшов скорим кроком до царя князь Федір Юрійович Ромодановський, начальник царської тайної канцелярії.

— Знову куча юродивих розкольників спалилася живцем у Лозовій, — говорив цар. — Пошли туди негайно драгунів і звели це селище розорати, щоб і сліду не лишилося. Хто остався в живих, перегнати до інших селищ. Чоловіків-розкольників взяти у кайдани й перевести до Петропавлівської фортеці. Тайний приказ розправиться з ними...

Роздратований цар підвівся і, залишивши духовників, подався жвавою ходою разом із князем Ромодановським у глибину бенкетної залі.

Бенкет продовжувався.

Гості були вже здорово підхмелені. П'яний граф Апраксин навідався на старенького барона Лоботкіна і примушував його пити.

— Пей, барон, пей!...

— Какая духота здесь, — супився цар.

— Соизвольте Ваше Величество проследовать в сад, — склонився перед царем великий канцлер, граф Гавриїл Іванович Головкин.

— На воздух! У сад! — заволав грімко цар.

Гості посунули товпою через веранду в сад.

Над Петербургом розкинулася біла ніч.

Сад літнього палацу був огорожений високим муром. У саду росли різні дерева, спроваджені з чужих земель, цвіли чудові квіти. Доріжки були висипані м'яким пісочком. З-поміж кущів виглядали мармурові статуї і шуміли тихо водограї.

П'яні гості із криком і реготом розсипалися по саді. Хто танцював на доріжках, молоді царські достойники почали ганятися за панночками, хтось із п'яних офіцерів виліз на дерево і крикав гайвороном, інший, зовсім сп'янілий, цілував Венеру, а кількох п'яних вельмож поваляли на землю царського лікаря, німця Блюментроста і намага-

лися стягнути із нього штани під голосний регіт п'яних достойників, котрі зібралися довкола. Дехто зі сп'янілих вельмож уже валявся на землі і цар, проходячи мимо, штовхав їх немилосердно чоботом.

Пізно вночі найближчі царські достойники висмикувалися зі свого товариства один за одним і зникали у слабо освітлених коридорах літнього палацу.

Сходилися вони в бічній залі, так званій Бахусовій. Вона була багато прибрана, а по середині красувалася мармурова статуя Бахуса. Довкола статуї стояли мармурові столики й вигідні м'які крісла. На столиках було повно всяких напоїв та їжі.

Після приходу царя всі розсілися, де хто хотів і почали випивати.

Випивка в Бахусовій залі відбувалася завжди без жіноцтва, в найближчому царському товаристві, яке називалося тоді «п'яним синодом». Цар випивав більше усіх, але ніколи не впивався до безтями. Коли його вже розбирав хміль, Петро зривався гураганом із крісла, підбігав до відра з холодною водою, обливав голову водою, а тоді швидкою ходою ходив по залі. Сп'янілим царським вельможам Петро ввижався тоді велетом, що сягав головою стелі, а декому привиджувалося гостроріжжя на царській голові і такий вельможа ціпенів із жаху та лупав злякано очима.

В залю всунувся непомітно сенатський канцелярист і, підійшовши до п'яного князя Меншикова, подав йому з укліном невеликий пакет.

Князь Меншиков, розпечатавши пакет, побачив, що це лист від бригадира Вельямінова з України. Пробіг його скоро очима й зайорзався на кріслі. Не знав, що робити. Чи говорити цареві, чи ні? Цар під охотою. Чого доброго затопить в пику або накинеться і почне гамзолити своїми кулацюрками. Чи не виждати?

Але цар, хоч і підхмелений здорово, зауважив, що Меншиков хвилюється і круто повернувшись, підійшов до князя.

— А що там, Данілич?

— Письмо, Ваше Величество, прийшло від бригадира Вельямінова.

— А, давай сюди, почитаємо, що пише нам Семен Лукич.

Цар підсів ближче до свічника й почав читати. За хвилину він іще дужче почервонів. Його очі налилися кров'ю, а грива наїжилася, мов у розлюченого лева.

— Кляті черкаси! — залютував цар, — повбиваю, знищу їх, на палі посаджу, в Сибір загоню!...

Він зірвався, мов ошалілий, перевернув із кріслом п'яного графа Долгорукого і забігав нервово по залі.

Царським вельможам душа втекла у п'яти.

Вже і хміль почав проходити. Вони водили злякано очима за царем, який кружляв розлючено по залі.

— Гавріїле Івановичу! — заволав грізно цар.

— Слухаюся Вашого Величства, — підірвався із крісла великий канцлер.

— Виклич негайно в Пітер отого черкаського мазепинця!

Граф Голіцин закліпав безрадно очима, не знаючи, кого це цар має на думці.

— Чого здурнів? — загорлав люто Петро. — Не знаєш про кого мова? Полуботка виклич і його старшину. Всі вони заєкли мазепинці, лише вдають мені вірних і світять облудно в очі. Доволі мені їхнього лицемірства! Зрадник Мазепа мене здорово підвів, а Полуботкові я не дамся... Гетьманом захотів бути... Зрадник поганючий. Із Орликом в'яжеться. Хоче самостійної України. Я йому другий Лебедин зготую, та такий, що чорти в пеклі залякаються. Губернію зроблю з черкаської землі. Полки розв'яжу, козаків у драгуни і стрільці поверну, а старшину в Сибір зашлю. Там їй і місце. Губернатором Вельямінова зроблю. Ні! Він задурний. Даніліч, хочеш бути губернатором Малоросії?! Сиди, сиди, не зривайся... Губернатором ти не будеш, бо хоч ти і вірний мені, то проте дурак. У Малоросію треба умного чоловіка. Тобі не до нього Даніліч, хоч ти і князь... Викликати Полуботка негайно в Пітер і тоді я з ним поговорю. Або він слухатиметься мене, свого государя, або кінець з ним. Чуєш, Гавріїле Івановичу? — підходив цар важкою ногою до великого канцлера. — Завтра посилаю указ Полуботкові, що ми велимо йому та його старшині прибути в Пітер і явитися перед наше лице. Коли не послухається мене, тоді Ромодановський і Ягушинський* поговорять собі з ним і його старшиною... Кляті мазепинці! — вигукнув злісно Петро й вийшов твердою ногою зі залі, затопивши тут же в пику наляканого камердинера, який не встиг своєчасно відчинити дверей.

Козацькі емісари, не знаючи, яке лихо нависло над Полуботком і генеральною старшиною, верталися пізно вночі з царського бенкету.

*Ягушинський — граф Павло Іванович Ягушинський — генерал — аншеф, імперський прокурор.

БЕРИ БУЛАВУ!..

Наказного гетьмана в'ялила журба.

Не спалося йому.

Ходив пригноблений. Наче гнувся під якимсь невидимим, проте надмірно важким тягарем, який звалився йому неждано на плечі.

Не знаходив собі місця.

Ночами, лежачи в ліжку, думками блукав по Україні.

Над прекрасною козацькою землею громадилася буря і це вельми турбувало наказного гетьмана.

З усіх сторін насувалися на Україну чорні грозові хмари. Не знав, де й коли вдарить перший грім. І з якою силою.

Петрові громи вдаряли всіх.

Найдужче Полуботка.

Стояв він міцним і тугим громозводом, який хитався, гнувся, але не згоряв і не розколювався.

Як довго встоїть?!

Як довго може встояти коренастий дуб, що його намагаються розколоти північні гурагани, які шарпають і обламлюють його гілля?! Свої ж шашелі точать дуба.

Так, — так, шашелі точать козацького дуба...

Диявол уселив лукавство в козаці душі. Задля привати опоганюють свою козацьку честь, плазують перед москалями. Диявольське зерно посіяла Москва на українській землі й родить воно, те зерно, нечестивий плід — зраду, донощицтво і підлоту.

Мов чума розноситься оця нечисть по Україні, розкладаючи козацький люд.

Найдужче старшину.

Хвала Богу, що не всю...

Московський затиск за минулих тринадцять років примусив багатьох козацьких старшин схаменутися і призадуматися над долею козацької землі. Та й серед козацтва й народу кріпшає спротив московському насиллю. Не помагає і горла ния московських прихвоснів і наймитів.

Шумує козацький люд...

Нелегко навіть Москві вхопити його за гортанку.

Він буйний і химерний зі широкою степовою вдачею, яка любить орлом ширяти у просторах, а яка в'яне й гине в неволі, хоч би навіть і в золотій клітці.

— Ех, народе мій! — зітхає важко гетьман, вдивляючись широко розплученими очима у стелю.

Куранти б'ють опівніч.

Година духів.

— Чи не надходить оце моя дванадцята година?.. Боже, не остави м'я, во скорбіях моїх!.. Чи збережу я отчизну мою, щоб її не проковтнула несита Московія? Чи доспіваю я свою пісню до кінця, чи може урветься вона розпучливим акордом мого життя?!

Не спиться наказному гетьманові.

Над ранком його ловить гострий біль коло серця. Він задихається, червоніє, обливається потом і налякана гетьманша тут же викликає придворного лікаря, який напуває гетьмана зіллям, натирає груди якоюсь мазюкою і велить, щоб гетьман лежав у ліжку кілька днів у найбільшому спокої.

Полуботок хвилюється. Як можна лежати в ліжку, коли скільки в нього турботливих справ?

Та резолютна гетьманша ставить варту перед його покоями і стрункі сердюки не допускають нікого до гетьмана.

Крізь відчинене вікно вливаються до гетьманської одпочивальні пахощі квітів, золоте сонце вкидає пригорщами проміння, а легесенький вітерець ледь — ледь ворухить важкі шовкові занавіси біля вікон.

За вікнами ходить гоже літо і вмивається голубим небо-видаям.

В одпочивальні тихо — тихо. Лише повагом цокотить голландський, химерно прикрашений дзигар.

Тик... тик... тик...

Лежить гетьман і думу думає.

Час відмірює хвилини й години.

Тик... тик... тик...

По полудні хтось шкрябоче несміливо об двері.

— Хто там?! Увійди! — озивається гетьман.

До одпочивальні всувається гетьманський блазень Кароль. Мов мале хлопчеченя, стоїть карлик біля дверей.

— Чого тобі треба? Ходи ближче! — мовить гетьман, киваючи рукою блазневі.

— Чув - єм, що Ваша Милість хворі. Ой, ой... ой... літо гаряче, жнива йдуть, а Ваша Милість хворі. Що то буде, що то буде?!...

Кароль підходить і вмощується на краєчку ліжка в ногах гетьмана. Він уже старуватий. Його маленьке лице, що виглядає мов засушене яблуко, густо подзьобане віспою. Одягнений він у кумедний шовковий одяг, з-під якого виглядає біла сорочка з круживом.. На ногах вигідні червоні півчеревики.

— Серце в мене болить, Каролю, — говорить тихо гетьман.

— Турбот у Вашої Милости багацько. Знаю... знаю... цар і Вельямінов... Вельямінов і цар... І Галаган, і Толстой, і ще дехто... знаю... знаю... доноси шлють на Вашу Милість...

— Це не вперше, Каролю... я звик уже до людської підлоти...

— Ой, яка ж вона велика, яка велика!..

— Може велика, може й ні. За Руїни куди страшніше було...

— Але не було Антихриста.

— Ти теж ту пісеньку співаєш. Цар не Антихрист, Каролю. Він жорстокий, це правда, але своєю жорстокістю будує імперію.

— Велике діло та криваве. Боюся, що невільникими станемо в його царстві.

— Не бійся, Каролю. Петро не вічний. Доки я живу, не дам нашої отчизни на поталу...

— Дав би то Бог. Кріпися, гетьмане!.. Важкі часи грядуть... Ой, важкі! Не вір Петрові й не їдь до нього, бо не вернешся ніколи...

— Та що це ти завів? Я й не збираюся їхати до царя. Що це тобі приверзлося?!

— Ой, ні... ні... не приверзлося. Цар хоче твоєї гибелі. Чуєш не їдь! — зірвався нагло блазень з ліжка.

— Н-є їдь! — кричить він уже біля дверей своїм старечопискливим голосом і шмигає прожогом за двері.

— Що це на нього найшло? дивується гетьман. — Наче щось віщує чортяка мала?..

Віщування гетьманського блазня Кароля таки сповнилося.

На третій день, коли гетьман усе ще лежав в ліжку, до нього навідалися генеральний писар Савич і генеральний обозний Лизогуб. Лише глянувши на них, Полуботок зміркував, що трапилося якесь лихо. Обидва були бліді і схвильовані.

— А з вами що таке?!

Савич подав мовчки листа наказному гетьманові.

Гетьман почав уважливо читати. Він аж підвівся з подушок, прочитавши, що цар вимагає, щоб наказний гетьман Павло Леонтієвич Полуботок, генеральний писар Савич і генеральний суддя Черниш явилися своїми собственними персонами в Петербурзі, а тим часом козацькі полки, котрі не є в поході, залишивши невеличкі залоги в городах, повинні вийти спішним маршем у степ і прилучитися там до військ Його Світлости князя Голіцина, бо є небезпека татарського нападу на південні землі Малоросії. А тому, що наказний гетьман повинен їхати в Петербург, государ велить, щоб козацькими полками командував миргородський полковник Данило Апостол.

Прочитавши царське письмо, Полуботок замислився. Виклик до Петербургу не ворожив нічого доброго. Ніякої небезпеки зі сторін татар немає. Принаймні про таку небезпеку нічого не було відомо в гетьманській військовій канцелярії. Коли б така небезпека була, то про неї гетьманська канцелярія знала б раніше, ніж Петербург. Виглядає, що Петро наготував якийсь новий підступ. Чим довше Полуботок передумував ту справу, тим ясніше бачив Петрові хитрощі. Не що інше, а цар хоче розправитися з ним і нелюбими йому Савичем і Чернишем. Щоб такий виклик не викликав замішання в козацьких полках, треба їх вивести в степ. Деякі полки є в поході, так що козаків набереться трохи більше як десять тисяч. Князь Голіцин має утричі більше війська й він зміг би перемогти легко козаків, якщо б дійшло до збройного зудару між козаками й москалями.

Сказав про це Савичеві й Лизогубові. Вони були згодні з ним у тому, що цар наготував їм пастку й що їм треба бути приготованими на все найгірше.

Рад не рад, гетьманові довелося таки вставати з ліжка та йти до гетьманської канцелярії, в якій настала велика метушня. Почали розписувати веленіє всім полковникам, щоб під-

німали полки, запаслися провіантом на щонайменше на два місяці та виходили в похід у південний степ.

Гетьманські посильні погналися щодуху до полковників, скликаючи їх на нараду до Глухова.

В гетьманському дворі настала також велика метушня. Готуючись до виїзду, обачливий Полуботок приказав спалити всякі документи, які б своїм змістом могли обтяжити його чи когось з генеральної старшини, давав розпорядки управителям своїх великих маєтків, передав усе у руки гетьманші, а їй до помочі призначив довіреного сотника Сагайдака. Подібні ж заходи зробили в себе теж і генеральний писар Савич і генеральний суддя Черниш. Обидва вони були свідомі того, що добра їм не ждати в Петербурзі. Тим більше, що їм донесли з канцелярії Малоросійської Колегії, що бригадир Вельямінов вельми радіє і говорив полковникам Кошелеву й Ушакову, що мовляв, аж тепер буде «мазепинцям кінець». Із такого його нахвалювання генеральна старшина робила висновок, що цар, мабуть, таки надумав розправитися з нею. Генеральну старшину заскочила теж вістка про те, що нові московські полки ввійшли в Україну.

На визначений день з'їхалися до Глухова всі полковники, котрі були при своїх полках.

Генеральна старшина й полковники збиралися у великій залі військової канцелярії.

Покурювали люльки й гомоніли про всячину, а найбільше про заповіджений похід у степ. Всім уже був відомий царський указ, у якому цар найменував князя Михайла Михайловича Голіцина «главным командиром над всеми нерегулярными войсками, в том числе и над Малороссийскими козаками, с тем, что будет касаться воинских отправлений», Малоросійська Колегія буде підлягати князеві Голіцину.

Генеральна старшина була стурбована.

Савич натякнув одному з полковників, що наспів новий царський указ, вельми фрасотливий.

Миргородський полковник Данило Апостол крутив свій довгий вус і досадував. Він уже читав той указ, який його вельми стурбував. Адже ж указ обмежував сильно права генеральної козацької старшини, а поширював неймовірно повновласті Малоросійської Колегії. Немало стривожила Апостола вістка про виклик Полуботка, Савича й Черниша в Петербург. Старий, досвідчений полковник вітрив носом якийсь московський підступ. Хто зна, що Петро намислив? А що, як він розправиться з Полуботком? Тоді, Даниле, доведеться тобі ставати на пр'ю з Петром. Апостол лякався тієї думки й від-

ганяв її геть від себе. Проте в середині його таки скребло і тривожило. «Да оминет мене хрест сій», — зітхав у душі зажурений полковник.

— Його милість, ясновельможний пан гетьман! — проголосив маршалок гетьманського двору, що прийшов разом із Полуботком і відкрив із уклоном двері.

В залі втихло. Хто сидів, підвівся з місця. Очі всіх звернулися у сторону входячого наказного гетьмана.

Полуботок був блідий і виглядав хворовитий. Попрохав усіх сідати.

— Рачив я созвати вас, достойні панове, щоб ми порадилися ведлуг нового указу Його Величества, що його привіз особливий кур'єр із Петербургу. Прочитай, будь ласка, Семєне, — звернувся гетьман до Савича.

— «Божією Милостію, Мы, Пресвітліиший і Державніиший Великій Государь, Царь, Великій Князь Петръ Алексіевич, всея Великая и Маляя й Білія Россіи Самодержецъ, — читав Савич довжений царський указ, у якому цар наказував, що Малоросійська Колегія має право зноситися безпосередньо з полковою старшиною, поминаючи генеральну старшину; що генеральна старшина не має права розсилати своїх універсалів без затвердження Малоросійської Колегії; що всі громадяни Малоросії повинні платити податок у царську казну; що великороси можуть призначатися козацькими полковниками по «желанію козаков»; що касуються деякі податки в «пользу» посполитих, міщан і козаків, а вкінці цар ще раз веліє Полуботкові, Савичу й Чернишеві прибути «немедленно» до Петербургу. «Цар Петръ, Император всея Россіи», — закінчив читати указ Савич серед мертвої тиші.

— Що ж теперки будемо чинити? — озвався перший Апостол.

— Того саме ми й зібралися, щоб посовітуватися спільно, — відповів наказний гетьман.

Указ Його Величества обмежує сильно й так уже куці права нашої генеральної старшини, — зауважив лубенський полковник Маркович. Ніколи ще такого не було, щоб хтось зносився прямо з полковою старшиною, поминаючи генеральну старшину.

— Що ж тоді значитиме генеральна старшина, коли вона не матиме права навіть видавати своїх універсалів? — докинув полковник Апостол.

— Воно так, але указ Його Величества не забороняє генеральній старшині видавати універсалів, лише вони повинні бути узгіднені з Малоросійською Колегією, — мовив полковник Танський.

— Чи, бува, ти, полковнику, не забув, що маємо до діла з бригадиром Вельяміновим, який недружелюбно ставиться до нас? Може бути й так, що генеральна старшина не зможе видати ані одного універсалу, бо Вельямінов не згоджуватиметься.

— Степан Лукич не такий то вже лихий чоловік, — встрянув у розмову прилуцький полковник Гнат Галаган.

— О, справді ні? Треба тобі, пане полковнику, сидіти тут, у Глухові. Інакше ти б тоді говорив.

Почалася суперечка між полковниками за Вельямінова.

— Панове, панове, давайте без сварки, — втихомирював їх наказний гетьман. — У нас важливі справи, а ви вже завелися.

Насилу втихомирив роздратованих полковників.

Нарада затягнулася довгенько. Навіть обідати не ходили, а служба розносила на підносах холодне м'ясо, пиріжки, пиво, мед і квас.

У часі наради Полуботок помітив виразний поділ між старшиною.

Генеральна старшина й полковники — Апостол, Маркович, Корецький і Миларадович тримали його сторону. Танський, Толстой і Галаган виступали, хоч і непомітно, проти нього.

Спорили, змінювали думки і пропозиції, а остаточно вирішили, що слід негайно вислати делегацію до Петербургу, яка б мала подати цареві чолобитню відносно окремих справ, поданих у його указі, що їх козацька старшина просить одмінити. Поїдуть в Петербург — військовий товариш Василь Биковський, який тількищо вернувся з Петербургу, стародубський полковник Петро Корецький, переяславський полковник Іван Корнич та канцеляристи — Григорій Граб'янка і Микола Ханенко. Обговорили проголошений похід у південні степи й вирішили, що до помочі полковникові Апостолові буде генеральний осаул Жураківський. З уваги на виїзд Полуботка, Савича й Черниша в Петербург, правителями гетьманської канцелярії будуть з доручення генеральної старшини — генеральний осаул Жураківський і генеральний обозний Яків Лизогуб, до часу повернення наказного гетьмана та товаришів із Петербургу.

Нарада закінчилася в надвечір'я.

Після пізнього обіду полковники стали роз'їжджатися додому. Вірні Полуботкові полковники прощалися з ним вельми стурбовані. Він їх розумів. Апостолові сказав, щоб іще затримався, бо хоче з ним говорити на одинці.

Затримав Полуботок на часину теж і київського полковника Антона Танського та прилуцького полковника Гната Галагана.

Не терпів їх. Не любила їх і генеральна старшина.

— Це — Петрові лакеї, — говорив про обидвох полковників генеральний суддя Черниш.

Гетьман пригадав обидвом полковникам, щоб поробили всі необхідні приготування та виступали в похід, не опізнюючись, а коли Галаган і Толстой почали знову крутити носами, чому це Апостол має командувати військом, а не хто інший, наказний гетьман повторив їм, що так велить цар, а царського веління належиться слухати. «Хіба ж вам треба про це пригадувати, — мовив гетьман, а по його обличчі майнула ледве помітна глумлива усмішка.

Дуже то кирпу гне наказний, — мислили полковники.

Не знає, що його чекає. Еге ж. Захотів виборним гетьманом стать. А дзуськи! Ось, Вельямінов їм говорив, що наказне гетьманування Полуботка вже пораховане, бо його Величство очень невдоволений Полуботковим рейментуванням і мислить його зняти з наказного гетьманства. Хто ж буде гетьманом? Не буде гетьмана, — мовив Вельямінов. — Малоросією правитиме Малоросійська Колегія, натякаючи обидвом полковникам, що їм не слід забувати про нього, як про голову Колегії, а вони, відгадуючи його думку, піднесли йому багаті подарунки. Пхе! Полуботок може йорзатися собі, але ж ними стоїть Вельямінов, а за ним цар, — слухаючи, як наказний гетьман прискіпувався до них за різні неполадки в їхніх полках.

— Що це скоїлося в тебе, пане полковнику, з отим дидискалом, що був посланий тобі нашою канцелярією? — питав гетьман полковника Танського.

— Мусів його прогнати. Негодився...

— Проте, не слід було його забивати в кайдани й у хожудну садовити. От і наспіла на тебе жалюза за твоєю дерзкістю.

— Спину нагаями списати б тому харцизяці, — сердився Танський, — він накоїв мені чимало лиха в полку.

— Негоже чиниш, пане полковнику, — мовив гетьман, — ось у тебе знову неув'язка з полковою старшиною у Овсінцях.

— Я ж тим гемонським душам толкував і вияснював, що не велено так чинити, як оце вони вдіяли, розігнавши магістрат, а вони, гаспиди, не слухаються, — оправдовувався полковник.

— Воно так, — міркував голосно гетьман, — але ти, пане полковнику, насів люто на сотника, обізвав його харцизякою, а воно так не годиться чинити. Адже то сотник, а не простий собі сірячок. Він подав жалобу на тебе і тепер матимеш діло з генеральним судом.

Танський червонів і сердито сопів.

— А в тебе, пане полковнику, — звернувся гетьман до Галагана, — знову клопоти таки в самій прилуцькій сотні. Жалоби шлють на тебе одну за одною. Чини так, щоб прилучани не мали причин на тебе жаліться. Як повернуся з Петербургу, розгляну їхні жалоби...

Розходяться вельми холодно.

— Ну й заспівав же нам мазепинець, — ворчав сердито Галаган, сходячи по широких кам'яних сходах на подвір'я, де вже ждала його карета і прибічна охорона в зелених жупанах.

— Хай співає, — кривився зневажливо Танський. — Це ж недовго. Як поїде до Петербургу, там заспіває на кутні...

— І я так мислю. Подумаєш! Лякає нас генеральним судом. Знаємо ми добре таких голубчиків, як старий Черниш, що заодно бунтарську думку думає.

— Уся генеральна старшина мазепинським духом натхнена. Поїла б нас.

— Атож...

Наказний гетьман, стоячи біля вікна, бачив, як обидва полковники довго гомоніли, потім потиснули собі руки та й пішли до своїх карет.

— Петрові лакеї, — промовив уголос, гірко скривившись. — Нікчемники! — додав.

За декілька хвилин у кімнату ввійшов миргородський полковник Данило Апостол.

Він глянув на наказного гетьмана. В нього під очима лягли глибокі, мало що не чорні, півкола, а лице аж посіріло.

— Що з тобою, Павле? — стривожився Апостол.

— Нездоровиться мені дуже. Серце майже щодня щемить. А тут і турбот скільки, що, Господи!... Треба всьому дати лад і порядок перед виїздом.

— Таки їдеш?

— Що ж вдіяти? Не поїду, — можуть силою забрати, а тоді, Бог зна, що може скітися.

— Коли ж повернеш?

— Бог один знає. Невідомо, чого Петро хоче від мене. Одного я певний, що нічого доброго мені в Петербурзі не сподіватися.

— Звісно, що так, — притакує Апостол, — уся ця Петрова затія дуже небезпечна. Тебе й Савича та Черниша викликає

до Петербургу. Мене висилає з козацькими полками у степ. Чого й пощо. Адже татарва сидить тихо й навіть їй не в гадці нападати на Україну.

— Мислю, Даниле, чи бува, Петро не хоче зліквідувати зовсім Гетьманщину?

— Та що ти, — жахається Апостол, — як це він посмів би таке вчинити?!

— Хіба ти не знаєш Петра? Він захоплений ідеєю великої московської імперії, іде весь час послідовно й вперто до своєї мети, не оглядаючись на жертви й зусилля, глухий на людське горе і слюзи. *Dura necessitas** для нього, Даниле, — це імперія. Наша Гетьманщина вельми ласий кусок для Петра. Раз він схопив його, тримає цупко, поки не проковтне...

— *Dura necessitas*, ти сказав, Павле, — мовив Апостол, міряючи кроками кімнату. — Для Петра це імперія, для нас — наша отчизна. Її мусимо боронити від його неситих зазіхань. Мусимо, поки ще зовсім не пізно...

— Слухай, Даниле, — підходить наказний гетьман до Апостола, — передчуваю, що не вернуся з півночі...

— Ну, що ти? — заспокоює його Апостол. — Чому б ти не мав вернутися?!

— Все таки, коли мені не доведеться вернутися, переймай булаву у свої руки й не дай Україні на поталу москалям. Обіцяєш мені?..

Апостола морозить.

Уже вдрує чує ці слова. Колись від покійного гетьмана Івана Степановича Мазепи, тепер — від Полуботка.

Чи не надходить пора, якої він дуже лякався, коли йому доведеться брати в руки гетьманську булаву і ставати до змагу з царем Петром?

— Ти самотній, Даниле, — говорить тихо Полуботок, — що втримаєш гетьманську булаву гідно й чесно. Коли б ти не схотів, вона може потрапити в руки таким негідникам, як Танський, Галаган, а тоді — кінець Гетьманщині. Кінець нашим вольностям, хоч вони й так куці, й кінець нашим правам. Тоді козацький люд стане московськими холопами. Не доведи до того, Господи!..

Апостол підходить до вікна.

Хвилюється...

Довго мовчить.

**Dura necessitas* — /лат./ — тверда, невмолима konieczність.

— Може ти, Павле, передчасно турбуєшся, — мовить він, повертаючись до гетьмана, — може твоя поїздка до москалів вийде якраз на добро для нас всіх. Коли б, не дай Боже, ти справді не вернувся з Петербургу, — обіцяю тобі, що сповню твоє прохання. Не допущу, щоб усякі негодяї хапалися за гетьманську булаву й запродували козацький люд у московську неволю...

— Спасибі, спасибі тобі, Даниле, — тисне йому руку наказний гетьман. — Я й сподівався від тебе такої відповіді...

Із двору гетьманської канцелярії вискакують гінці один за одним і роз'їжджаються в різні сторони.

В покоях гетьманської палати у Глухові блукає засумований блазень і весь час гомонить сам до себе: «Не їдь! Чуєш, не їдь!..

Передчуває лихо.

В ДОРОЗІ

Степова трава хвилювала, шелестіла під тихим подувом вітру, а в ній ранком, у надвечір'я та увечорі виспівувала різна степова пташня.

Невелика валка посувалася проїздною дорогою на північ. Попереду валки їхали добре озброєні сердюки. За ними котилися криті карети, одна з них запряжена шестірнею. За каретами поскрипували важко навантажені вози, туго обтягнені добрячими попонами. За возами знову їхали сердюки. Обабіч валки скакали оподалік у степу вершники, завданням яких було пильно зорити, щоб була хтось не напав несподівано на валку.

Степ завжди ховав у собі всяку небезпеку, а тому сердюцький сотник Іван Безвусий, суворо приказував своїм роз'їзним сердюкам, щоб роздивлялися уважно, бо валка опинилася вже на окраїнах Гетьманщини і по дорозі вже попадався різний непевний люд.

Незважаючи на літню спеку, валка не зупинялася часто на відпочинок, а все прямувала на північ, залишаючи за собою потоптану траву та сліди кінських копит і коліс.

Люди й коні пітніли під палючим сонцем. Візники куняли, а козаки охоче теж заховалися б де-небудь у холодку, не від того, щоб і дати хropaка, проте ж ніякої деревини годі було вгледіти в степу, все трава та трава.

Гетьман не давав приказу зупинятися на відпочинок, міркуючи, що у надвечір'я валка повинна вже опинитися у лісо-степу, де й можна буде заночувати.

І справді, в пополуденному часі, коли спека лагідніла, у степу вже стали попадатися куші та дерева, а перекодя, вже можна було й побачити в далині невеликі гайки. Згодом дерев'я ставало щораз більше, гаї погустішали, а дедалі вже й потягнулися діброви.

По заході сонця, коли валка опинилася у великій діброві, гетьман, виглянувши з карети, гукнув сердюцькому сотникові:

— Зупиняй, Іване, валку на нічліг!..

— Гов! — вигукнув сотник, — зупиняючи валку. — Повертай вози під дерева, — приказав він візникам.

Усі пожвавішали.

Коні, зачувши воду, й собі зафоркали.

— Оце, засидівся, матері його ковінька, — крехтав генеральний суддя Черниш, вилізши з карети та розправляючи плечі.

— Гаряч така, що не доведи Господи, — нарікав Савич.

— Тепер відпочинемо вигідно, — мовив гетьман, знімаючи жупана.

Слуги миттю прослали рядна й генеральна старшина, познімавши жупани, розляглася та закуривши люльки, споглядала на метушливих козаків. Одні розкладали багаття, другі повели коней поїти, ще інші поралися коло возів, а кухарі стали заходитися одразу біля вечері.

— Потапе, — звернувся гетьман до свого камердинера, — зніми но мені сап'янці.

Камердинер зняв сап'янці та притаскав із потічка жбан холодної води, що нею гетьман і старшина повмивалися та відсвіжилися.

Повечерявши, козаки почали ставити намети для гетьмана, Савича та Черниша. На небовидді з'явилися невеликі хмари, а з півночі потягло на диво прохолодним вітром.

Сотник Безвусий довго розглядав небовиддя й крутив головою.

— Ставте, хлопці, — звернувся він до козаків, — і для себе намети.

— Та Бог із ними, — загомоніли козаки, — ми й без них спатимемо добре.

— Робіть, що велю, — мовив сотник, — уночі буде буря. Бачите, що збираються хмарини й тягне вітром.

Козаки взялися неохоче ставити й собі намети. Мовляв, сотник видумав зайву роботу. Ніякої бурі не буде.

Однаке, досвідчений сердюцький сотник не помилився.

Вночі надтягнули з півночі важкі чорні хмари. В них спалахнули яркі блискавиці й загуркотіли громи. Сердитий вітер шумів між дерев'ям, шамотав у кущах і тормосив наметами. У хмарах увесь час гоготіло й клекотіло й вони раз-у-раз загорялися сліпучим вогнем.

Линув зливний дощ, а згодом сипнуло густим градом.

Перегода хмари просунулися на південь, дощ ущух, тільки подував холодний вітер.

Пізно вночі в таборі почулися вигуки:

— Стій! Хто такий? Стій! Куди ідеш? До сотника його!...

— Що таке? — виткнув голову з намету генеральний суддя.

— Якогось навіженого вартіві затримали...

За хвилину гетьман, що ще не спав, почув, як оподалік намету хтось обсварювався зі сотником Безвусим.

— Сказано тобі, що не можна лізти до Його Милости, так і слухайся.

Хочу бачити наказного, — впирався якийсь старий, але бадьорий голос.

— Не можна. Не пущу!

— Сам піду...

— Не підеш...

Розговорі ставав щораз голосніший.

— Що вони там завелися? — вийшов гетьман і собі з намету.

— Та це сотник возиться з якимсь навіженим, — мовив Черниш.

— Звідкіля він тут узявся? — дивувався Савич. — Ну й морока. Розбудив мене гаспид.

— Та й мені не спиться, — позіхав Черниш.

— Ходіть, панове, до мого намету, — сказав Полуботок, — вип'ємо малинівки та й погуторимо. Мені теж не спиться...

— Оце добре, — зрадів Савич.

Почали частуватися.

За деякий час сколихнулася заслона і при вході з'явився старий дідуган, босий у латаній полотняній свитині, з кошту-

ром у руках. Довга сива борода спадала йому майже до пояса, а сиве волосся розкидалося довгим повісмом на плечах.

Дідуган був старезний, але виглядав черство і здорово.

— Ого-го-го. Не в пору я прийшов. Панове старшини випивають. Напій кров'ю червоніє. А може це кров? Хто зна... хто зна?!

— Ти хто такий, діду?

— Я – ніхто... колись козаком був, давно, давно, вже й забув коли. Тепер вільним птахом ширяю, з вовками-сіроманцями розмовляю, з ними дружу.

— Кажеш, козаком був. Під чиїм рейментуванням ходив? — цікавився Савич.

— Давно, давно дуже... не пригадую... може вас іще й на світі не було... еге ж, дуже давно...

— Де ж ти, діду, проживаєш тепер? — питав його гетьман.

— У степу, серед могил, оподалик од лукавих людей. Минуле згадую, журюся теперішнім, майбутнім вістую...

— Ти віщун, діду?

— Віщую лихо. Хижак кігті розняв і роздирає нашу отчизну... бачу кров, розкинуті кості нашого козацтва по далеких краях... бережися наказний, — підходив дідуган ближче до гетьмана, спираючися важко на палицю, — бережися, бо лихо тобі готують... і вам усім... звернувся він до Савича й Черниша.

— Хто готує діду?

— Північний цар і його люди. Бережися, гетьмане! Постій за отчизну, як стояв Мазепа. Великий пан був... великий бенкет розвів і гіркі поминки справив під Полтавою...

— Сідай, діду, — мовив гетьман, — ти, мабуть, голодний? По-кличу слуг, щоб принесли тобі їсти.

— Спасибі тобі, гетьмане, спасибі. Не голоден я. Я духом козацьким живу. Не по смаку мені ваша їжа... піду собі.

— Куди ж ти, діду, підеш серед ночі? заночуй у таборі, а вранці й підеш собі.

— Спасибі, спасибі вам... ночі я не боюся... нічка – козацька мати... Чуєш наказний, бережи Україну. Не злякайся кайдан за неї... чуєш, бережи отчизну... піду я... доброї ночі вам, панове, спить здорові та глядіть, щоб не проспали долю отчизни... доброї ночі!...

І вийшов, залишивши по собі довгу мовчанку.

— Дивний дідуган, — перервав її Савич.

— Юродивий, — додав Черниш.

— І так, і ні, — говорив гетьман, — таких багацько ходить по нашій землі. Бачили, який старий. Мов вічний жид...

— А може це дух? Чули, що говорив. І їсти не захотів.
— Дух невмирущого козака-характерника, — хитав головою Черниш, — козацький дух, що вічно живе й не вмирає...
— Віщун, — мовив гетьман задумано, — чули, як накликав мене стояти за отчизну, згадуючи про царя й кайдани. Чи не готує їх нам цар Петро?! Підступу московського біймося, панове...

Розійшлися пізно вночі.

Гетьман довго не міг заснути.

Перекидався з боку на бік, вслухувався як вітер шумів у діброві, термосив стінами намету, а в ушах усе вчувалися слова дідугана-віщунка: — постій за отчизну, не злякайся кайданів... чуєш наказний!..

Шумливий вітер заколисав урешті до сну втомленого й схвилюваного гетьмана.

Давно вже спав козацький табір.

Лише вартіві перекликалися.

Другого дня гетьманська валка вїхала у невеликий пограничний город.

Гетьмана вітали місцевий городський отаман і сотник, обидва поставні, мов дуби, в супроводі городської і сотенної старшини. При вїзді до города вишикувалася місцева козацька сотня з обидвох сторін. Гетьмана й генеральну старшину приймали в ратуші, а козаків гостили на майдані, що весь заройвся людьми. Всім було цікаво побачити гетьмана та його почет. Смагляві стрункі дівчата не зводили очей із вродливих гетьманських сердюків, одягнених у темнозелені жупани, які й собі споглядали зальотно на дівчат, одягнених у корсетках, вишиваних сорочках, салджарівських плахтах і взутих у різнокольорові чобітки.

Була саме неділя. Городське парубоцтво й собі вистроїлося, а після відїзду гетьмана потягнулося до гойдалок, де воно почувалося найсвобідніше.

Гетьман гостював у городі коротко. Тільки пообідав, і гетьманська валка, оточена сердюками, вирушила в дорогу. Валку супроводила городська сотня, яка їхала аж до московської границі, що її можна було впізнати по насипаних, далеченько один від одного, земляних горбках, котрі тягнулися почерез лісостеп.

Переїхавши границю, козаки мимоволі оглянулися. Дехто перехрестився. Прощалися з рідною землею.

Далі вже потягнулася Московщина.

Лісостеп переходив у глибокі ліси, серед яких тут і там розкидалися селища, з чорними рубленими хатами з дерев'яними дахами та з неймовірно брудними ізбами, в яких відразливо воняло, квотали кури, дерлися собаки, а ночами швармували таргани.

Через кілька днів утомлюючої подорожі гетьманська валка вїхала в московський більший город — Великі Луки.

Наказного гетьмана зустрів воєвода Іван Іванович Меріщов, у супроводі свого почту та уклінно просив гетьмана гостювати в його дворі.

Хоч козаки й неохоче зупинялися в московських селищах і городах, проте потомленим коням треба було відпочити, й рад не рад гетьманській валці довелося пробути кілька днів у Великих Луках. Це був великий город, у якому стояв полк московських стрільців і дві драгунські сотні.

У городі весь час юрмилися міщани, купці, стрільці, служилі люди та холопи. На базарному майдані було повно всякого товару й лежали купи сміття, котре гнило й відразливо смерділо. У шинках дрібні купчики, солдати, ремісники, а в торгові дні находило багацько холопів із довколишніх селищ. У шинках можна було перекусити дещицю, поїсти жареної рибини, випити горілки та закутити оселедцем чи квашеними огірками. Можна було теж і попиту чайку, хто хотів. Різноманітна людська збиранина галасувала, хіхотала, випивала, гидко лаялася й поривалася до бійки, а тоді збігалися городські стражники й лупцювали кийками всіх, кого попало.

Не бракувало у Великих Луках і метушливих ділків, хитрих із біса, що їм море по коліна, котрі не боялися навіть страшного царського приказу, та жили хитрощами, як ось, хоч би, великолукський купчик Петро Іванович Толкин, що так і лисицею підходить воєводу, щоб цей видав йому «лічний пропуск»* до Москви. Без такого пропуску й не здумай їхати, можна опинитися у підвалі страшного тайного приказу.

Де дістанеш пропуску, — мовить хмуровато воєвода. — Хіба ж я тебе не знаю?! Все волочишся. Брав же нещодавно пропуск...

— Змилуйся батюшка. В мене пильні діла в Москві.

— Не втечуть. А втім. Із порожніми руками до воєводи не ходять, хіба ж ти того не знаєш?..

— Батюшко, — воєводо, будь милостивий — кланяється Толкин у ноги воєводі, — в мене грошенят тепер немає. Вториную, щедро нагороджу...

*«Лічний пропуск» — особиста перепустка.

— Гладко брешеш, Толкин, — говорить воєвода. — Та мене не підведеш. Іди собі! Пропуску не дам. У мене тепер діл багацько. Он малоросійський гетьман у мене в гостях, а ти лізеш на очі за пропуском...

Другого дня Толкин приходить знова до воєводової канцелярії.

В ній тихо. Лише канцеляристи шкрябочуть перами. Воєводи немає і Толкину доводиться довгенько ждати поки врешт приходить воєвода. Він у повній військовій формі й при шаблі.

— О, ти знову тут? — зневажливо споглядає воєвода на купчика. — Пропуск хочеш? Не дам... не дам...

— Я, батюшко — милостивий воєводо, не за пропуском, а зі »словом«* прийшов до тебе.

— А, — це діло друге. На кого доказуєш?

— На купця Митьку Трофановича...

— А, знаю... заню його. Он подлец, вроді тебе. Ну, розкажуй...

— Батюшко — воєводо! Мені даже соромно й говорити таку хулу...

— Говори, говори, — сердиться воєвода. — Ні, то сейчас же звелю списати тобі спину.

— Говорив Митька, що ти, батюшка казнокрад, хабарі горнеш, затискуєш нарід і самий... тут Толкин злякано замовкає.

— Що самий? — їжитья воєвода, — говори ж!

— Подлец, — випалює Толкин.

В канцелярії всі ахнули, а воєвода аж онімів.

— Подавать мерзотника сюди, — залютував він по хвилині. — кнутом гада... у підвал його!..

Сполохані канцеляристи метнулися вмить із канцелярії гукати солдатів, щоб ішли сейчас за купчиком, а роздратований воєвода не знаходив собі місця. Він наче й не помічав Толкина, який стояв у кутку канцелярії, готовий на кожний кивок лютого воєводи.

— Ти чого ще тут сторчиш? — напустився воєвода на Толкина. — Сказав, що знав і ступай додому. Як набрехав на Трофановича, звелю тобі так списати спину, що до суду-віку пам'ятатимеш...

— Правду істинну я сказав тобі, батюшко-воєводо.

— Увидемь. Ступай домой. Чого тобі ще? — хмуриться воєвода, бачачи, що Толкин не квапиться виходити з канцелярії.

— Якже ж із моїм пропуском, батюшка?

*«Слово» — донос.

— Чорт із тобою, — сердиться воевода, — приходь завтра, дам пропуск...

Багацько всякої дивовижі побачили козаки у Великих Луках. Було тут багато цікавого, та все чужого, часто незвичного, а то й осоружного. Московщина була зовсім одмінною країною від Гетьманщини й ту велику одмінність козаки помічали на кожному кроці.

Товплячися між ярморковою товпою козаки, почувши, що поротимуть якогось купчика, потяглися й собі за натовпом, що нахлинув на невеликий майданчик, по середині якого був дерев'яний поміст із здоровенним стовпом, що на ньому був підвішений за руки бородатий чоловігя, оголений до пояса.

Із краю помосту стояв суворий воевідський суддя в чорному халаті, а біля стовпа кат випробовував кнут. Суддя кивнув катові і цей, відступившись, розмахнувся й вперіщив кнутом купця по спині. Кнут одразу протяв шкіру. Бризнула кров і потекла купцеві по штанах. Він переразливо закричав із лютого болю.

— Не видержить, — загомоніли в натовпі.

— За що його карають? — допитувалися козаки.

— Купець он — мовив невеликий ростом чоловічина, — набрав товару у борг, не повезло йому. Віддати позику не зміг і задумав утекти. Спіймали і суддя присудив бити його кнутом.

Катований купчик спочатку ревів із болю, а потім і замовк. Коли його відв'язали, спина була суцільною кривавою масою.

Юрба споглядала вороже на суддю, котрий із холодною байдужістю сховався із помоста. Його зразу ж оточили городські стражники й у їхньому супроводі суддя подався до воевідської канцелярії.

Люди, погломонівши та пожалівши півживого, скатованого купчика, почали розходитися.

Через день гетьманська валка виїхала в дальшу дорогу. Її супроводила доволі далеченько драгунська сотня, вислана вояводою, на знак пошани до наказного гетьмана.

Їхали все далі й далі на північ.

По дорозі натрапляли на свіжо попалені селища, монастирі й церкви. Залякані люди розповідали, що це царські люди розправляються зі старовірами.

Часто-густо, проїжджаючи нев'їждженими московськими

дорогами, можна було побачити повішених на придорожніх
деревах монахів, попів і простих холопів.

Тоді веселі козаки вмовкали й похнюплювалися.

Сотник Безвусий пробував їх розвеселювати.

Не виходило.

Дорога ж слалася — далека, далека...

Й непевна.

НАД КОЛОМАКОМ

Степові кінця і краю немає.

Ген далеко, ледь-ледь, бовваніють високі могили, наче стоять на сторожі безкрайного степу.

Пливуть по небесній блакиті малюсенькі хмаринки, а легесенький вітерець шумить тихенько в тирсі.

Вода в Коломаку зеленіє і зливається з надбережною тирсою в одну довженну хвилясту стрічку, яку начебто хтось розкинув серед степової трави, спаленої в багатьох місцях південною гострою спекою.

Спека така, що у степу ніби все завмерло.

Навіть шуліка, що виснув довгенько у повітрі, спостерігаючи чи немає якої добичі серед степової трави, десь зник, а чайки, проквилівши жалібно, може скликаючи своїх діток, і собі поховалися серед трави.

Здавалось би, що степ зовсім зацівів і завмер під палючим сонцем, яке великим розпаленим золотистим колом котиться помаленько по небесній куполі.

Коли ж ні.

Подорожній, що проїжджав би степом у таку пору, почув би без сумніву глухий гул, що нісся від річки, а під'їхавши ближче до Коломаку, побачив би на своє превелике здивування величезне людське муравлище, розкинене обабіч річки. В тому муравлищі, яке диміло сотнями вогнищ, метушилися люди, іржали коні, ревів скот і біліло море наметів.

Під'їхавши ближче, подорожній впізнав би відразу, що це розкинувся козацький табір, бо всюди аж мерехтіло від різнобарвного козачого одягу: червоні, голубі, зелені, чорні, сині жупани чергувалися з білими сорочками, багацько козаків були без сорочок, лише у шараварах, а їхні обгорені сонцем смагляві тіла аж пашіли здоров'ям. Кому з козаків не було пильного діла, той купався у річці, або вилежувався на беріжку, мало не голяком, прикривши чим-небудь грішне тіло.

В таборі гуде.

Підходить обід, кашовари ввихаються коло вогнів, готуючи їжу у величезних казанах. Вони заливаються потом і лаються вголос із козаками, котрі набридають їм своїми запитами, коли даватимуть обідати. В таборі ковалі гримлять молотами, з-під яких бризгають сліпучі іскри на всі сторони. Під дебелими козацькими возами сидять шевці й латають чоботи. Гармаші вовтузяться біля гармат, котрі роззявивши свої широкі жерла, глядять погрозливо у степ. Молоді козаки вигарцьовують на конях, б'ються на шаблях або пристрілюються поза табором з мушкетів.

В казанах доварюється каша зі салом, а на здоровенних рожнах печуться, порізані на величезні кусні, волячі туші. Побіч кухарів увихаються теж і пекарі, різники, крупосіви, м'ясоруби та салотовки. Ці останні завжди в пошані серед куховарської братії, бо ж ніхто ліпше за них не вміє затовкти старого сала для каші та галушок.

А тим часом хлібокрайчі нарізали й наклали гори свіжого хліба на просланих попонах і дошках,

Ось пролунала сурма. Це був знак, що обід готов. Швидко з усіх усюдів козацтво посунуло обідати у свої сотні. Козаки виймали ложки, ножі, розсідалися широким колом коло нарізаного хліба і ждали поки кухарі та їхні помічники не принесуть їжу. Рідку кашу зі салом кухарі наливають у здоровенні дерев'яні миски. Перші простягають ложки десятники, а за ними козаки. Їдять поволі. Сотенна й полкова старшина обідає у своїх наметах. Звичайно за десятниками тяг-

нутьсЯ ложками до мисок ті, що сидять праворуч десятників, а за ними вже інші. Коли миски порожніють, кухарі наповнюють їх знову. В таборі – традиційний звичай, що треба зїсти все, що зварене.

Поївши кашу, козаки берутьсЯ до печені. М'ясоруби розрубують на дошках печене м'ясо, швидко крають його гострими ножами на великі кусники, солять і роздають їх козакам. Кожний козак одержує рівну свою пайку. М'ясо їдять з хлібом і запивають квасом або звичайною водою. Вихід козацьких полків у степ уважавсЯ воєнним походом, у часі якого за старим козацьким звичаєм, без дозволу гострі напої були суворо заборонені.

Пообїдавши, козаки хрестятьсЯ, дякують кухарям за обід і розходятьсЯ. Для впорядкування обіднього місця та приготування його на вечерю залишаютьсЯ у сотнях невеличкі гурти козаків, котрі помагають кухарям у їхній клопіткій праці. Це звичайно бувають покарані козаки за яку-небудь дрібницю. Хто вкрав щось у сусіда, хто не послухав десятника чи осавула, хто програв жупана. А що таких дрібних проступків не бракувало серед тисяч козацтва, то з того вельми раділи кухарі, бож їм була завжди поміч.

У пообідню пору на козаків находили ліньки. й вони вкладалися дрімати, хто під наметом, хто під возом, інші лізли у річку або лягали у шуварі.

Козакам журавської сотні Прилуцького полку не довелося довго втішатися пообіддям. Їхній сотенний писар загадав робити провірку цілої сотні й десятники побігли понад річкою, гукаючи своїх козаків, щоб негайно збиралися перед наметом сотенної старшини.

Лаючи на всі лади капосного писаря, козаки сходилися на збірку. За деякий час вийшов із намету сотенний писар Пана с Гиря. Він, окинувши оком зібраних козаків, вигукнув:

— Ану, ставайте у дві лави. Та ворухітьсЯ хутчіш ледарі. Мені треба зробити облік і докласти в полкову канцелярію.

Козаки, зашумівши потихо, стали хутенько у дві лави. Сотенний писар пройшовсЯ поперед ними, поглянув чи лави рівні та й став лічити козаків: два, чотири, шість, вісім, десять, дванад... тут же голос застряг у горлі сотенного писаря, коли він углядив, що козак його сотні Хома добігає зовсім голий, як мати родила.

— Куди прешся голяком, Хомо? — закричав злякано писар.

— Чи не сором тобі, бузувіре? Зараз же надінь шаравари. Що скаже пан сотник?!

Козаки реготнули, а засоромлений Хома побіг до свого намету.

— Може б ви рухалися скоріше, як вас викликають, — напустився тим часом писар на кількох спізнених козаків, — ставайтеся зараз у лави, а то годі буде вас полічити. Два, чотири, шість, вісім, не веретенься, Трохиме, — покрикує писар на вертлявого молодого козака, — десять, дванадцять... не позіхай, Максиме, — присікається він до старшого козака, — розняв вершу, що аж страх... чотирнадцять...

Вже й Хома прибіг у шараварах і став у лаві, а писар усе ще не міг почислити козаків, бо спізнені козаки весь час добігали до лав. Писар зустрічав їх голосною лайкою і погрозами. Врешті прибігли захекані десятники й за їхньою поміччю писар успів перелічити всіх козаків, зробив перекличку, згідно з реєстром і, нагримавши на козаків за їхню вайлуватість, розпустив сотню.

У надвечір'я в Лубенському полку сталася прикра подія: забито киями на смерть козака чорнуської сотні Юхима Травичку. Трапилось ось що: Травичка, який полюбляв чарку, здорово запився. Його взяли під арешт і за порушення приказу, що в часі походу не вільно пити без дозволу старшини, полковий суд присудив дати Травичці 50 бучків. Травичку відчухрали здорово кийками. Перестрівши при нагоді полкового суддю, Травичка скипів і кинувся на нього зі шаблею та черконув його по руці. Збіглися козаки, відібрали шаблю у Травички, а полковий осаул приказав Травичку взяти знову під арешт.

Справа опинилася у генеральному суді. і суд присудив скарати Травичку згідно з козацьким звичаєм «забити киями до смерті». Миргородський полковник Апостол, що командував козацькими полками над Коломаком, не помилював Травичку. «Сьогодні він напускається зі шаблею на свого полкового суддю, а завтра готов кинутися зі шаблею на свого гетьмана» — мовив Апостол, підтверджуючи присуд.

Під захід сонця в Лубенському полку загули тулумбаси. Козацтво з усіх сотень посунуло на полкову площу, на якій степова трава була геть витоптана і ставало сотнями у велике каре. По середині площі був укопаний великий стовп із двома залізними кільцями на висоті чоловіка. Коли сотні вишувалися, загули знову глухо тулумбаси й до стовпа підвели засудженого. Травичка ішов блідий, потупивши очі в землю. Обабіч нього крокували два козаки з голими шаблями, а з ними йшов полковий писар.

Підійшовши до стовпа, козаки зупинили Травичку. Вдарили тулумбаси. Полковний писар, розгорнувши папір'яку, прочитав уголос присуд генерального суду, потверджений Апостолом – «скарать козака Юхима Травичку, згідно козацького звичаю».

Загули знову тулумбаси. До Травички підійшли два козаки, зняли з нього сорочку й прив'язали туго ремнями підтягнені руки до залізних кілець.

Починали бити Травичку козаки з його ж таки сотні.

– Микола Жучок – перший кий, – проголосив сотений осавул.

З лав чорнуської сотні вийшов кремезний козарлюга. Він узяв кийок у руки й підійшов до засудженого. «Прощай Юхиме!» сказав Жучок і розмахнувшись, вдарив міцно кийком по спині засудженого.

– Марко Вусатий – другий кий – заволав осавул.

– Прости, братіку. Не я б'ю, а правосуддя козацьке б'є, – мовив Вусатий, одважуючи кийком удар.

Козаки б'ють кріпко. Скоро засудженому підкошуються ноги, а тіло перестає здригатися.

– Загинув козак за цапову душу, – жаліють козаки, розходячися до своїх наметів.

Тіло мертвого Травички вивозять далеко у степ і хоронять по-козацькому звичаю.

Ген, далеко від козацького табору, біліють намети московського війська.

Його багато. Піхотні полки, драгунські, вгерські, райтарські й чимало гармат.

Московський табір величезний. Кінця здається йому немає. У відміну від козацького табору, тут немає веселого гамору, музики, дотепів, а панує сувора муштра і суворо кричать підофіцери на солдатів.

Пізно вночі гамір у козацькому таборі втихає. Козаки лягають спати. Хто вмощується в наметі, інші ж під голим небом або під возами. Кому не спиться, той сидить біля вогнищ, котрі димлять здорово й відганяють комарню, якої не бракує над річкою.

І при вогнищах бринять бандури, козаки курять носогрійки та гомонять про всячину. Де в гурті є хтось дотепний, там козаки голосно регочуться з його дотепів.

Старші козаки розповідають про свої походи, а найбільше про шведську війну. Майже всі вони брали в ній участь, воюючи по стороні гетьмана Мазепи або царя Петра. Спалахують при тому суперечки між одними й другими.

— Не було згоди в нас і Москва схопила нас кріпко за чуба, — гомонить старший козак із пишним оселедцем, закладеним за вухо.

— Правду говориш, Потапе — притакує другий, — не було згоди та й тепер її немає...

— Старшина винувата в тому, — кривиться хтось з молодших козаків.

— Атож — підхоплює другий, — спаніла наша старшина. Лише землю горне за гроші або забирає не по праву від нашого брата та від посполитих...

— Грабіжники, — сердиться похмурий козак, — позичив я було у свого сотника дещо грошенят. Думав поставити вітряка. Так сказати, позичку взяв на два роки. Так ось слухайте, яку свиню мені підклали. Кажуть оце мені в сотенній канцелярії, що слід подавати мені прошенія до сотника про дозвіл спорудити вітряка. Бог із ним. Подав я таке прошеніє, а сотник одмовив.

— Й що?

— З того й пішло. Подав я відклик до полкової канцелярії. Хіба ж там розглядають справи по-Божому, по-справедливо-му? Куди там. Проминуло півроку, нічого не чуть з полкової канцелярії. Коли це неждано викликає мене сотник. Та як накинеться на мене: «Ти харцизяко, як посмів жалуватися на мене в полкову канцелярію? Я з тебе, гаспиде, шкуру зідру.» Кажу йому, що я не жалівся на нього, лише подав відклик. Це ж не жалоба. Відклик чейже можна подавати. Так велить наше право. Сотникові вже їжаться вуси. «Ти мене не повчай, що таке жалоба, а що відклик, — сердиться він. Ось слухай, що тобі, поганцю, відписала полкова канцелярія». І прочитує мені довженне круте письмо з полкової канцелярії, в якому якийсь сучий син — канцелярист, написав, що мій відклик відкинений і що, мовляв, пан сотник прав, а вітряка мені не помагається ставити, бож його й не треба, поскільки в пана сотника є млин. Подав я знову відклик до військової генеральної канцелярії. Ну, там не поспішають. Вже другий рік жду. На тому не стало. Підійшов речинець віддачі позики, а в мене ні копійки при душі. Прошу сотника, щоб почекав ще деякий час, а він, ні тай ні. Запізвав він мене, вражий син, до полкової канцелярії. Звідам дуже скоро вістують мені, щоб я негайно віддав позику, бо інакше справа піде до полкового суду.

— Й що? — цікавляться козаки.

— Довелося мені позбутися одної десятини землі.

— Одної десятини — дивуються козаки.

— Еге ж. Обробленої землі. Прийшов я до сотника й питаю як нам бути, а він мовить: »Ти не маєш грошей віддати мені позику, так продай мені оту десятину землі під лісом. Зарахую тобі позику й заплачу добре. Що ж було мені чинити? Такі то в нас діла. Вітряка не поставив і десятини позбувся. Вона пригодилася сотникові, бо він скуповує землю де може. Майонтки* збиває, хоч куди, а на нас козаків дивиться, як на посполитих сірячків.

— Не всі ж такі, як твій сотник, — пробує боронити козацьку старшину. молодий, чорновусий козак.

— Диви! Знайшовся оборонець. Тобі ще й молоко на губах на висохло.

— Один цар справедливий — бовтає хтось з козаків.

— Тю на тебе дурного — розсердився козак Покотило. — Чи бува, ти не сумашедший? Антихрист цар, он що...

— Загибель готує нам...

— Брежете, — героїжитьсЯ цареславець, — цар добрий. Стоїть за нами, простими козаками і нашим посполитим людом...

— Ти, козаче, мабуть, із глузду з'їхав чи що? — дивується Покотило. — Не бачиш, як Петро винищує наше козацтво. З кожного походу вертається сила калік. А скільки ж нашого брата гине в походах? Он, недавно водив Апостол у похід більше десяти тисяч козацтва. Повернулося не більше восьми тисяч чоловік...

— Правда, правда, — гомонять козаки.

— Цар хоче нас винищити...

— Не дочекає.

— Не дамося йому, поки в нас шаблі.

— Чи не запізно? — хитає головою Покотило. — Чи не запізно? Треба було всім нам стати за одно при Мазепі.

— Дурні були.

— Чужих послухали, а свого гетьмана відцуралися.

— Старшина завинила...

— А наш розум де був?

— Всі ми, винуваті...

— Велике зло вчинено.

— Велике, — журяться старші козаки.

Догоряють вогнища.

Над степом давно вже розкинулася зоряна скатерть.

*Майонтки — маєтки.

Козаки вкладаються спати.

По таборі й довкола табору ходить сторожа. Козацькі стежі виїзять весь час ген далеко у степ. Але небезпеки немає ніякої. Татарина й на лік не знайдеш у степу. Козацтво ж дивується, чого його погнано у степ бити байдики й гайнувати гарячий жнивний час. Хібащо слід берегтися москалів? Хіба ж не вивів князь Голіцин силу-силенну війська у степ і обклав гарматами свій табір?

Далеко у степу козацькі коні пасуться разом із московськими, а козацька охорона сходиться з московськими драгунами й райтарами, що стережуть своїх коней і гуторять при вогнищах.

— Да. Разорили меня всего. До нага роздели анафемы. Вот что случилось — гомонить старший віком драгун, попиваючи горілку з похідної пляшки.

— Мою мать, — мовить другий, — барин стезал плетью по голове. Прошил голову насквозь до мозга. Мать ума рехнулась по сей день. В »дурках ходит«.

— Ти ж хоч помстився? — цікавляться козаки.

— Невозможно было. Барин уехал в Москву.

— Было хоч червоного півня пустити...

— Что такое червоний півень? — допитується драгун.

— Это на козацком языке означает — зжечь двор, — пояснює хтось із драгунів.

— Та як спалиш двір — жаліється драгун — коли там і не вступиш. Грубі мури, злючі собаки та й сторожі до біса...

— Невесело там у вашій Московщині — міркують голосно козаки.

— Да, брат, житуха плохая — зітхають драгуни.

Проскакують степом кінні козацькі та московські роз'їзди. Ніч.

Козацькі полки і московське військо простояло кілька тижнів бездільно в степу. Апостол і Жураківський малися весь час на острозі. Вони не довіряли князеві Голіцину, хоч він і не ставився погано до козацтва.

Порадившись удвох, Апостол вирішив використати присутність козацької старшини, щоб вона підписала петицію до царя Петра про дозвіл обрати гетьмана.

Старшина по-різному метикувала таку справу. Одні підписували охоче, другі отягалися. Дехто й зовсім одказався покласти свій підпис. Боялися. Слова Апостола та вмовлювання Жураківського не всіх переконували. Та й не всі зі старшин ставилися прихильно до наказного гетьмана, а відомо, що

коли б справді прийшло до вибору гетьмана, тоді Полуботок був би неодмінно обраний. Були й такі, що підозрівали Апостола, що він промощує собі дорогу до гетьманської булави. Вони недовірко прислухалися його мові, що, мовляв, »коли подати супліку, підписану всією старшиною, то така супліка може допомогти козацькому наказному гетьманові в Петербурзі відстояти козацькі права й вольності. «Може воно так, а може й ні» – мізгували деякі старшини. »Щось воно не гаразд«, – міркували другі, – коли старший, тобто Апостол, приказував усім, хто підписав супліку, тримати язик за зубами, мовляв, не хоче, щоб про те довідався князь Голіцин. Щось, воно не те...

Звичайно, що про козацьку супліку князь Михайло Михайлович Голіцин довідався скоро, маючи своїх шпигів у козацькому таборі. Одного дня він викликав до себе Апостола й Жураківського.

Поїхали вони з парадом, у супроводі півсотні козаків прибічної охорони Апостола. Коні, мов змії, а їзди, один в одного вибрані, молоді козаки. Стій і дивися на них. Біля в'їзду до московського табору їх зустрів ад'ютант князя Голіцина з офіцерським почтом. Перед наметом князя стояла гвардійська сотня з голими шаблями. Ад'ютант завів Апостола й Жураківського до намету.

– Вітайте, господа, – привітав їх князь Голіцин. Услужливий ад'ютант тут же й підсунув їм вигідні стільці.

Князь Голіцин був одягнений у зелений мундир, розшитий золотом. Йому було гаряче й він щохвилини обтирав хустиною спітніле обличчя. Розпитавши старшину про стан у полках, харчове постачання та про се й те й, почастивавши гостей наливкою, князь Голіцин ніби знехотя запитав Апостола:

– Чи це правда, Даниле Павловичу, що ви обидва заставляєте козацьку старшину в таборі підписувати якусь супліку до Його Величества?

– Ми нікого не заставляємо підписувати, ані не змушуємо, Ваше Сіятельство – відповів Апостол, і вусом не моргнувши, – старшина сама добровільно підписує.

– Об чім то ви хочете подати супліку Його Величеству,

– Просимо Його Величество про дозвіл обрати гетьмана, згідно з нашим козацьким звичаєм.

– Ах, бросьте, – почервонів іще дужче князь, – чого це ви насмілюєтеся весь час турбувати Його Величество тією спра-

вою? Хіба ж Його Величство не говорив Рубцеві й Биковському ще в Астрахані, що покищо не час на вибір гетьмана? Опісля ваша генеральна старшина буде повідомлена окремим указом, що вибір гетьмана відложений з волі Його Величства. Чому ви накликаєте на себе гнів Його Величства?

— Ваше Сіятельство знає, — мовив Апостол, — що теперішній стан Гетьманщини заставляє нас виступити в обороні наших прав і вольностей...

— Не слід погіршувати того стану, — зморщився невдоволено князь Голіцин.

— Не ми погіршуємо його, Ваше Сіятельство, а бригадир, Степан Лукич Вельямінов.

Апостол і Жураківський довго засиджуються у князя Голіцина. Вони не поступаються і, роздратований Голіцин забороняє їм рішуче висилати супліку до царя. Він тут головнокомандуючий і вони мусять його слухатися.

Розходяться чемно, але холоднувато.

— Супліку ми таки вишлемо, — говорив Апостол, — виїхавши з московського табору.

— Вишлемо, — притакнув Жураківський, — треба підтримати Павла Леонтієвича в його пересправах із царем Петром. Не легко йому...

— Ой, не легко!..

Через два дні, з валкою, яка вибирається про провіант для козацького війська над Коломаком, виїздить із табору молодий канцелярист Іван Романович. У шапці він везе зашиту супліку до царя Петра. Прибувши в Київ, Романович захоплює зі собою кількох козаків із охорони полкової канцелярії і жене до Петербургу.

Йшли гарячі літні дні.

ВЗЯТЬ ЕГО!...

Було Спаса.

Петербург уже із самого ранку розгомонівся голосним роздзвінням. Могутньо гоготіли важенні дзвони на дзвінниці Св. Трійці, їм вторували дзвони церков Св. Авакума, Св. Варвари, Св. Мефодія, Св. Юрія та інших церков.

Місто повнилося щораз густіше народом, що стягався до Петербургу з різних усядів, бож усім було цікаво побачити велику параду, яка відбувалася щороку в Пітері, у свято Преображення Господнього. У воєнних часах Петро не хотів навіть чути про будь-які паради, а світліший, тобто князь Меншиков, обірвав свого часу по плечах царською дубинкою за те, що настоював, щоб такі паради влаштовувати. Цар, утрівши Меншикова по плечах, ще й накричав на нього і князь із того часу не відважувався згадувати цареві про спаські паради.

Коли ж проминуло декілька років після московсько-шведської війни, царська знать заходилася знову намовляти царя, щоб погодився на влаштування спаських парад у Петербурзі. Чому ж би ні? Хіба ж Росія не імперія? Європейські володарі

влаштовують собі завжди всякі паради, а наш цар – батюшка, що від мачухи?.. Остаточного цар погодився, і в Петербурзі почали влаштовувати щороку величаву спаську параду.

Напередодні свята тягнулися всіма дорогами до Пітеру довженні валки возів, кибіток, повозів і сунули товпи різно-рідного люду. Всім хотілося побачити параду, чи то продати або купити дещицю на петербурзьких базарах, а то й половити гав у Пітері.

Так ото й сунули в Петербург товпища холопського люду, служили люди, крамарі, заробітчани, купчики, тьопали монахи й попи, проскакували озброєні вершники та збивали куряву драгунські й райтарські роти, що й собі їхали до Петербургу.

В усіх петербурзьких церквах правилися Богослужби із проказуванням багаторазового многоліття государеві та імператору всієї Росії, царю Петрові, цариці Катерині та царським міністрам, князям і графам.

Особливо урочисто правилося Богослуження в Троїцькому соборі, що його відправляв архієпископ Теофан Прокопович, у сослуженні багатьох священників. Собор аж ряснів від золотом і сріблом обшитих мундирів та багато зодягненої царської знаті, чужоземних послів і знатних петербуржців. Собор не вмівчав усіх і тисячі народу громадилися довкола собору й на вулицях. Після грімкого многоліття цареві всі висипалися зі собору й почався формувати парадний кортеж. Як тільки цар із царицею вийшли зі собору, зараз же на сходах почали товпитися прохальники, подаючи цареві свої прохання. Такий західний звичай завів цар Петро, незалежно від своєї державної адміністрації. Йому подобалося, що його піддані звертаються прямо до нього. Звичайно, що він не брав у руки всіх прохань, а забирав їх царський почет, але, часом, звернувши увагу на якогось прохальника, цар навіть і перекинувся з ним слівцем. Так було й цього разу. Цар був у доброму настрою і забрав особисто від кількох москалів їхні прохання. За ними протовпився канцелярист Іван Романович і з низьким уклоном подав цареві згорнуту супліку козацької старшини, з якої звисала печатка генеральної військової канцелярії. Побачивши козака, Петро спочатку нахмурився, але миттю опанував себе і звернувся до Романовича:

— А ти, козаче, об чім просиш?

— Супліку привіз Вашому Величеству від козацької старшини, з-над Коломаку.

— Та-ак? — здивувався цар. — Гаразд. Прочитаємо, що пише нам козацька старшина. Тебе, як звуть?

– Іван Дмитрович Романович, Ваше Величество.

– Ага. Романович... хорошо.. хорошо.. не залишай Петербургу, поки тебе не позовуть зі сенату, — мовив цар, тут же показуючи голосно графові Головкину, великому канцлерові, тримати під рукою козацьку супліку, бо він хоче її прочитати мараз же після закінчення балю.

Романович був у сьомому небі, що йому вдалося доручити супліку козацької старшини прямо в царські руки. Він видивляв очі, чи не побачить серед знаті наказного гетьмана, Черниш або Савича. Їх не було. Це стурбувало меткого канцеляриста, бож він знав, що коли влаштовуються якісь великі паради в Петербурзі, а є в тому часі гетьман, чи хтось з генеральної козацької старшини, то вони беруть обов'язкову участь у таких парадах. Пригадує, як розповідав Черниш, що покійний гетьман Скоропадський їхав одного разу в повозі мараз за царем. Щось воно не гаразд. Наказний гетьман є у Петербурзі, а в параді не бере участі. Не видно нікого з козаків, хоч би десь один козацький жупан показався між людьми.

Роздумуючи, Романович вирішив побачити парад, а пізніше поїхати до гостинниці Чудила й розпитати, що діється. Він навіть не мав часу зустрітися з наказним гетьманом, бо добився до Петербургу над раном і негайно почвалав до собору.

Тим часом, під грюкіт барабанів головною вулицею Петербургу стали марширувати піхотні полки, їхала кіннота – драгуни, райтари, гусари, гуркотіли гармати, за ними парадували царські лейбгвардійські полки – преображенський і семенівський, а за гвардійськими полками їхав цар із царицею. За ними тягнулися карети царських міністрів, сенаторів, князів, грифів та чужоземних послів. За каретами знову йшло військо.

Гули барабани, гриміла військова музика, гомоніли дзвони, а за мурами весь час гримали гармати. Тисячні маси викрикали: «У-ра!.. У-ра!..» та й собі сунули за парадним кортежем, що просувався поволі до царського палацу. Там уся царська знать і чужоземні послы були пропущені на подвір'я палацу, а військо й наряд посунули на луг поза містом, де вже була приготовлена їжа — цілі волів і свинячі печені туші, барани, гуси, кури, житній чорний хліб, бочки квасу, пива й горілки. Зголоднілі солдати й люди кинулися ласувати, що попало. Городська служба пильнувала порядку, щедро частуючи кийками ласих на горілку люців, котрі товпилися, щоб хильнути більше, ніж одну чарку. Де взялася музика й розбавлений люд пішов у танець. Забавлялися до пізної ночі.

У царському дворі баль тривав чи не до самого ранку. Не один із царських вельмож упився так, що його виносила служба надвір, садовила в карету й одвозила додому. Цар також випив здорово, але перед сном він усе ще таки ввів прочитати супліку козацької старшини, яка його вельми розлютила. Він погнав у шию великого канцлера, який став його заспокоювати, та напівроздягнений звалився на ліжку й заснув кріпким сном.

Романовичу так і не пощастило побачити наказного гетьмана. Нічого не підозріваючи, він направився після паради до гостинниці Чудила, як його перестріли на дорозі чотири солдати й єгерський підстаршина.

— Ви господин Іван Дмитрович Романович, кур'єр із Малоросії? — підступив підстаршина до канцеляриста.

— Так, це я.

— Ви заарештовані, — мовив підстаршина, — давайте вашу шаблю.

— Я заарештований? — здивувався Романович. — За що? Я ж нічого злого не вчинив.

— Велено взяти вас під арешт, — говорив підстаршина, — а за що мені невідомо. У нас, брат, нельзя питать.

Солдати забрали у Романовича шаблю й, погукавши кибітку, завезли його до Петропавлівської фортеці.

Волелюбному козакові занило серце, коли він опинився серед грубих сірих мурів.

Аж заплакав гірко.

За що ж це його запроторили до в'язниці?

Бідолаха Романович, звичайно не міг почути, як цар Петро після розмови з ним, коли передав супліку великому канцлерові, шепнув князю Ромодановському: »Розпорядись, негайно взяти під арешт цього козака«.

Не знав Романович і того, що цар не дозволив, щоб Полуботок і його товариші взяли участь у параді та були гістьми на царському бенкеті. Сенатський обер-секретар Макаров негайно повідомив про це Полуботка й натякнув, щоб цей мався на остерозі.

Другого дня над Петербургом лягли сірі вайлуваті хмари й із них задощіло.

Місто наче заплакало й посумніло. У пристані похолоднішало, а з моря тягнув прохолоднуватий вітер.

По вулицях усе ще вешталися юрби народу. Півні були переповнені охочими похмелитися, тим разом уже на влас-

ний кошт, а не на царський. Шинкарі витурювали безжально бешкетників за двері, а п'яних упень виволікали надвір і залишали там тверезіти на холодному дощі.

У царському дворі із самого ранку було метушливо.

Всюди бігала служба, квапилися гінці, проходили сенатори, генерали, офіцери та різна імперська знать.

Наказний гетьман був стурбований.

Сенатський обер-секретар успів переказати йому, що цар вельми лютував, прочитавши супліку козацької старшини що звелів ув'язнити канцеляриста Романовича. Цар вельми сердитий, і ніхто із сенаторів не відважиться підтримати козацьку справу.

Ішов на авдієнцію до царя з тяжким серцем.

Не менш стурбовані були Савич і Черниш.

Крокуючи довженними коридорами царського літнього палацу, козацька старшина ловила злякані погляди палатної служби. Зустрічні знайомі сенатори віталися стримано й не зупинялися, хоч би на коротеньку розмову.

У приймальній залі козацьку старшину привітав підкреслено чемно віце-канцлер Остерман і попросив заждати, бо Його Величство кінчає розмову з послом саксонського курфюрста й зараз же прийде.

І справді, через хвилину, зі сусідньої залі вискочив гвардійський полковник, рвучим рухом одчинив двері й до залі ввійшов цар Петро у товаристві великого канцлера, графа Головкина.

В царя їжилася грива і пересмикувалося обличчя. Він, не зупиняючися коло округлого мармурового стола, почав кружляти нервово по залі.

— Павле Леонтійовичу, — вигукнув він, зупинившись круто перед Полуботком і його товаришами, — чого це ти безпорядки заводиш у Малоросії? Чому ти не ладиш із бригадиром Степаном Лукичем, як ми тобі веліли?!

— Ваше Царське Величство. Ніяких безпорядків я не заводжу в Україні. Що ж до співпраці із бригадиром Вельяміновим, Бог мені свідок, що я хочу ладити з ним, але бригадир вельми прикра людина, що годі з ним знайти спільну мову. Я і моя старшина не противляться Малоросійській Колегії. Але Колегія, а зокрема бригадир Вельямінов, увесь час порушують свої повновасті і не хочуть розуміти того, що в Україні є все таки я та генеральна козацька старшина...

— Хіба ж у Малоросійській Колегії не засідає генеральна старшина? — втрутився великий канцлер.

— Про людське око, Ваше Сіятельство. Вона там не має майже ніякого голосу, а верховодить у Колегії Степан Лукич. Його поведення для нас обидна. Він на кожному кроці підриває мій авторитет і авторитет генеральної старшини. Вміщується в усі наші внутрішні справи. Коли хто робить безпорядки в Україні, то це — голова Малоросійської Колегії. Тому ми хочемо бити чолом Вашому Величеству, щоб милостиво приказав Степанові Лукичу не творити лиха в нашій країні. Він у нас недовго, а за той час накоїв скільки лиха, що аж страх говорити. Ваша Величність дозволить, що ми подамо на письмі списані безецності, що їх допустився бригадир Вельямінов, — вклонився Полуботок цареві й подав йому звинуватий папір, перев'язаний голубою стрічкою.

Цар розгорнув папір, пробіг його швидко очима й, згорнувши, передав великому канцлерові.

— Розберемося пізніше в тих ділах, — кинув він сухо. Нам твоя старшина подала теж прошеніє. А чого це ти, Павле Леонтійовичу, заводиш якісь новації в Малоросійських судах без нашого відома й згоди?..

— Ніяких новацій я не заводжу, Ваше Величество. В козацьких судах розвелось хабарництво й несправедливість. Генеральну канцелярію і генеральний суд козаки, міщани та посадиті засипають жалобами на суддів. Я вважав своїм обов'язком вглянути, що коїться в наших судах і навести порядок...

— Чому ж ти не порозумівся про те зі Степаном Лукичем?

— Мислив-єм, же Степанові Лукичу немає насправді діла до нашого судівництва.

— Як то немає? — скипів цар. До всього, що діється в Малоросії, йому є діло. На те я його там і послав.

— Степан Лукич не має права втручатися до нашого судівництва, бо це не згідне з пунктами Переяславської угоди.

— Павле Леонтійовичу, — розпалювався щораз дужче цар, — ти мені не тицяй пунктами Переяславської угоди. Начхав я на них. У мене є сила й я вас здавлю. Я знаю, що тобі хочеться бути виборним гетьманом Малоросії. Весь час крутиш мені голову тією справою. Он твої заушники подали мені знову супліку з походу про те, щоб дозволити на вибір гетьмана. Але того ви, всі, не дочекаєтеся. Чуєш? — наступав Петро грізно на Полуботка, затискуючи свої здорові кулаки. Його вже охоплювала фурія. Все тіло теліпалося нервово, гривасте волосся куйовдилося й він сопів із люті мов ковальський міх.

— Усі ви, скриті мазепинці, — кричав Петро, вимахуючи п'ястуком на Полуботка і його товаришів. Великий канцлер і Остерман принишкли і дух у собі заперли...

— Хіба ти кращий за Мазепу, га? — горлав цар. — Світиш мені в очі, а поза очі, що чиниш? — присікався цар до Полуботка. — змовляєшся з мазепинським пройдисвітом Орликом. Гадаєш, мені не відомо? Згную тебе й твою старшину у підвалах, пожену в Сибір, козацтво в холопів переведу. Ще мені життя вистане, щоб зробити порядок із вами, бунтарями...

Петро так роз'явився, що йому аж рвалися слова в гортанці, а на вустах виступила піна. Пополотнілі царські вельможі позадкували геть до дверей, де вже тулився гвардійський полковник, вельми наляканий вибухом царського скаженого гніву. Давно не бачив царя таким лютим.

Але Полуботок не злякався. Він і собі спалахнув гнівом і почервонів.

— Вашому Величеству вільно кричати на мене й на мою старшину, але прикро чути, що Ваше Величество закидає нам якесь мазепинство, та що я змовляюся з Орликом. Я й моя генеральна старшина служила вірно Вашому Величеству й не годиться закидати нам, що ми мазепинці. Ніякого спілкування в мене з Орликом немає. Це брехливі вигадки бригадира Вельямінова. »Бачу государю і розумію з якого джерела зачерпнув ти злість тую, що не властива серцю твому і непристойна характерові помазанника Божого. Правота і лагідність, суд і милість, суть — єдине добро всіх монархів світу сього, і закони, що кермують усім взагалі людством і охороняють його від усякого лиха, є точне зеркало царям і володарям на їх становище і поведінку, і вони перші наглядачі та охоронці їм бути повинні. Звідкіля ж походить, що ти, Государю, ставлячи себе понад закони, мордуєш нас єдиною владою своєю і кидаєш у вічне ув'язнення, загорнувши до скарбниці власне майно наше? Провина на нас стягувана, є лише повинність наша і повинність свята у всіх народах тако шанована, а ніяк не законопереступна і до осуду належна. Ми просили і просимо іменем народу свого про милість до отчизни нашої, неправедно гнаної і без жалю плюндрованої, просимо поновити наші права і привілеї, урочистими договорами затверджені, що їх і ти, Государю, декілька разів потверджував. Народ наш, бувши одноплемінний і одновірний твоєму народові, підсилив його і звеличив царство Твоє добровільною злукою своєю в такий час, коли ще в ньому все було в стані немовляти і виходило з хаосу ворохобних часів і сливе з ніщоти. І сіє одно недовліло б йому погубити у вас мзди своєї; але ми з народом

своїм не переставали, опріч того, багато допомагати вам усім в усіх військових рушеннях і здобуттях ваших, і, не кажучи про Смоленщину та Польщу, одна шведська війна доводить безприкладну ревність нашу до тебе і Росії. Бо всім відомо, що ми самі цілу половину армії шведської вигубили на землі своїй і в оселях наших, не піддаючись при тому ні на які зваби та спокуси, і давши тобі спромогу переважити дивовижну мужність і одчайдушну хоробрість шведів; але за те стягнули на себе саму зневагу та лютість, і, замість подяки та нагороди, вкинуті в найтяжче рабство і змушені платити данину ганебну й незносну, рити лінії та канали і осушувати непролазні багнища, угноюючи все те тілами наших мерців, що впали цілими тисячами од тягот, голоду та клімату. Всі тії злигодні й скорботи наші довершило, нарешті нинішнє правління наше. Урядники московські, які панують над нами і не знають прав та звичаїв наших і сливе неписьменні, відають тільки те, що їм вільно робити нам усе, не займаючи лише душі наші. Отож, будши ми оточені звідусіль переслідуваннями й напастями, до кого іншого вдаватися маємо, з воанням своїм, як не до тебе, Августійший Монарху? Ти добродій наш і споручитель за благо наше. Але злоба улюбленця твого, непримиренного ворога нашого й месника, одвернула тебе з путі істини і паскудить царювання твоє. Поневолювати народи й володіти рабами та невільникми є справа азійського тирана, а не християнського монарха, який мусить славитися і на правду бути верховним батьком народів. Я знаю, що на нас чекають кайдани і понурі в'язниці, де виморять нас голодом і утисками, але поки ще живу, кажу тобі правду, о Государю, що прийдеться складати тобі неодмінно звіт перед Царем усіх царів, Всемогутнім Богом за погибіль нашу і всього народу «*.

Царем аж струсило.

Від нікого йому ще не довелося почути такої одважної гірко-правдивої мови.

Він ухопив зі столу невелику мармурову фігуру Венери й пожбурих нею у Полуботка. Щастя, що наказний гетьман миттю ухилився і фігурка, пролетівши мимо, впала й розбилася на підлозі.

— Взять его! — ревнув люто цар, показуючи рукою на Полуботка.

— Пойдем, господа, — підійшов тихо полковник до старшини.

Вийшли.

Подано за текстом в «Історії Руссов».

Наказного гетьмана, Черниша й Савича. відвезли повозом,
але вже під сторожею до грізної Петропавлівської фортеці.
Дощіло.

За козацьким наказним гетьманом замкнулася важенна,
кована залізом, фортечна брама.

Замкнулася вона назавжди.

ХТО КОГО ПЕРЕХИТРИТЬ?

Крізь відчинене вікно вбігає у світлицю пустотливий легенький вітерець.

Він ворухить папір'я, розкинене по широкому столі, торкається стурбованого чола генерал-бригадира, графа Рум'янцева, який міряє широкими кроками простору світлицю, і вигулькнувши зо світлиці, залишає графа самого з його турботливими мислями.

Вже більше двох тижнів сидить граф Рум'янцев у Миргороді. За цей час він нічого толком не довідався, ні від козацької старшини, ані від козаків. Міщани мало що знають, а посполиті й поготів. Лише лупають очима та здвигають плічми, мовляв, нічого їм не відомо, нічого вони не чули й не знають. «Ну й народ», — сердиться Рум'янцев.

Слуга приносить на срібному підносі гранчасту пляшку з холодним квасом і велику чарку. Граф залюбки попиває холодний квас. Гаряч така, що й дихнути нічим.

Граф полюбляє теж і поїсти смачно. В Малоросії страви смачні, хоч куди. Тому Рум'янцев, правду кажучи, й не ква-

питься з виїздом із Гетьманщини та все шле реляцію за реляцією у Петербург, що, мовляв, «дело сложное» і слідство посувається вельми поволі. Воно то нічого, коли б графові доводилося мати до діла зі сенатом, чи скажімо з вищим судом. Лихо в тому, що всім тим Полуботківським клопотом інтересується живо сам цар – батюшка, а його Рум'янцев боїться. «Скажений чоловік», згадує граф, як роки тому Петро вгрів його дубиною за якусь там дрібницю, та ще й на очах сенаторів. »Справжній чортяка«, – мислить граф та, підійшовши до столу, починає переглядати папери.

– Тьфу, – сердиться він, прочитуючи вже не вперше, відпис указу Малоросійської Колегії про те, щоб негайно, взяти під арешт сотника Лановича, Полуботкового довіреного чоловіка, який примчав із Петербургу, та розповів про ув'язнення наказного гетьмана Полуботка, Савича й Черниша. Ланович розказав сім'ям заарештованих, як москалі забрали в Полуботка й старшини одіж, документи та гроші. В наказного гетьмана вони загорнули 4.000 червінців. Ланович остеріг теж сім'ї Жураківського й Лизогуба. Вони ж попалили в себе багатько різних писем. Це саме зробили й сім'ї ув'язнених. Про приїзд Лановича москалі скоро взнали, але схопити його їм ніяк не вдавалося. Сотник Ланович виявився не абияким хитруном. Він возив із собою перуки, штучні вуси й бороду та вмів перекидатися в зовсім іншу людину. Московські драгуни чи райтари ганялися повсюди за козацьким сотником, а він мандрував собі преспокійно, переодягнений за посполитого з вилами чи граблями на плечку. Московські роз'їзди суворо контролювали перехожих на шляхах і при в'їзді до міст та містечок, а нікому з москалів і в голову не прийшла думка, що Ланович, переодягнений за найродовитішого жида, проїздить на тарадайці тут же їм під носом. Перекидався Ланович хитрюще з біса. То в посполитого, городського чоловіка, жида чи монаха. Він знав добре Гетьманщину, так що проїжджаючи з одного полку до другого, успів повідомити вірну Полуботкові старшину про ув'язнення наказного гетьмана, Савича й Черниша та остеріг усіх, про кого говорив йому Полуботок, висилаючи його з Петербургу в Україну. Таким чином, завдяки передбачливості Полуботка й незвичайної проворності сотника Лановича, чимало козацької старшини врятувалося від переслідування чи ув'язнення.

Вістка про ув'язнення наказного гетьмана та генеральної старшини схвилювала козацтво й нарід. З уст до уст передавався переказ, що Полуботок мужньо виступає в обороні

прав і вольностей України, що його, Савича та Черниша москалі катують...

Полуботок виростав в очах народу мучеником за Україну. Старі козаки розповідали молоді про те, як москалі замучили гетьмана Многогрішного, як Петро розправлявся жорстоко з мазепинцями й січовиками Гордієнка й козацтво ще дужче хвилювалося. Тут і там зникали безслідно донощики й московські урядники.

Ставало неспокійно.

На Київщині поповзла чутка про те, що начебто, гетьман Орлик у союзі з турками йде війною на москалів. Московські вислужники припишкли, бачачи всюди похмурі козацькі обличчя.

Голова Малоросійської Колегії, генерал-бригадир Степан Лукич Вельямінов, пишучи звідомлення до Петербургу, просив, щоб в Україну були послані додаткові московські полки, бо у Малоросії «пахне бунтом». Але цар висміяв Вельямінова. Ніяких додаткових полків посилати в Малоросію не потрібно. Козаки бунтуватися не будуть. Як генеральній старшині та ще декому з полковників наламається хвоста, то козаки радітимуть, бож вони не полюбляють своїх дуків-старшин.

Графові Рум'янцеві цар приказував суворо, щоб він зібрав відомості про що слідує: а/ колегію й судовь великоросійських всі чи Малоросіяне бажають?; б/ полковниковь руських всі чи хотять?; в/ о чолобитне, котороя оть старшини подана, відають ли старшина и козаки?; г/ оть постойвь ли драгунських или оть притісненій владільцевь и старшини люди розходяться; г/ какіє обиды оть старшини козакам вь отнятії землы и мельниць?

Довідавшись про таке царське доручення графові Рум'янцеву, козацька старшина, остережена сотником Лановичем, стала виляти хвостом. Це правда, що вона підписувала свого часу чолобитню про звільнення від надмірного податку. Щождо інших справ, треба розпитати козаків, що вони про те мислять.

— Ви залякали їх і вони бояться говорити, — сердиться граф на старшину.

— Ми залякали? Боронь Боже — дивується старшина. — Ось хай Ваше Сіятельство зволить їх собственно розпитати чи ми коли-небудь їх залякували...

Граф Рум'янецв допиває квас, як у дверях появляється його головний канцелярист Сергій Іванович Нечипін.

— Ваше Сіятельство, чи не час починати прослух? — кланяється низько канцелярист.

— Люди вже прийшли?

— Так точно, Ваше Сіятельство.

— Чи є хтось зі старшин?

— Так точно, Ваше Сіятельство. Прибув сотник Максим Іванович Дерчинський.

— Ага. Ну, добре, підемо, — мовить граф і обидва переходять у другу світлицю. Там уже сидять писарі, нишком перемоляючись між собою. Коло дверей стовбуріють два здоровані-драгуни.

Граф сідає у широке вигідне крісло. Його втомлює здорово спека й він постановляє рішуче майнути кудись на хутір, щоб віддихнути від лютої міської спекоти.

— Хто там перший? — звертається він до Нечипина.

— Миргородський купчик Пантелеймон Михайлович Лубко.

— Опісля його. Викликають сотника!..

— Позвать сотника Дерчинського! — гукає Нечипін драгунам.

За хвилину в кімнату входить літній уже козацький сотник. Кинувши оком на присутніх, сотник зауважує графа Рум'янцева і легко кланяється.

— Підійдіть ближче, — велить йому головний канцелярист. Сотник підходить ближче до столу. В нього хитрющий погляд і Рум'янець мізгує одразу, що від цього сотника нічого не діб'ється. Таких хитрунів він знає. Звичайно, якщо б його можна пополоснути нагаями, то йому б розв'язався язик. Але граф не має права «питать з пристрастієм» козаків, котрі виступають з вільної стопи.

— Ви сотник хорольської сотні, Миргородського полку, Максим Іванович Дерчинський? — питає сотника Нечипін.

— Так.

— Ви удостоїлися стати перед Його Сіятельством і ви повинні говорити правду про все, що вас тут питатимуть, — проказує Нечипін, чітко може всотеро вже повторювану ним фразу.

— Для мене це велика честь стати перед Його Сіятельство, — кланяється знову сотник, — обіцяю говорити тільки правду.

— Скажи, сотнику, — звертається граф до Дерчинського, — чи добре обходився з тобою та іншою сотенною старшиною старший Павло Леонтієвич Полуботок?

— Що ж, жалітися на нього було б гріхом. Він добра людина, справедлива й в обиду не давав сотенної старшини.

— Й утисків ніяких ти й сотенна старшина не зазнали від нього.

— Хоронь Боже. А втім, хто я такий, щоб аж наказний гетьман звертав на мене свою увагу? Я собі звичайний сотник, яких безліч у козацькому війську.

— А, скажи сотнику, чого це ти підписував чолобитню до Його Величества про дозвіл на вибір гетьмана та про права й вольності Малоросії?

— Такої чолобитні я не підписував, — ніби дивується сотник.

— Справді? Хіба ж ти, сотнику, не був у таборі над Коломаком?

— Бути я звичайно був із своєю сотнею і нещодавно повернувся звідти.

— Хіба ж старшина там не сходилася і не підписувала такої чолобитні?

— Нічого мені про те не відомо, — уводить сотник високо свої кушлаті брови.

— Максиме Івановичу, — супиться невдоволено граф, — як ти можеш говорити, що тобі нічого невідомо про чолобитню, що її підписала майже не вся козацька старшина в таборі над Коломаком? Аджеж ти був у таборі й мусів знати, що в таборі діється. Ось послухай. Павлович, — гукає граф на одного з писарів, — прочитай зведеніє про коломацьку чолобитню!..

— Слухаюсь Вашого Сіятельства, — зривається з крісла канцелярист і риється завзято в паперах. По хвилині він починає читати: »...Миргородський полковник Апостол і генеральний осавул Жураківський викликали полкову й сотенну старшину, одного по одному та примушували класти підписи на блянку генеральної військової канцелярії. Осавул Жураківський зачитував зміст чолобитні, а Апостол пояснював, чому слід чолобитню вислати негайно в Петербург до Його Величества. Хто зі старшин вагався, або ж не поохочував ставити свій підпис під чолобитнею, в якій було сказано, між іншим, що козацька старшина домагається вибору гетьмана, скасування Малоросійської Колегії, щоб великороси не призначалися козацькими полковниками, щоб були потверджені реформи козацького судівництва, проведені наказним гетьманом Павлом Леонтьєвичем Полуботком, і щоб були зменшені податки, — на того Апостол гримав і погрожував. Старшина, побоюючись гніву генеральної військової старшини, підписувала хоч і нерадо «сіє прошение», до якого була прикладена велика печать

канцелярії генеральної військової старшини і котре опечатане сургучем, було немедленно вислане в Петербург «...

— Так, ось, Максиме Івановичу, — мовить граф, — чи відоме тобі було таке прошеніє до Його Величества й чи ти його підписував?

— Уперше чую, Ваше Сіятельство, про таке прошеніє, — знижує плічком сотник, — Ніякого такого прошенія я не підписував.

— Гм... мугикає невдоволено граф, — із цього черкаса нічого не витягнеш. Шкода витратити час.

— Можеш іти, сотнику, — велить Рум'янцев. — Ми ще тебе викличемо, коли виявиться потреба.

Сотник кланяється низько невдоволеному графові і, сховавши лукаву усмішку за довгим вусом, виходить із кімнати.

— Фу, яка гаряч, — пихкає граф, обтираючи спітніле обличчя і потилицю білосніжною хустиною, — хто там на черзі? Викликай, — говорить він головному канцеляристові.

— Позвать купца Пантелеймона Михайловича Лубка! — приказує драгунам Нечипін.

Миргородський купець Пантелеймон Лубко, видимо наляканий або вдає наляканого. Він же не почувається до ніякого проступку й ніяк не може збагнути, чого це його, раба Божого, забрали драгуни прямо від прилавка й завели в полкову канцелярію. Він лупає очима на хмуроватих утомлених канцеляристів і розшитий золотом мундир графа, на грудях якого пишається великий самоцвітний орден. Бентежать Лубка теж дебели драгуни біля дверей, які зовсім недружелюбно споглядають на нього.

— Твоя фамілія, Пантелеймон Михайлович Лубко? — запитує купчика Нечипін.

— Так єсть, ваше достоїнство.

— Благородіє кажи, — підказує Лубкові один із писарів.

— Ти торгуєш сукном?

— Так єсть, ваше благородіє.

— Як довго?

— З молодих літ. Мій батько був теж купець.

І добре тобі ведеться?

— Хвалити Бога, непогано.

— Податки ти платиш?

— А якже ж. Щороку платю.

— Скільки?

— Ну, як сказать. Від чистого заробітку. Більше вторгую більше тра й заплатить.

— Все ж таки, скільки?

— Ось, минулого року довелося мені заплатити багацько — п'ятдесят карбованців збору, п'ятдесят карбованців до городського скарбу та ще й десять карбованців у царську казну велено було дати, чого раніше не було.

— Як ти мислиш, — звертається граф до купчика, — як там тебе, ага, Пантелеймоне, чи не завеликий, скажемо збір для тебе?

— Ні, не завеликий, ясний пане.

— Ваше Сіятельство кажи, — підказує знову канцелярист.

— Ваше Сіятельство, — поправляється Лубко.

— Умгу, — а податок для царської казни не завеликий для тебе?

— Ні, Ваше Сіятельство.

— А скажи ж, Михайловичу, чи не утискає тебе городське, сотенне або полкове начальство?

— Не можу жаліться, Ваше Сіятельство. Все люди хороші. Правда, клопіт у мене з господином майором Лихаровим із Малоросійської Колегії...

— О, що ж таке? — цікавиться граф, а писарі й собі насторожуються.

— Господин майор мені сусідом доводиться...

— Стривай. Як це сусідом? — перебиває Нечипін. — Аджеж Малоросійська Колегія перебуває весь час у Глухові, а ти живеш тут, у Миргороді.

— Так точно, ваше благородіє, але господин майор купив дім по сусідству.

— Ну, й добре. Це для тебе велика честь, що член Малоросійської Колегії в тебе сусідом, — мовить граф.

— Це правда, Ваше Сіятельство, але господин майор відкрив собі крамницю зі сукном. і його люди продають сукно дешевше, ніж я і моя крамниця через те підупадає.

— А ти продавай сукно ще дешевіше, — посміхається граф.

— Ніяк не можна, Ваше Сіятельство. Сукно тоді зовсім обзціниться. Я вже жалівся у ратуші і жалобу подавав у полкову канцелярію і в Малоросійську Колегію, — нічого не помагає. Говорив я теж прямо з господином майором. Так він і одрізав мені, щоб я не совав свого носа в його діло. Він продаватиме сукно так як хоче. На те він майор Його Величества й член Малоросійської Колегії.

— Правильно. Що ж ти значиш проти нього поганцю? Він же тебе розчавить мов нікчемну блощицю. Справді, як це ти міг пхати своє рило до його справ, — сердиться граф.

Лубко вже жаліє, що згадав про майора. Всі москалі однакові. Бач, як заступається за Лихаровим.

— Не посмій більше жалітися на майора, — погрожує Лубкові граф, — бо інакше плохо.

Схвилюваний Лубко виходить, все ще не знаючи, чого й пощо його москалі викликали. Опинившись поза брамою просторого подвір'я миргородської полкової канцелярії, Лубко дає ногам знати і захеканий спиняється аж на другому кінці Миргорода у своїх родичів, теж купців, та, попиваючи холодне пиво, розповідає їм про несподівану напасть. Купці дивуються і на всі лади розмірковують, чого це Рум'янцев викликав Лубка? Вбачають у тому якийсь московський підступ і радять родичеві бути обережним.

— — — — —

На миргородському базарі велелюдно й галасливо. Майдан увесь захащений возами, біля яких ремигають сірі воли, а коні хрупають овес. Прилавки, будки повні всякого краму, а поміж ними метушаться купчики, козаки, міщани, ремісники, чумаки, жиди та посполиті.

Горласті перекупки захвалюють свій товар.

— Бублики свіжі, бублики!..

— Гречаники гаряченькі!!!

— Кому пиріжків смачненьких?!

Кремезний бородань у зашмальцьованій сорочці й таких же штанах, із сміливим гострим поглядом та пелехатою чуприною, неквапно виліз з-під воза й несподівано, рознявши руки, зупинив статечного літнього козака, з осавульським значком на жупані.

— Братіку! — вигукнув зрадлий чолов'яга, — невже ж це ти?! Де ти тут узявся?!

Статечний осавул довгенько приглядався бороданеві. Вкінці він його впізнав та й собі зрадів.

— Невже ж це ти, Хомо?!

— Атож. Ніхто інший, — давив осавула у своїх обіймах здоровань, — Оце радість. Ого, бачу, що ти осавулом став. Молодець... молодець!..

— А ти ж, як?

Отак, як бачиш, — показав чолов'яга на свою засмальцьовану одежину. — Бурлакую, брате. Як оце нас розігнали зі

Січі так і довелося бурлакувати. В козаки мене не могли приписати. Сім'ї в мене немає, та й майна кат-ма. Довелося волочитися з города в город. Усяко бувало. Тепер найнявся в купця за хурщика. Так він, скуповатий падлюка. Кину його к бісу.

— Кидай його, Хома — усміхався дружньо осавул, — саме мені тебе й треба. Заберу тебе до моєї сотні. З припискою не буде клопоту. Такого одчайдуха, як ти, саме й потребується...

— А, хіба щось коїться?!

— Ну-у, нічого такого, — одказує виминаюче осавул, — але добра козацька шабля нам пригодиться. Та й гріхом було б, щоб такий січовик як ти, у бурлаках ходив.

— Не один я ходжу, — зітхнув із серцем Хома.

— Вже не будеш. Треба тобі розрахуватися зі своїм хазяїном, а завтра в дорогу. Одій козацьку маєш? Треба й коня зі сідлом. Та й оселедця зроби, — говорить ділово осавул, споглядаючи на патлатого Хому.

— Оце діло, — радіє Хома, — Бог тебе послав, Гнате. Я вже й самий не раз думав, чи справді доведеться бурлакувати до сивої голови. Ех, годиться випити з такого случаю, так грошей у мене кат-ма, — мовить Хома, шниряючи по кишнях — мабуть, збіжу на квартиру та й принесу.

Хома виявився впертим. Навіть і слухати не хотів осавула, який пропонував йому зразу ж зайти в шинок і випити за його гроші.

— Що ж це я в Бога дурень, щоб побратима не почастувати, а пити за його гроші. Ні, братіку! Січовик Хома Бур'ян знає собі ціну. Ти, ось жди на мене тут хвилинку, я миттю вернуся.

І справді. За кільканадцять хвилин Хома прибіг і обидва пішли до шинку, в якому товпилося чимало ярмаркового люду, що випивав і ласував кендюхи, начинені м'ясивом, свіжі паляниці та гречаники зі салом. Побратими тут же замовили горілку й закуску, та, сівши на лавці, почали згадувати своє минуле. Обидва вони були січовиками. В 1707 році Гната Дядуренка було вислано зі Січі на війну зі шведами. Він був поранений і лікувався довго в одному з монастирів. Там і захопив його кінець війни. Москалі до нього не присікалися, бо ж він воював проти шведів. Вилікувавшись, Гнат став знову на службу в київському полку й дослужився осавула.

Хома Бур'ян рубався з москалями під Полтавою, тинявся довгенько безпритульним бурлакою по Гетьманщині, не маючи права приписатися до козацького компуту. В посполиті не хотів іти й так довелося січовикові бурлакувати. Хома був

одважний, завзятий і чесний чоловік. Не терпів образ і не кривив душею. Важко пережив розгром Січі і горював, що перестав бути козаком. Треба розуміти, як це він зрадів, почувши від побратима, що йому доведеться ще козакувати.

Випивши і поївши, обидва побратими пішли до голяра й за чверть години в Хоми не було патлатої чуприни, але красунався пишний оселедець, хвацько закручений за вухо.

— Тепер ходімо до мого пана – купця, – мовив весело Хома, коли побратими купили козацьку одіж, і тут Хома переодягнувся та наче й помолодшав, – оце він розніме рота з дива, як мене побачить.

Миргородський купець Харитон Дубович, пообідавши смачненько, подався неквапно до своїх складів та почав давати порядок своїм людям. Він і не замітив, як у склад зайшли два козаки. Приглянувшись їм ближче, купець і справді вельми здивувався. Перед ним стояв його хурщик Хома, та не у засмальцьованій полатаній одежі, а в добрячому жупані шараварах, у сап'янцях із шаблею при боці та пістолем за поясом і глядів насмішливо на Дубовича.

— Це що таке? – дивувався купець. – Куди це ти так нарядився Хомо? Та ще й в козацьку одіж? Хто тобі дозволив кинути воза на базарі?

— Сам собі дозволив. Я більше вам не хурщик. Прийшов розрахуватися з вами.

— Як це розрахуватися? – закліпав очима Дубович.

— Просто. Йду в козаки.

— В козаки? – перепитав недовірливо Дубович. – Ти ж не козак...

— Хто це вам говорив? Я зроду козак. Он, хай скаже пан осавул.

— Правда це? – звернувся купець до осавула. Цей притакнув.

— Ти ж у мене записався цілий рік служити, – скривився Дубович.

— І однієї днини не хочу більше у вас бути. Давайте, що мені належитьс'я й бувайте здорові.

— Я тебе до ратуші завдам...

— Ви, добродію, не лякайте вільного козака ратушею, – мовив спокійно осавул. – Ми знаємо теж ходи в ратуші. Дайте козакові, що йому належитьс'я і розійдемося в мирі...

Скуповатий Дубович, клянучи в душі зухвалих козаків, подріботів у задню частину свого багатого суконного складу, а за хвилину виніс і вирахував Хомі його зароблену платню.

— Ох, і скупий ви, чоловік, — хитав головою осавул, бачачи як Духович вираховував із Хоми за кожну дрібницю. — Та Бог із вами... Не будемо за дрібняки торгуватися...

Від Дубовича обидва побратими подалися знову на базар, де і купили гарного коня й сідло.

— Тепер куди? спитав Хома, — у полк?

— Ні, братіку. Поїдемо до монастиря.

— До монастиря? — отетерів Хома, — Чого? У монахи я не збираюся...

— В монахи ти ніяк не годишся, Хомо, — розсміявся осавул, — але в монастирі нам доведеться з деким зустрінутися.

— Говориш Гнате все загадково. Ніяк не розберу.

— Ти про мазепинців чував?

— Звичайно, що чував. Люди нишком усе про них говорять.

— Хочеш стати одним із них?

— Ще й питаєш. Хіба ж я не козак-запорожець? Хіба ж я не клявся з Гордієнком служити отчизні й покійному гетьманові Мазепі?

— Так, ось слухай...

МОЛОДІ ОРЛИ

Йшло літо 1724 року.

В Гетьманщині було тривожно.

Москалі посилювали терор, і чимало Богу духа винних людей каралося у в'язницях.

Граф Рум'янцев, що виїхав із України в Петербург щойно весною того року, просидівши кілька місяців у різних городах Гетьманщини, заарештував генерального осавула Жураківського та генерального обозного Якова Лизогуба, й таким чином Гетьманщина залишилася без своєї генеральної старшини. Тимчасовими правителями Гетьманщини, на місце генеральної старшини, були призначені – Іван Лєвенець, Федір Негребич-Гречаний та Іван Мануйлович.

Хвиля арештів не оминула також миргородського полковника Данила Апостола. Московські драгуни схопили та ув'язнили обидвох синів генерального судді – Івана й Петра Чернишів. Старшого Івана схопили таки на його хуторі, а Петра заарештували в канцелярії генеральної старшини. Галя побибалася й ридала, але нічого не допомогло. Було заарештовано багато дрібнішої козацької старшини, що її москалі посадили

кого у глухівську або київську в'язницю, а кого повезли в Московщину. Декого з тієї старшини перевезли до Петропавлівської в'язниці, де вже майже рік мучилися — наказний гетьман Павло Леонтієвич Полуботок, генеральний писар Семен Савич та генеральний суддя Іван Черниш.

Граф Рум'янцев привіз до Петербургу багацько матеріалу з проведеного ним слідства. Цей матеріал використовував царський вищий суд у своєму слідстві проти Полуботка та генеральної старшини. Сильно обтяжили наказного гетьмана та генеральну старшину глухівські канцеляристи — Петро Валькевич і Данило Забіла, котрі як канцеляристи знали багато різних справ. Валькевича пізніше москалі уласкавили. Він залишився на царській службі в Петербурзі й був нагороджений маєтками.

Вельямінов радів.

Усі головні »Мазепинці« були ув'язнені в Петропавлівській кріпості.

Теперішні, так звані »правителі« — Левенець, Негребич-Гречаний і Мануйлович були люди дрібні й виконували кожний його приказ. Малоросійська Колегія тепер була найвищою владою в Гетьманщині. В козацьких полках проходили різні дразливі зміни. На місце прихильних генеральній старшині — полкових та сотенних старшин призначалися старшини, відомі зі свого прихильного ставлення до москалів. Зокрема такі зміни переводили у своїх полках полковники — Танський і Толстой.

Козацтво шуміло й хвилювалося.

Хвилювалися теж міщани й посполитий люд.

З нагоди приїзду свого сина Афанасія зі Саксонії, багатенький військовий товариш Антін Кваша влаштував гостину для рідні й своїх близьких приятелів. З'їхалось їх чимало. Всі вони поздоровляли молодого Квашу зі закінченням студій. Молоді студенти — приятелі Афансія — Зиновій Любович, Богдан Метелиця й Марко Хуторний, які зупинилися на хуторі Квашів у дорозі додому, були не менше в увазі всього товариства. Їх розпитували про все, а найбільше про життя в Саксонії, як там живуть люди, які там звичаї, як саксонці господарюють. Дехто допитувався про торговельні діла й взагалі про всячину.

Днина була погідна й гаряча. Гості розташувалися в садку на просланих килимах. Тут прислуга й розклала їжу — печене м'ясо, холодець, ковбасу, пиріжки й нанесла різних напоїв.

— Випий но, братіку, ось слив'янки. Смаковита вона на славу, — припрошував хазяїн пожилого Артима Хуторного, котрий, почувши вістку про те, що син вертається зі Саксонії, й собі примчав на Квашів хутір, зустріти сина. Він виглядав жельми пригноблений.

— Скільки ж можна пити? — одмовлявся мляво Хуторний.

— Не сороми, Артиме, козацького роду, — усміхався сотник Масляний, — а молоді готові насміхатися з нас, що ми вже й справді перевелися на галушників.

— Не думаю, — вони в нас молодці. Слава Богу, добре виховані, не здуфальні. Й вчені хоч куди, — говорив Кваша. — Ось, мій Афанасій як став розповідати, що йому приходилося вивчати, то мені аж голова завертом пішла. Вчена знать голова.. Оце, відпочине через літо, а восени, як Бог дасть добре вереміє, піде на службу...

— Куди думаєш його послати?

— До Глухова.

— Не погано. В гетьманських канцеляріях праці завжди багацько.

— Е, ні. Подав прошеніє, щоб мого Афанасія прийняли до канцелярії Малоросійської Колегії.

— Умгу. Й що ж? Прийняли?

— Жду відповіді. В мене там добрий знайомий полковник Ушаков. Обіцяв вставити своє слівце за моїм сином. Так оце я й мислю, що коли Афанасій влаштується в Колегії, тоді за деякий час йому можливо буде в Петербург переїхати та дворянського чину вдостоїтися на службі в царя...

— Воно то й добре, — притакнув хтось із гостей.

— Чого це ти, Антоне, так рвешся до москалів, — загомонів невдоволено старий військовий товариш Сверид Булавка. — Скінчив твій син науку, так пішли його на службу в гетьманську військову канцелярію. Там приймуть завжди радо молодих учених людей. Як переїде твій Афанасій в Московію та ще як і справді стане дворянином, тоді пропав козак. Не один уже пішов таким шляхом і відчужиться геть від свого народу.

— Мій не відчужиться...

— Не будь такий упевнений. Он Терешків син, що не відчужився? Взяв собі московку й уже його пущівірки цвірінчать по-московському. Подумай, Антоне, чи ти добре чиниш — говорив Булавка, смочучи люльку.

— Добре мислю і чиню, — впирався Кваша. Йому не подобалися слова старого Булавки, але не наважувався з ним сперечатися. Булавка був старий козарлюга. Вік звікував у війську

й був гострий на шаблю і на язик. Ходив із Мазепою і під Полтавою був сильно порубаний. На силу видужав. Його було звільнено зі служби й він осів на хуторі і доводився Кваші не-далеким сусідом.

— Ой, не добре, — хитав головою старий козак, — гляди, Антоне, щоб твій син та не помагав москалям розпинати нашу отчизну.

— Та що це ви таке говорите? — супився Кваша. — Мій син не з таких. Та й чому мислите, що коли він поступить на царську службу так уже й стане відчуженцем і буде вислугувати москалям?!

— Хіба ж мало вислугується, Антоне, — он хоч би в нашому полку?

— Одиниці може...

— Та й то хіба з полкової старшини, — докинув сотник Масляний. — Зі сотенної старшини ніхто не стоїть на московських услугах. Я знаю добре сотенну старшину в цілому полку.

— А Небаба?

— Хто такий Небаба? — обрушився Масляний. — Та й хто прислухається до його голосу?

— Є такі, що прислуховуються. В Малоросійській Колегії прикладають вухо до його доносів, не бійсь...

— Усім відомо, що він донощик, — супився сотник. — Кожен чесний сотенний старшина його вистерігається й не дружить з ним.

— Але свою юдину роботу він робить, — закурював уже втретє свою неслухняну люльку Булавка, — хіба це не він, сучий син, доніс на пан-отця з Денисівки москалям і богоугодного старця схопили й повезли в Петербург. Там, кажуть його так скатували, що старенький і Богу духа віддав. А ти говориш, сотнику, що між сотенною старшиною немає погані?!

— Я ж кажу, — боронився сотник, — що ми всі сторони́мо від Небаби. Він це знає, і ненавидить нас...

Хуторному не терпілося. Він хотів порозмовляти зі сином і вони пішли удвох садком, що тягнувся до крутої балки. За балкою хвилювала пшениця, а за нею кучерявився гай. За гаем простяглося степове море, над яким, ген на обріях, пливли повільно легесенькі білі хмаринки.

— Радію, сину, що ти повернувся, — говорив Хуторний, — й виріс же ти, — споглядав він захоплено на молодого стрункого молодця, якому невеличкий чорний вусик так ішов до лица в його чужоземному одязі: вузьких штанах та білій сорочці зі широким мереживом. — От зрадіє мати, як тебе побачить...

— А як мати почувається?

— Як звичайно, сину. Вона здоров'ям не дуже може похвалитися.

— А як Василь?

— Василь? — почав і запнувся Хуторний. Його наче пересмикнуло. Син це помітив.

— Щось лихого трапилося батьку з Василем? — занепокоївся Марко.

— Немає нашого Василя, — видавив із себе глухо Хуторний.

— Як це немає? — остовпів Марко. — Пробі батьку, кажи, що трапилося?..

— Немає в живих твого братіка, Марку, — говорив із жалем Хуторний. — Оце недавно трапилося те лихо. В Решетівцях козаки зчепилися на базарі з драгунами за якусь дрібницю. Дійшло до різанини. Наш Василь, знаєш яка гаряка. Не видержав і собі кинувся рубати драгунів. Словом тумульт скинився страшенний. Надрагунів кинулися і міщани та посполиті. Весь майдан вкрився пораненими та трупами. Нашого Василя так порубали, що ледве живого я його привіз на хутір, а через день він так і помер...

Марко поблід і в його очах заблиски сльози. Свого старшого брата він дуже любив і несподівана братова смерть вельми його вразила.

— На тому не кінець, — продовжував Хуторний. — Москалі почали просліджувати, хто завинив і хто викликав таку різанину. Набігло в город царських людей мов собак. Допитували людей. Багато забрали люду до Глухова. Кажуть, що вони вже не вернуться і що їх зашлють у Сибір. Приїжджали москалі й на наш хутір. Допитували, бешкетували, пограбували чимало добра. Насилу якось відкупився, давши старшині великого хабара. Інакше ти б мене сьогодні не бачив. Таке то, сину, нас спіткало горе. Я й не сповіщав тебе, знаючи, що ти в дорозі...

— А ти, батьку, все хвалив москалів, — наче став докоряти Марко Хуторному, — та й чи не хотів ти послати мене в Петербург на науку?

— Добра я тобі хотів, сину, он що — та бачу, що з москалями нам не по дорозі. Тепер бачу свою помилку, що її я зробив ще за покійного Мазепа.

— Не один ти такий був, батьку. Було таких багацько...

— Так, так, сину... було таких багацько, — повторив глухо Хуторний синові слова, — не стали ми в один гуж із Мазепою. Тепер нас так прикрутили москалі, що вже нікуди.

— Треба боротися, батьку, — тихо мовив Марко.

— Боротися? — наче здивувався Хуторний. — Це тобі хлопче, не битися навулачки зі студентами. Знаєш, яке велике військо тримає Петро в Україні. Всюди повно москалів. Всюди нишпорять московські шпигуни та й своїх лакуз не бракує. Гетьмана обрати не дозволено, полковників наставляють москалів. А ти кажеш, що треба боротися!..

— Ще не все пропало, батьку. Є ще козацьке військо. Нарід теж наш не гречкосії, вміє тримати шаблю в руках. Є ще наші поза Україною. Запорожці сидять в Олешках. Мазепинці у Франції теж не дармують...

— Ти щось чув про них? — зацікавився Хуторний. — Розкажуй...

Те, що почув Хуторний від свого сина, вельми його здивувало й підбадьорило. Він з дива не виходив, слухаючи сина.

Не впізнавав його.

Адже хіба він не виховував своїх синів, щоб вони покірно сприймали свою долю, забороняв у своїй хаті навіть і згадувати покійного гетьмана Мазепу та говорив синам, що треба коритися государеві.

Тим часом сталося інакше.

Старший син Василь, хоч і не балакучий, а свою думку про москалів мав. З Маркових слів виходило, що він справжній мазепинець. Та ще й завзятий.

— Радію сину, що ти так одважно мислиш, — мовив Хуторний, кладучи руку на синове плічко, — проте будь обережний, бо москалі не сплять. Я тобі поможу, що буде в моїй силі і хоч тим спокутую мій прогріх, що не став із покійним гетьманом Мазепою у вирішню годину, а перейшов до Петра. Славно, сину, — похвалив він Марка. — А як твої товариші?

— Вони мазепинці, батьку.

— Афанасій теж? — зиркнув недовірливо Хуторний на сина.

— Еге ж, — притакнув Марко.

— Умту... прямо не віриться. А Кваша хоче послати його на службу в Малоросійську Колегію...

— Це й ковінька на нашу руку, — посміхнувся Марко. — Знатимемо, що москалі затівають. Того нам і треба, щоб Афанасій зміг влаштуватися в Малоросійській Колегії.

— Що ж ти думаєш чинити, синку?

— Одпочиватиму цього року. Погуляю із приятелями. Насидівся ото за книжками, хай йому біс. А там помислю... Може до генерального суду поступлю на службу. Я ж вивчав право. Але до кінця року хоч такі відпочити.

Марко не сказав батькові всієї правди. Йому не йшлося про відпочинок, а про те, щоб мати час на протимосковську дію, що її він та його приятелі намітили разом із Аскер-пашею, при зустрічі з ним у Галле, вирішивши врочисто коли повернуться в Україну, боротися з московським насиллям. Тому, коли старий Кваша таки наполягав, щоб Афанасій поступив на службу до Малоросійської Колегії, його зовсім несподівано підтримали молоді випускники Гальського університету – Любович, Метелиця і Хуторний, на велику досаду старого Булавки, який одразу почав нарікати, що молодим вітрогонам байдужа справа козацької отчизни. Молоді студенти тільки посміхалися тихесенько та шущкали між собою.

Батьки Любовича й Метелиці не здивувалися, коли почули від своїх синів, що вони мають намір одпочити після студій. Може майнуть до Києва, а там заглянуть і до Глухова.

Проминуло три тижні.

Молодий Афанасій Кваша повідомив своїх приятелів, що його прийняли на службу до Малоросійської Колегії і він відправляється до Глухова в найближчому часі. Почувши про те, молодий Любович зараз же приїхав до Метелиці й вони вдвох вибралися до Хуторного. Батькам заявили, що їдуть до Києва та проведуть там деякий час.

Проте їм дорога не слася у Київ.

Вони майнули на Правобережжя.

У глуху ніч, коли зорі десь заховалися, а блідолицого й не сподівайся бачити, заскрипіли ледве чутно ворота обителі панотця Власія.

Почувся тихий стукіт до вікна.

Панотець Власій не спав.

У нього боліла голова й він декілька разів підводився зі свого зім'ятого ложа, мочив рушник у холодну воду та клав на чоло.

Почувши стукіт об шибку, панотець зірвався з ложа й підійшов до вікна.

— Хто там?

— Одчиняй, панотче. Свої. Козаки — почувся знайомий голос осавула Карпенка.

Панотець подріботів скоренько у сні, відсунув засув і відчинив двері. Перед порогом стояло чотирьох чоловік у довгих кирях.

— Ми до тебе, панотче, — проказав півголосом осавул. — Зо мною три посланці Венери...

— А-а-а... це гаразд, — зрадів панотець, — заходьте в хату.

Панотець завісив покvapно на вікнах биті сукном плахти, щоб не було видно світла назовні й засвітив свічку.

Нічні гості були молоді козаки, добряче одягнені, при шаблях і пістолях, котрі виглядали з-під широких кирей.

— Сідайте, панове, у мої скромній господі, — попросив панотець козаків сідати.

Молодий чорновусий козак підступив до панотця.

— Вірю, панотче, — заговорив він, — що Венера, зоріючи на заході, засяє...

— Теж у темноті, на сході — посміхнувся панотець Власій.

— Вітайте, панотче, — склонився козак, — привезли ми вам привіт від Аскер-паші й нам приємно запізнатися з вами. Зустрічаємось вперше, але Аскер-паша розповідав нам багато про вашу благодійну службу нашій отчизні.

— Вітайте, вітайте, молоді приятелі, — тиснув панотець руки гостям. — Коли ви бачили Аскер-пашу? Як його Бог милує?

— Тримається славно, панотче. Бачилися з ним недавно.

— Рискує він вельми, рискує своїм життям, — хитав головою панотець.

— За велику справу, панотче, тра й ризувати. Годі ж нам козакам сидіти, склавши руки, коли нашу отчизну задавлюють вороги.

— Ой, давлять, давлять, — зітхнув панотець та й став розповідати козакам, як польська шляхта знущується над українським людом на Правобережжі. Козаки слухали з увагою розповіді панотця, колишнього січовика, який на старості літ поміняв шаблю на хрест і став проповідувати Боже слово.

Ніхто б не подумав, що сивоусий, скромний і тихий панотець Власій є одним із головних довірених людей гетьмана Пилипа Орлика на Правобережжі і рахується одним із найближчих там співпрацівників Аскер-паші, за яким так полюють завзято москалі на Лівобережжі.

Коли ж панотець, почастивавши своїх нічних гостей наливкою, розговорився, а дізнавшись, що всі три повернулися нещодавно зі студій, став їх дивувати своїм знанням латини, греки, філософії, а навіть і медицини. «От тобі скромний панотчик» — дивувався Метелиця, слухаючи вчених слівця панотця Власія.

За те осавул Карпенко був у сьомому небі, побачивши з якою увагою ставляться висланці Аскер-паші до його панотця. Переконалися самі, що Аскер-паша знав кого підбирати собі

за співробітників. І осавул Карпенко, що доводився осавулом придворної сотні магната Чарторийського, підкручував утішно свій рудуватий вус, прислухаючись розмові. Любович розповів панотцеві про ув'язнення генеральної старшини та арешти на Лівобережжі козацької старшини, прихильної Полуботкові.

Невтішні вістки стурбували панотця.

— Так, так, — хитав журливо головою панотець. — важке горе переживає наш нарід...

Всю ніч провели молоді козаки на розмові з панотцем Власієм.

Над ранком стали прощатися.

— Зустрівшись з Аскер-пашею, — мовив панотець, — передайте йому вітання від старого січовика й перекажіть, що зроблю все, що він велить. Поки моїх сил, стоятиму в захист нашої отчизни. Перекажіть йому все, що почули від мене. Та ще прошу, щоб передав мій доземний поклін, Його Милості, гетьманові Пилипу Орликові. Хай збереже його Господь на многі літа!..

Молоді козаки — Богдан Метелиця, Зиновій Любович і Марко Хуторний перебули у дворі осавула Карпенка ввесь день, а у вечір розпрощалися й роз'їхалися у різні сторони. Любович і Метелиця верталися на Лівобережжя, а Хуторний подався до Полонного.

Проскочивши щасливо крізь польські й московські застави, Любович і Метелиця подалися у глиб Київщини. Вони мали розправитися зі сотником Небабою за його донощицтво москалям.

У міжчасі, Марко Хуторний, переодягнений за дячка, мандрував собі Правобережжям. Їхати в козацькій одежі було небезпечно. Кожної хвилини могли перестріти польські вояки, а тоді не спекаєшся клопоту. На дячка ж ніхто не звертає уваги.

Дорога була далека.

Довелося чимчикувати пішком, піднаймати підводи, а врешті купити конячину та й вихитуватися в сідлі цілими днями. Хіба ж на нікчемній конячині в'їдеш далеко?

Розгуля польської шляхти на Правобережжі сильно вразило Марка. В розмові зі селянами та міщанами він відчув, що народній гнів зростає щораз дужче й що Правобережжя займеться колись такою пожежею, яку годі буде погасити.

В дорозі до Полонного Маркові довелося побачити небу-

денну чудасію. Дорогою, напроти нього, збиваючи куряву, їхав невеликий повіз. Та замість коней, повіз тягли чоловіки, впряжені у шлеї. Марко аж зупинив конячину та з дива став протирати очі. Сам собі не вірив. Але повіз таки справді тягли посполиті. Йшли кріпаки по-парі, а у повозі сидів товстощий польський ксьондз і поганяв кріпаків довгим нагаєм. Спереду на дишлєві був прикріплений дзвінок і він голосно дзеленчав. За повозом їхали на конях польські вояки.

— За що ж це вас, людойки, так неволять? — поспитав кріпаків півголосом Марко, коли повіз порівнявся з ним.

— Та це ксьондз із дуру бісється, — заворчав похмурий літній кріпак.

— Чому ж йому терпите?

— Що вдієш? За ним пани, військо, — скривився селянин.

На Марка глянули холодні очі польського патера, що ховалися в опасистому обличчі і він стьобнув кріпаків нагаєм.

— Прендзей, хлопи!..

І селяни-кріпаки потягли повіз, залишивши серед дороги немало здивованого Марка.

У селі Білосніжках, куди Марко добрався в дорозі до Полонного, де він мав зустрінутися з довіреною особою Аскерпаші, та передати їй доручення паші, він застав крик і біготню.

На дзвіниці забовкав тривожно дзвін.

Звідусіль бігли до панської економії селяни з вилами, косами, кийками. Тут і там виднів спис, старий мушкет або шабля.

Біля панської економії кипіла бійка. Двірська служба люто відбивалася від селян, що тиснули на неї звідусіль. Подвір'я економії загусло селянами, жінотою й дітворою, а весь зібраний люд галасував і лихословив ляхів. Як не відбивалася служба, проте її селяни скоро зім'яли. Серед клубочливого натовпу понеслися голосні зойки та передсмертне харчання. Це конали, пробиті вилами, двірські слуги, котрі найбільше давалися взнаки селянам-кріпакам. Декого з них тут же підняли на вила й він вився зі страшного болю та несамовито ревів. Іншим пов'язали руки і вони стояли злякано, лупаючи очима. Знали, що їм пошади не буде від розлючених селян.

— Що ж зробимо з ними? — звернувся сільський старшина до натовпу, показуючи на службу.

— Повістити їх собак!

— Вкинути в річку!..

— Скоротити їх на голову!.. Закричали селяни.

Налякана служба стала проситися.

— Змилюйтеся, люди добрі... Не губіть нас...

— Ви, падлюки, не мали ніколи милосердя над нами, — кричали селяни. — Хіба мало нагаїв ми витерпіли від вас?!

— Вбивати їх усіх не годиться, — мовив сільський старшина. — Кого треба, того вже й підняли на вила. А цим усім ми спишемо спину, так що пам'ятатимуть до смерти та й проженемо.

— Оце й діло, — зраділи молоді парубки. Вони зараз же повели пов'язаних слуг під конюшню і стали їх шмагати немилосердно нагаями.

З-під конюшні почулися переразливі крики й зойки.

Тут же натовп зашумів, затоптався на місці і почулися зраділі оклики:

— Знайшли!.. Знайшли!.. Ведуть!..

Кількох молодих парубків, озброєних хто списом, хто шаблею, кийком чи вилами, вели зв'язаного, товстопузого економа. В нього була розбита губа, з якої текла кров на порвану сорочку, з-під якої визирали волохаті груди, а з розпанаханої штанини виблискувало товсте коліно.

Парубки не переставали гамзолити економа попід ребра, й він кричав і зойкав од болю. З усіх сторін понеслася лайка на економа.

— Чого це, ти, паноньку, не привітаєшся з добрими людьми?, — підійшов до економа молодий селянин Павло Гуца.

— Чув, що сказав добрий чоловік? — штовхнув парубок боляче економа в живіт. — Зараз же ставай, тварюко, на коліна й поклонися доземно своєму бидлу, як ти нас називав.

Хоч і економ пробував опиратися, але його звалили на коліна й, нагнувши його опасисту ший, примусили економа кланятися селянам до самої землі під голосний регіт натовпу.

— Нижче, нижче, гній ший пане! — кричали селяни, — аж до самої землі!

— Теперки, підповзи, паноньку до панотця, — приказували парубки, — й поцілуй його чоботи!..

— Та що ви, дітки? — ніяковів священик, — не треба того чинити...

— Мовчіть, панотче, — мовив із серцем Гуца. — Вже призабули, як цей стерв'ятник зневажав вас та церкву замикав на колодку...

Економ червонів і плакав зі злости та немочі, але, підштов-

хуваний парубками, мусів повзти на колінах і цілувати запорошені панотцеві чоботи.

— Так що ж учинимо з черванем? — звернувся до натовпу сільський старшина.

— Спустити з нього сало!..

— Повісити за ноги на бантині!..

— Надіти червоні сап'янці!..

— Закопати живцем падлюку!..

Економ поблід, мов полотно і став просити пощади.

— Коли тривога то й до Бога, — прокрикнув Гуща на економом, — а забув ти, паноньку, як катував невинних людей та гонив їх на непосильну панщину?!

— Змилюйтеся, — благав економ, — мені пан граф велів так чинити.

— Ти, поганцю, не приховуйся за графа, — закричали селяни.

— Ми графа бачимо може двічі в році, а ти ж, падлюко, щоднини знущався над нами.

— Та що з ним возитися? — волали жінки. — Смерть собаці!..

— Смерть, смерть!.. закричали селяни.

— Ти чув, що люди кричать? — звернувся сільський старшина до економа. — Пощади тобі немає. Заберіть його! — розпорядився він парубкам, — виведіть за село й прикінчіть. Та подбайте, щоб відчув як умирає...

— Про це я вже подбаю. — радів Гуща.

Зв'язаного економа повели за село.

Маркові розповіли селяни, що економ був злючою людиною. Ганяв їх на понадобов'язкову панщину, катував за найменшу дрібницю, замикав церкву на колодку й погнав у шию панотця, коли цей прийшов просити, щоб відкрив церкву. Коли ж економ знасилював сільську красуню і вона зі сорому й горя кинулася в річку, селянам урвався терпець і вони напали на економію. На лихо економа тоді не схопили, бо він поїхав у город. Повернувши з города, наляканий економ повідомив графа про напад, а цей наказав збільшити службу та її озброїти. Підбадьорений економ звелів службі ловити селян, котрі брали участь в нападі на економію і сікти їх до полусмерти на конюшні. Так оце і почалося... Селяни, прихопивши, що попало в руки, кинулися на економію і її захопили...

Виїхавши поза село, Марко почув нелюдський крик і зойк. Замітивши під деревами громаду парубків, він догадався, що вони розправляються з економом і повернув туди свою конячину.

Підїхавши ближче, Марко побачив, що парубки і справді надїли на економа червоні сап'янці – здерли шкіру від колін до п'яти і, прив'язавши його до дерева, набивали йому рот землею.

Економ харчав, йому дувся живїт, вилазили очі, а з обдертих нїг лилася кров.

— Бачиш, паноньку, як ми піклуємося тобою, — приговорював Гуца, — й сап'янці тобі подарували і землицею святою тебе годуємо...

Та економ уже чорнів. Його тіло здригалося й корчилося у передсмертних конвульсіях.

Піднявшись на пагорб, Марко побачив як палала панська економія.

Чорна рясa панотця Луки різко контрастувала з вибагливою обстановкою світлиці:

Була вона простора, з великими вікнами, з яких одне було відчинене і крізь нього вливався запах пізніх літніх квітів, а у світлі великого канделябру пролискували дорогі обклашки панських крісел, що їх пан сотник, господар дому, закупив десь у польському краю.

Як і годиться, у світлиці висїли образи, а між ними красувався в божнику дорогий хрест із чистого срібла. Це була дорога родинна пам'ятка в домі сотника Якова Небаби.

Його дід Евпраксій, виходець зі збужілого, а в давнину, багатого шляхетського галицького роду, переселився на Київщину й займався там торгівлею. Багацько подорожував, довелося побувати йому у Святій Землі і звідти він привіз цього чистосрібного хреста.

Батько сотника, Демид Небаба, вже не займався торгівлею. Після смерти старого Евпраксія, йому дісталася чималеньке майно. Він розбагатів здорово, прикупивши багато землі, а за гетьманування Мазепи став сотником демидівської сотні. Коли ж Демид помер, сотниківство обняв його син. Яків. Серед козаків, міщан і посполитих сотник Яків не втішався пошаною. Він підхліблювався москалям, а сотенна старшина вистерігалася сказати щось зайве в розмові з ним, знаючи, що сотник – донощик.

Сидів отож, пан сотник Яків Небаба у світлиці та й гомо-

нів із демидівським панотцем Лукою, а щоб легко говорилося, обидва попивали малинівку.

— Воно, Якове, теє-то, — смакував малинівку панотець, — діло не зовсім ясне. Перекази та й більш нічого. А от ти, собственно, не чув...

— Чути не чув, — притакнув сотник, — алеж сотенний писар чув на власні вуха.

— Чув, не дочув, перечув, — то, Якове, всяко буває. Скажемо, ти подаси теє-то, донос до Колегії. Там зараз же свідетелей требуватимуть. А що, як теє-то, свідки відмовляться від такого діла й скажуть, що вони нічого не знають і не чули?..

— Чому б вони мали відмовлятися від правди?

— А що як це все неправда, а тільки наклеп?..

— Не може бути, — перечив сотник. — Аджеж мій писар достоменно чув, як канцеляристи гомоніли між собою.

— Може мова була про когось іншого, а не про наказного?

— Хто ж інший міг би мати діло з Орликом, як не наказний? Та й хто відваживсь би на таке ризикове діло?

— Бог святий знає, теє-то, — мислив голосно панотець. Він почувався ніяково і хвилювався, почувши, що сотник Небаба наготувався писати донос на наказного гетьмана про те, що він спілкується з Орликом. Склалося так, що сотенний писар демидівської сотні Кривий, одвідуючи своїх родичів у Глухові, зачув зовсім случайно розмову двох канцеляристів із військової генеральної канцелярії, котрі нишком гомоніли між собою, що інакшебто минулого року весною до наказного гетьмана приїжджав кур'єр гетьмана Орлика й що наказний мав зустрічатися з ним на своєму Крилівському хуторі. Повернувши з Глухова, писар розповів почуте сотникові, а цей зразу погнав гінця до київського полковника Танського. Полковник розпорядився, щоб сотник описав усе, що почув, і вислав донос до Малоросійської Колегії. Зайшовши до сотника по ділам, панотець Лука став одраджувати сотника Небабу від його замислу подавати донос на наказного гетьмана.

— Мислю, Якове, теє-то, — говорив панотець, — жи не слід тобі подавати донос на наказного. Він і так карається у в'язниці, а з ним і вся генеральна старшина. Канцеляристи могли верзти з похмілля, що їм налізло на голову. Ти ж не маєш нічого певного в руках.

— Алеж ясний пан полковник уже знає. Годі ж мені тепер мовчати.

— Ясний пан полковник знає, але Малоросійська Колегія ще не знає. Відкликати все можна. Раз подаси на письмі, діло завертиться і піде в Петербург. Мислю, теє-то, жи то все якась

видумка, а наш наказний матиме амбаранс* великий.

— Що тобі, панотче, так жалко наказного? — покосився сотник на панотця.

— Навіщо топити людину ще глибше?..

— Як це топити? — наїжився сотник, — по-твоєму цар-батюшка не прав, що взяв під замок Полуботка і генеральну старшину?

— Не беруся судити діл Його Величества. Звісно він знає, що чинить. Коли ж ідеться про тебе, то я таки мислю, теє-то, чи справді тобі треба вмішуватися в те діло й писати на наказного те, чого ти не чув.

— Бачу, панотче, що ти заступаєшся вельми за Полуботка, — зиркнув сотник неприязно на панотця.

— Не заступаюся, — тихо одрік панотець, — а просто радю тобі, Якове, облиш те діло. Тобі, теє-то, немає ніякого діла до наказного гетьмана. Він тобі нічого злого не вчинив.

— Але я служу чесно й вірно Його Величеству!..

— Служба службою, це одне діло. Хвалю тебе за те. Донос — діло друге. Облиш те діло, Якове, чуєш...

Довго вмовляв панотець впертого сотника, щоб цей не подавав донос на наказного гетьмана. Врешті вони посперечалися і пригноблений панотець потюпав додому.

Пізно вночі, коли сотникова сім'я вже спала, сотник Небаба засів у світлиці і став komponувати донос на наказного гетьмана.

Була тиха літня безмісячна ніч.

В селі вже втихла дівоча пісня.

Мовчазними темними тінями лягли довкола сотникової садиби могутні старі дуби, розпластавши свої рамена, а у світлицю крізь одчинене вікно вливався весь час запах квітів, що квітли тут же попід віконню.

Вже прокричали перші півні, а сотник усе ще писав.

Не помітив, як крізь одчинене вікно звелися на нього націлені пістолі.

З них глянула на сотника Небабу смерть.

Гримнули два постріли й сотник, зойкнувши, осунувся важким лантухом на долівку.

Завайлували собаки.

Заблимало світло в челядній і звідтам почали вискакувати заспані й сполохані сотникові слуги.

Піднявся галас.

*Амбаранс — клопіт.

Залентувала сотникова сім'я.

В селі піднявся сполох.

Поза селом помчали дорогою два вершники.

Ніхто їх і не помітив, а безмісячна ніч приховала їх своїм покровом.

НЕВДАЧА

Шинкар зустрів гостей улесливо та низенькими уклонами.

— Вітайте, вітайте, достойні панове, в моїй убогій господі!.. Бачу, що ви втомлені здорово. Чи ж зволите відпочати? — наскакував пейсатий шинкар, розглядаючи з цікавістю небуденних гостей, котрі несподівано заїхали перед його корчму.

— Відпочити то можна, — загомонів кремезний, літній козак, багато одягнений, — спека, крий Боже. Тебе, шинкарю, як звать? — перепитав він.

— Хаїм, Хаїм, ясний пане, — гнувся шанобливо шинкар.

— Так ось, Хаїме, вели доглянути наших коней. Служку якого-небудь хіба маєш, ні?! Хай дасть коням їсти, а потім напоїть. Не слід їх зразу ж поїти, — остерігав козак.

— Буде зроблено, як велите, ясний пане, — розкланювався шинкар. — Гершку, Гершку! — загукав він у двір.

Через хвилину підбіг до нього рудуватий хлопчище, якому шинкар і звелів зайнятися кіньми.

Подорожні, стріпавши пилюгу з одягу, зайшли в корчму й розсілися на лавицях коло столу. Вони зневажливо розгля-

дали шинкаря, який прийнявся стирати стіл брудною ганчіркою та крутили носами.

— Цей жидюга жадливо брудний, — скривився один із подорожніх, — та й шинок виглядає мов свинюшник.

— Тут і справді нехлюйно, — зауважив молодий чорновусий подорожній, — у нас, у Парижі, теж не бракує жидівських шинків, але там усе таки чистіше, як у цій норі.

Подорожні розмовляли свobodно по-латині, і шинкар розчарувався. Його вельми цікавили чужоземці і йому аж не терпілося, так хотів нав'язати розмову з козаком, який так самовільно розмовляв по-латині зі своїми товаришами.

— Слухай, шинкарю, — звернувся козак до Хаїма, — за те, що ми заїхали до твоєї препаскудної халабуди, подай нам обідать. Пити нам хочеться щось холодного. Полізь у погріб і добудь щонебудь добряче. З обідом спішися, бо ми здорово проголодніли.

— Сейчас усе буде готове, — замотався шинкар.

За деякий час жидівка почала розкладати на столі миски, тарілки, ложки, ножі й чарки, а перегодя молода чорноока жидівка внесла посудину із запашним борщем і стала наливати у миски. В міжчасі шинкар приніс із погребу холодну слив'янку, яка подорожнім вельми припала до смаку.

Поївши борщу, подорожні взялися уплітати гречану кашу зі смаженою ковбасою і запивали її раз-у-раз слив'янкою.

Хаїм, стоячи за шинквасом, не знаходив собі місця, так хотілося йому дізнатися, що це за компанія заїхала до його корчми. Крім своєї цікавості, шинкар мав іще доручення від московського полковника, який стояв із своїм полком у найближчому городі, щоб доносити в його полкову канцелярію про всіх, хто приїжджає і зупиняється в корчмі, а найпаче доносити про кожного проїжджаючого чужинця та козацьку старшину.

Тож не диво, що Хаїм витріщувався на подорожніх, котрі в його очах були немало химерними людьми. Ось, скажемо, довгов'язний чолов'яга з чорною кучерявою чуприною, з безкольоровими очима, що так і сидить мовчунюм. Його ж сусід, широкоплечий та широколиций мужчина з тоненьким гострим вусиком та з такою ж борідкою, — людина, так сказати, балакуча, бо все гомонить мовою Ціцерона, якої Хаїм, на жаль, не розуміє.

Не подобався Хаїмові старший уже віком подорожній, бо він згорда та зневажливо глипав на шинкаря, а його сірі

холодні очі так наче й говорили: – як це я попав у таку поганючу корчму? Козак не цікавив Хаїма особливо. От собі козак, либонь, багатенький, без ніяких старшинських відзнак, виходить вчився у молодості, бо чистить зі своїми компаньонами по-латині. Мабуть, з якоїсь полкової канцелярії. Чимало такої полкової братії товчеться по Гетьманщині з різними ділами. Все таки Хаїмові страх цікаво, хто оті люди в широкополих плащах, у химерних високих капелюхах із задерними вгору крисами, та ще й із пучечками павиного піря? З далеких країн, виглядає, приїхали. Хаїм аж пісніє на виду від жалю, що не розуміє про що говорять чужинці. Коли б він так розумів, то йому напевно злетіла б із голови брудна ярмурка, очі стали б рогом із ляку. Та й пігнав би він щодуху в город донести царським людям, що йому довелося почути в розмові незнайомих. Що так не сталося, то видно в тому Їсжий палець, бо Хаїм по-латині не знав, та й нічого не розумів із того, що говорили подорожні.

Вони ж поїли, вийшли з корчми та й полягали в холодку, під крислатою липою.

Козак звелів Хаїмові принести ще сливовиці й компаньони живо потягнулися до холодного напою.

– Чи не слід би нам вирушати в дорогу? – мовив чорновусий.

– Відпочиньмо ще, – закурював люльку мужчина з панським обличчям.

– Та й гаряче у вашій країні, герр гавптман*, – звернувся він до козака.

– На півдні ще гарячіше, пане графе, – посміхнувся козак, – Літо в Україні гаряче...

– Я б охоче подрімав, – потягався на траві чорновусий молодик. – Може б ми справді тут перепочили й вибралися в дорогу у надвечір'я.

– Не поспіємо на час до Києва, – міркував козак. – Наші приятелі будуть хвилюватися. Крім того, не вельми безпечно тут зупинятися довго. Кожної хвилини чортяка може наднести москалів, а нам ліпше з ними не зустрічатися. Побудемо тут іще яку годину та й поїдемо...

Через годину подорожні почали збиратися в дорогу. Козак погукав хлопця, щоб привів коней та розплатився щедро зі шинкарем. Хаїм, ховаючи гроші, таки не втерпів і поцікавився куди їдуть подорожні.

Козак, посміхнувся під вусом. Знав, що шинкар питатиме. Але сотникові Андрієві Нечуєнкові добре було відомо, що

шинкарі є на московських послугах і доносять царським людям про проїжджаючих, а головню чужинців, котрі зупиняються в їхніх шинках.

— У Глухів їдемо, шинкарю.

— Ой, вей, яка далека дорога...

— Еге ж, — притакнув сотник, — далеченько, але мої приятелі звикли вже до далекої дороги. Адже ж із самої Венеції їдуть...

— Ой, вей, — розняв Хаїм руки, — із такої далечі?..

— Вони купці, — стенив плічми сотник, сідаючи на коня, — скло хочуть продати в Гетьманщині, а там, може, в Петербург подадуться.

Хаїм розкланювався низенько від'їжджаючим, глядів довгенько їм услід, а коли вони сховалися за узгір'ям, він загорлав на весь двір:

— Гершку! Чуєш Гершку! Виводь миттю коня мені!

— Що таке? Куди ти рвешся? — занепокоїлася Хаїмова жінка, бачачи, як Хаїм швиргонув із себе засмальцьованого лапсердака і надів нову свитку.

— Тш, тихо, не говори нікому, що я поїхав у город, — метушився шинкар.

— Чого це тобі захотілося гнати в город, у таку спеку? — допитувалася жидівка.

— Ну, ну, маю там пильне діло. Мушу їхати...

Жидівка так і не допиталася шинкаря, чого це йому гарячиться гнатися в город: і пішла в корчму, бо у двір в'їхали два козаки, мабуть, посильні гінці, геть вкриті пилюгою, а Хаїм, виїхавши з двору, став підстьобувати свою конячину, щоб чим хутчіше дібратися у город.

Він ніяк не повірив словам козака, що подорожні — купці з Венеції. Хіба ж купці так виглядають? Хаїма годі обдурити. Мало ж усякого люду довелося йому бачити? Які ж вони в біса купці? Це вояки, та ще й такі, що, ого, ого... Козак теж пройдоха хитрюща. Бреше й не заїкнеться, — міркував Хаїм.

Пізно вночі подорожні добилися до Києва та й заночували в заїзді міщанина Луця.

Другого дня вранці у двір зайшли Зиновій Любович і Бодан Метелиця. Луць завів їх до великої кімнати, в якій зібралися після сніданку подорожні.

— Вітайте, молоді побратими, — привітав їх радісно сотник Нечуєнко, — прошу ближче до столу й знайомтеся.

— А, старі знайомі, — підвівся із крісла граф фон Герц і потиснув їм руки. — Приємно з вами знову зустрітися.

— Будьте знайомі, — підвів сотник прибулих до довго-в'язого чоловіка. — Це гавптман Орликового полку — Євстахій Лелека, це лейтенант Андрій Залуцький, а це осавул, Гнат Дядуренко. А це наші молоді приятелі, з якими ми мали тут зустрітися — Зиновій Любич і Богдан Метелиця. Сідайте до столу та пригортайтесь малинкою.

— Добряча малинка, — похвалив напій граф фон Герц.

— Діло таке, — мовив сотник Нечуєнко, сідаючи й собі до столу. Ми, — мазепинці, затіяли вбити Вельямінова. Вбити такого поганця ніби легко й не легко. Бож він падлюка бережеться. Коло нього повно московської охорони, що й миш не пролізе. Вельямінов знає добре, яким гаспидом на нього дишуть, тому й бережеться. Обмірковували ми різні фортели, щоб його згладити таки в Глухові, ніяк не виходить. Коли я останньо зустрічався з Аскер-пашею, ми довгенько говорили про різні способи, як би можна відправити Вельямінова на лоно Вельзевува. Ясний пан граф і наші приятелі із Франції були повідомлені про цю затію і вони хочуть нам допомогти. Виглядає, що найлучче було б втовкти Вельямінова десь поза Глуховом, а не в самому городі.

— На ловця і звір біжить, — посміхнувся Любич. — Наш приятель Кваша, ясний пан граф його знають, — звернувся він до графа, — влаштувався в Малоросійській Колегії. Від нього ми тепер і маємо змогу дізнаватися про все, що там діється, а це вельми нам пособляє в нашій дії. Оце передучора Кваша сповістив нас, що Вельямінов виїжджає в Київ на зустріч із князем Голіциним. Складається напрочуд добре. Ви прибули до Києва і Вельямінов приїжджає...

— Це справді щасливий збіг обставин, — притакнув сотник. Коли — це так, тоді давайте обміркуємо як нам розправитися з Вельяміновим тут, у Києві. В дорозі нічого не вийде. Хоч би й влаштували засідку на нього, то не дамо ради охороні. Звичайно, його супроводить сотня драгунів чи райтарів.

— Так тоді думаймо про діло в Києві, — мовив граф.

— Треба підслідити як Вельямінов десь покажеться без великої охорони, а тоді кинути на нього ось таку штучку, — поклав гавптман Лелека на стіл невеличке залізне округле ядро з льонтом.

— Бомба? — здивувався Метелиця.

— Егеж. Ручна бомба. Невеличка, але грізна, — пояснював Лелека. Треба запалити льонт, потримати хвилину, а потім і швирнути її далеченько, бо інакше коли вона розірветься близько, може покалічити а то й убити, бож вона розрива

ється на шматки, а вони розлітаються доволі широко довкола місця вибуху.

— Не так то легко можна буде дібратися до Вельямінова, щоб кинути на нього бомбу?

— Звичайно він їздить у кареті, — говорив сотник Нечуєнко. Це я знаю з Глухова. Попереду і ззаду карети їде кінна охорона. Коли б так удалося вловити пригожий момент і почастувати його такою галушкою?

— Може б його застрелити?

— Не легке теж діло, — похитав головою сотник. — Близько до Вельямінова нікого не допускають із посторонніх так, щоб можна було його застрелити з пістоля. З мушкета в городі годі теж у нього стріляти.

— Чи не можна б пробратися вночі, туди де він перебуватиме й колупнути його ось такою залізничкою? — вказав граф на свій кинджал.

— Не вийде діло, пане графе, — мовив сотник. — Вельямінов гостює у князя Голіцина. Князеву палату пильно стережуть. Коли приїжджає Вельямінов, тоді сторожу подвоюють. Довкола палати височенний мур. Я знаю як розположена палата князя Голіцина. Не раз довелося мені мишкувати коло неї, — посміхнувся хитрюще сотник Нечуєнко. — Знаю, що не вдасться туди пролізти. Виглядає, що нам треба думати таки, як кинути бомбу на Вельямінова.

— Ми послідкуємо за Вельяміновим, — сказав Любович, — може щось нам удасться розвідати від князевої служби. Коли щось розвідаємо, зійдемося знову й будемо обмірковувати.

— Гаразд, — заявив граф фон Герц. — А тим часом ми підемо до ратуші, покажемо там наші купецькі грамоти та будемо швендяти поміж київськими купцями, щоб усім було відомо, що ми купці із Франції і щоб нас москалі не підозрівали, бож відомо, що вони поганці слідкують пильно за кожним чужинцем.

— Тоді й до діла, — підвівся сотник Нечуєнко. — зійдемося тут у цій квартирі через три дні...

Поки Любович і Метелиця »ловили язика« серед москалів, граф фон Герц із орликівцями наробили й справді чимало клопоту київським райцям. Вони говорили лише по-французькому й розводили руками, коли райці намагалися розговоритися з ними, хто по-німецькому, хто по-латині, по-польськи, по-італійськи, чи по-турецькому. Стурбовані райці погнали писарчука до київського купця Софрона, про якого знали, що він вміє варнякати по-французькому, й аж коли

прийшов Софрон, зраділі райці могли розговоритися з купцями та прийняли до відома, що купці приїхали купити бобрових хутер і поїдуть до Глухова.

Купці мусіли теж показати свої грамоти московському капітанові, який сидів царським урядником у київській ратуші, а інакше кажучи, був «оком і вухом» київського губернатора.

Після того граф і орликівці справді швендялися по купецьких складах і купували дорогі хутра. Вони наробили великий розголос серед купців своєю вередливістю і вмінням довго й вперто торгуватися. Вони сердечно реготалися наодинці зі своїх витівок та зі свого насподіваного купецького хисту. Реготалися дуже й козаки, слухаючи їхньої розповіді.

— Ми теж можемо дечим похвалитися — мовив сотник Нечуєнко. — Коли ви, панове, займалися купецьким ділом, ми вешталися всюди, де тільки можна було щось розвідати. Повезло нам добути «язика» із князевої служби. За гроші москаля все можна купити. Це нам ковінька на руку, бо знаємо тепер що і як. Отож Вельямінов уже приїхав і замешкав у князя Голіцина. Виїздить рідко. «Язик» говорив, що Вельямінов має намір прогулятися одного дня галерою по Дніпру. Коли б це так, тоді буде нагода кинути на нього бомбу в київській пристані або по дорозі до неї.

Обговорювали довго всі способи й вирішили, що треба готувати замах на Вельямінова, коли він вибереться на прогулянку Дніпром. Виринала при тому суперечлива справа. А що, як із Вельяміновим їхатиме князь Голіцин? Сотник Нечуєнко заявився проти того, щоб убивати князя Голіцина. Князь ставився добре до козацтва, а часто й допомагав. Граф і орликівці заявили, що не знають ближче князя Голіцина. Якщо ж є думка, що не слід його вбивати, тоді вбивство Вельямінова в дорозі до пристані відпадатиме, коли з Вельяміновим їхатиме князь Голіцин. А якщо Вельямінов їхатиме сам, тоді на нього належить кинути бомбу.

Через два дні козаки довідалися від свого «язика», що Вельямінов таки вибирається наступної суботи на прогулянку Дніпром. Мабуть, поїде сам, бо князеві Голіцину нездоровиться.

Закипіла праця.

Змовники навідалися до пристані, обслідували уважно кожну закутину, дорогу, вуличку й вирішили, що найдогідні-

ще буде кинути бомбу таки в самій пристані, коли карета зупиниться перед довженим дерев'яним помостом, до якого була пришвартована галера князя Голіцина. Здовж дороги до того помосту є будинки та склади, так що Метелиця, який сам охоче погодився кинути бомбу на карету, матиме можливість метнутися прожогом між будинки і згубитися у вузьких вуличках.

Настала субота.

В пополуденних годинах прогулюється у пристані молодий дячок.

Із спудеїв виходить.

У нього подорожна торба, перевішена через плече, а в руках ціпок. Так і видно, що дячок наготувався кудись у дорогу. Ген, оподалік, сидять собі на камінній лавиці сумирно козаки, п'ють пиво й гуторять про всячину. Сидять там теж – сотник Нечуєнко й Любович. Їм добре видно кожний рух подорожного дячка – Метелиці.

А в цей час купець Коновка, що посідав тут, у пристані, склад із хутрами, має чимало мороки із французькими купцями, котрі навідалися до нього й торгуються за хутра. Розговоритися з купцями – важкувато. Сусід – купець, жид, знає декілька слів по-французькому і з його допомогою ведеться торг. Купці – французи вперті й завзятуше торгуються. Ще гірше жидів.

У надвечір'я спека лагідніє. Всюди пожвавлюється рух. Перегода проїздить дорогою невеликий відділ московських драгунів із київської московської залоги, а через деякий час на дорозі, обсаженій липами, показуються вершники. За ними котиться карета. За нею їдуть знову драгуни.

Це їде Вельямінов.

Подорожній дячок — одна напруга.

Коли карета проїжджає повз нього, дячок риється заподливо в торбі, а відтак блискавично вихоплює з неї округле залізне ядро з горіючим льонтом і, розмахнувшись, кидає нею за проїхавшою каретою.

Страшний вибух стрясає повітрям. На всі сторони бризкає залізо.

Зойк, крик, квичання покалічених коней, дзеленчить скло, що повилітало з вікон. Люди розбігаються на всі сторони. Дячок і собі кидається навітікача, коли тут на нього наскочують драгуни, що вигулькнули несподівано з бічної вулиці й рубають його шаблями.

У пристані піднімається велика паніка. Налякані москалі починають стріляти куди попало. Перехожі із криком ховаються до складів та куди хто може. На дорозі лежать побиті й покалічені коні, драгуни, розбита карета. Через деякий час збігається київська городська сторожа, наїздить повно москалів, котрі ганяються мов несамовиті по пристані.

Пізно ввечері стає відомо, що якийсь невідомий дячок кинув бомбу на карету й вона розірвала на кусники царського генерала. Павла Павловича Акунова, який відправлявся горі Дніпром на північ. У Вельямінова вийшла якась затримка й він не поїхав на прогулянку.

Змовники сердечно жаліли за Метелицею, а Любович погодився сповістити батьків про загибель їхнього сина.

Сталася невдача.

Ніхто не сподівався, що Вельямінов не поїде на прогулянку, а замість нього відправлятиметься в дорогу генерал Акунов. Але замах таки налякав Вельямінова й він чимскоріше залишив Київ та під дуже сильною військовою охороною подався назад до Глухова.

Через кілька днів опісля вирушили в дорогу до Глухова також і статечні французькі купці, везучи на возах накуплені хутра.

Мазепинці не закидали думки розправитися з Вельяміновим.

Шукали тільки відповідної нагоди.

Її не було...

ДОПИТИ

У канцеляріях грізної царської »тайної канцелярії« завжди хмуровато.

Високі, вузькі вікна новозбудованого будинку з гостроверхим дахом і вежею – в'язницею, яка сліпала своїми густо загратованими очицями, пропускали мало денного світла. В похмурі осінні дні, які налягали на Петербург прегустими туманами, в тайній канцелярії ставало таки зовсім темнуvато й тоді служба в чорних кабатах та у вичищених обов'язково до блиску чоботях, із високими поза коліна халявами, засвічувала свічки. У слабому світлі свіч, низькуваті канцелярії з дуговатою стелею, робилися ще суворішими, ще більше похмурніми та грізнішими.

В них усюди відчувався дух усевидного царя Петра. Хоч він рідко навідувався до тайної канцелярії, проте його невидима присутність відчувалася на кожному кроці. Кожне слово в тайній канцелярії було сказане обережно, так начебто сам цар прислухався до нього.

Страх царив у тайній канцелярії.

Страх перед царем, що кожної хвилини міг увігнатися гураганом до канцелярій.

Почувши його грімкий голос, канцеляристи нітилися та тремтіли, а вищі чини оглядали себе сполохано, чи бува гудзик не розстібнутий на мундирі, чи все лежить в порядку, як слід на своєму місці. Вартові ж, єгри, драгуни чи мушкетери завмирили нерухожими статуями у проходах та при дверях головніших канцелярій інституції царського уряду – тайної канцелярії.

У лівому крилі будинку приміщувався імперський вищий суд, якому цар приказав розглянути справу наказного гетьмана Павла Полуботка та козацької старшини, запротореної у казематах Петропавлівської фортеці.

В одиночних камерах, темнуватих і вологих, мучилися – наказний гетьман Павло Полуботок, генеральний суддя Іван Черниш, генеральний писар Семен Савич, сини генерального судді – Іван і Петро, генеральний осавул – Василь Жураківський, миргородський полковник Данило Апостол, генеральний обозний Яків Лизогуб, писар Чернігівського полку Степан Косович, канцелярист генеральної військової канцелярії Михайло Ханенко, наказний полковник Переяславського полку – Іван Данилович, наказний полковник Стародубського полку – Петро Корецький, бунчуковий товариш – Дмитро Володковський, військовий товариш – Василь Биковський, суддя Григорій Граб'янка, кур'єр генеральної військової канцелярії – Яків Курпіка й канцелярист – Іван Романович.

Волелюбних козаків гнітила сувора в'язниця.

Вона насувалася на них, чавила своїми грубезними кам'яними, вологими стінами та доводила їх до одчаю своєю мертвацькою тишиною.

Наче в могилі...

Вранці в'язничі послужки приносять сніданок. Вони такі ж мовчазні як і сама в'язниця.

Кладуть кожному в'язневі кусень гливкого хліба, кип'яток, чай і, не проронивши ні одного звуку, виходять.

Скреготять ключі у важкокованих залізом дубових дверях і знову тишина – тишина...

За мурами, у вітровійні дні сердиться Нева і жбурляє лютю хвилями на товстіючі мури Петропавлівської фортеці.

У погідні дні над нею кричать чайки. Їхній крик долітає до в'язнів крізь малюську незасклену кватирку камерних вікон. Узимку таку кватирку слід обов'язково затулити щільно чим-

небудь, бо крізь неї залітатиме сніг та втискатиметься лютий мороз, од якого леденіють вологі стіни й замерзає вода у відрі.

Осіння днина коротка.

Збігає, що й не оглянешся, як услід за скупими соняшними промінчиками, це в погідну днину, насувається довга томлива ніч.

Дехто з в'язнів пробує говорити голосно сам до себе. Не одного томить безсонниця. Мучаться козаки в кам'яних мішках грізної фортеці-в'язниці.

Менших винувників тримають москалі у так званому »тайному приказі«. Там їх і допитують »з пристрастієм«. Шматують тіло кнутами й ламають кості на дибі. Козацьку генеральну старшину і полковників не катують, але іншим попадалося здорово на допитах.

Вищий імперський суд вів слідство, під головуванням графа Павла Івановича Ягушинського, розпочавши його з початком листопада 1723 року. На допити возили старшину з фортеці в кибітках під сильною військовою сторожею. У вищому суді допитували старшину поодиноким або по двох-трох разом, залежно від справи. Найбільше допитували таки самого наказного гетьмана, якого обвинувачували, крім різних »провин«, головні в державній зраді та в »зłodіяніях« проти царя й государства.

Допити велися в головній мірі на підставі різних доносів, що їх наслала до Петербургу Малоросійська Колегія, зокрема сам Вельямінов, а також різні шпигуни та вислужники. До багатьох справ мало хто з ув'язненої козацької старшини мав узагалі будь-яке відношення, але в'язні знали, що цар Петро хоче розправитися з Полуботком і генеральною козацькою старшиною, як розправлялися раніше з мазепинцями, щоб могли поневолити до краю Гетьманщину.

Знаючи таку Петрову настанову, в'язні мали малу надію, що вони вийдуть на волю. А втім, хто попався до Петропавлівської фортеці-в'язниці, втрачав усяку надію вийти з неї живим. Кожного в'язня ждали »слово й діло«, тобто допити, тортури й смерть, а до легкої кари зараховувалося заслання в Сибір, чи в будь-який глухий монастир, або досмертне ув'язнення. На ув'язнену козацьку старшину москалі гляділи як на смертників, що їм неминуче слався шлях на ешафот, де покотяться їхні буйні голови.

— Схопи цупко за гортанку бунтівливих козаків, — велів

цар Петро графові Ягушинському, імперському прокуророві.

Й граф слухається царського грізного веління.

Канцеляристи шарудять тихо своїми перами, записуючи кожне сказане слово. Горі їм, якщо б прослухали й не записали чого-небудь. Нагаїв тоді не оминати, а що гірше, можуть погнати простим солдатом. Та ще треба виводити письмо чітко й акуратно. За нерозбірливе письмо можна обірвати потиличника від графа, а чого доброго цар може заглянути й теж уґріти своєю дубинкою по плечах, мовляв, — як пишеш, йолопе?!

Граф Ягушинський споглядає з-під лоба на генеральну козацьку старшину, яка сидить на дубових лавах у його канцелярії. На старшині прості жупани й брудні сорочки. Вони зарослі, з посірілими, втомленими обличчями та почервонілими від безсоння очима.

Старшина втомлена.

Допитують її вже із самого ранку, й кінця допитам немає.

У Полуботка болить голова й він охоплює її руками. Журківський кашляє весь час.

— Ви посилали до Королівця, — скрипить разуче неприємний голос обер-секретаря вищого імперського суду, Михайлова, — козака Уманця, пропонуючи козакам обрати сотниками підозрілих осіб, а саме — Семена Григоровича і Захара Колесниченка; перший — це зять зрадника Кожухівського, а другий — це шурин колишнього прилуцького полковника Горленка, який пристав до Мазепи. А в цей час ніжинський полковник, Толстой, зять покійного гетьмана Скоропадського, писав вам, що згідно з бажанням королевецьких козаків і посполитих слід залишити там далі сотником Головаревського, вірного слугу государя. Ви не вчинили згідно його письма, а веліли обрати нового сотника з підозрілих осіб, а Головаревського вкинули у в'язницю...

— Ми пропонували, — говорив Полуботок, — трьох осіб до вибору — Григоровича, Агієнка та Колиснеченка. Посилали довідатися, яке буде рішення королевецьких козаків. Поступили ми так тому, що козаки з Королевця приїжджали до нас і прохали, щоб намітити їм до вибору декілька осіб, а не лише одну. Ніжинський полковник Толстой писав нам про особу Головаревського, це правда, але ми вислали були раніше козака Уманця провідати, чи справді королевецькі козаки хочуть Головаревського і за ким було б найбільше голосів. На Головаревського були раніше скарги від міщан і козаків

за те, що він забирав їм землю, коли був сотником. Тому ми й не заявили за його вибором. Нам нічого не відомо про те, що Головаревський мав би бути ув'язнений.

— Генерал-бригадир Семен Лукич Вельямінов, — продовжує далі обер-секретар, — писав, що ви без указу Малоросійської Колегії роздавали села, приналежні городам. Кому були роздані села?

— Ми віддали одне село, — тридцять або сорок дворів, новгород-сіверському сотникові Голезному тому, що той сотник, згідно сенатського указу, був переведений з Полтавського полку в Новгород-сіверський, а село попереднього сотника було приписане до гетьманських маєтків. Ми віддали теж невеличке село бунчуковому товаришеві Кушневському, у зв'язку з його виїздом до Петербурга. Коли ж бригадир Вельямінов заявив, що не слід давати село Кушневському, ми тоді село відібрали в нього й приписали до города. Невеличке село ми дали канцеляристові Ханенкові у Стародубському полку, в Баклановській сотні, тому що село було обіцяне тому канцеляристові ще покійним гетьманом Скоропадським, до якого Ханенко перейшов був з-за Дніпра, покинувши своє велике село. Нікому більше ми сіл не давали.

— Минулого року, — скрипить обер-секретар, — у козацькі полки були відправлені збірщики з дорученням збирати гроші, збіжжя і мед. Зібраними грошима не вільно було розпорядитися без указу, а відомо, що полковники — Подуботок, Танський, Апостол і Милорадович — забрали у збірщиків 2.264 рублі і 624 четвєртини збіжжя.

— Нічого не було забрано без указу, — відповідає наказний гетьман. — Згідно сенатського указу, полковники мають право розпоряджатися тими зборами, котрі проводилися раніше в їхніх полках. У Черніївському полку зібрано було не збірщиками Колегії, а таки полковими збірщиками всього, яких до 80 рублів.

Генеральний писар Савич замітив, що з Малоросійської Колегії був виданий указ про збірку лише меду, а не було нічого сказано про гроші і збіжжя.

— У Стародубський полк, — мовить обер-секретар, — був посланий Пекалецький про проведення збору для полку. З Колегії він мав приказ, щоб явитися із грошми в Колегію. Він не прибув, а коли його знайшли, він заявив, що генеральна старшина звеліла йому не давати грошей до Колегії. Що це значить? Скільки було грошей і що з ними сталося?..

— Ми поступали згідно сенатському указу, що всі зібрані гроші зберігаються там, де були зібрані. Тому ми звелили Пекалецькому не здавати грошей до Колегії, а залишити їх у полковій касі. Грошей було зібрано трохи більше, ніж сто рублів. Про те, щоб бригадир Вельямінов потребував тих грошей і вимагав, щоб Пекалецький привіз їх до Колегії, ми нічого не знаємо й ми ніяких доручень у тій справі Пекалецькому не давали.

— Коли у вас бувають наради про важливі справи, — встряває у допит граф Ягушинський, — вам велено було повідомляти про них бригадира Вельямінова, а він повинен бути присутній на таких нарадах. Ви повинні теж подавати до його відома сентенції ваших постанов і копії універсалів. Ви його не повідомляли про наради, а коли й присилали копії універсалів то вже тоді, коли справи були рішення...

— Про важливі справи, Ваше Сіятельство, — говорить Полуботок, — ми письмово не радилися з бригадиром. На наради його ми все кликали. Опрацьовуючи та підписуючи універсали, ми посилали їх до перегляду в Колегію.

— Чому ви не інформували бригадира Вельямінова про те, що вводите в Гетьманщині крім генерального суду, ще якийсь інший суд? Які справи розглядав цей суд? Чи були такі суди за попередніх гетьманів? Коли ж їх не було, то чому ви їх установили без сенатського указу?

— Ми ввели у Глухові такий суд із старшинського складу й повідомили раніше бригадира Вельямінова, що наш генеральний суддя захворів, а судових справ є багацько. Бригадир не сказав нам, щоб такого суду не вводити, а навпаки, сказав «хорошо». Згаданий суд зовсім не був інший як тільки генеральний і був покликаний тимчасово, замість генерального. За попередніх гетьманів було так, що коли генерального судді не стало або він захворів, то згідно гетьманського приказу вибирали тимчасовий суд із полкових старшин або з інших старшин, у складі чотирьох осіб. З покликаного нами суду ми вислали справи в Колегію, а з Колегії, переглянувши їх, повертали нам до судового рішення.

— Чому глухівський сотник Мануйло був висланий в похід, коли бригадир Вельямінов не велів був його посилати?

— Мануйла вислали не ми в похід, а ніженський полковник. Бригадир Вельямінов не говорив нам нічого про те, щоб не посилати Мануйла в похід*.

У пополуденних годинах граф потягає себе непомітно по животі.

* Довільний, скорочений переказ за М. Костомаровим. Збірник сочинень. Историческія монографіи і изследованія. Ст. Петербургъ, 1905. Кн. 5. Томъ ХІУ.

— Господа! Час обідать, — звертається він до обер-секретаря та головних канцеляристів.

— Пора, Ваше Сіятельство, — притакує услужливо обер-секретар і посилає миттю канцеляриста за сторожею.

Через хвилину в канцелярію входить капітан і виструнчується перед графом.

— Відвезти в'язнів до фортеці! — кидає півголосом Ягушинський.

Ув'язнених виводять.

Попереду їх, із обох сторін та ззаду крокують драгуни з оголеними шаблями.

На дворі осінній, як на диво, тихий вітерець куйовдить чуприни ув'язнених і грається Апостоловим сивим усом.

Полуботок споглядає на старшину. Знає, що їй не легко.

— Кріпиться браття, говорить він тихо, щоб не почула сторожа. Їм же заборонено розмовляти між собою.

— Кріпись і ти, Павле, — відказує шепотливо Апостол.

— Сідати в кибітки! — розпоряджається капітан. Для кожного в'язня одна кибітка. Попереду й позаду кибіток кінна сторожа.

Їдуть.

Перехожі не зупиняються. Вдають, що не бачуть.

Чого доброго можна обірвати нагаєм від драгуна. Мовляв, чого витріщився? Яке тобі діло приглядатися кого везуть?!

Гримить важенна брама Петропавлівської фортеці-в'язниці.

Старшину розводять по камерах та подають їй обід — риб'ячу юшку, ячмінну кашу й кусень гливкої хлібини.

Тягнуться сірі в'язничні дні, тижні, місяці...

Черниш хворіє.

Полуботка тягають увесь час на допити. Звинувачують його у всяких, навіть найдрібніших справах. Найдужче звинувачують його в »державній зраді«, тобто за спілкування з гетьманом Орликом і мазепинцями.

Наказний гетьман рішуче і твердо заперечував та відкидав таке звинувачення, як зовсім неправдиве й видумане злобними донощиками. В часі допитів, коли слідчі зачитували йому різні доноси й наклепи на нього, головно від Вельямінова, Полуботок зорієнтувався, що насправді москалі не мають в руках ніяких конкретних доказів. Ніхто з Орликових емісарів не попався москалям у руки, ніхто з найближчих спів-

робітників наказного гетьмана нічого не прозрадив, а теж ніякі обтяжуючі документи не попалися москалям у руки, так що Полуботок міг уперто боронитися й відкидати звинувачення про спілкування з Орликом і мазепинцями.

Вже раніше, коли почалося слідство й допити, з тайної канцелярії було вислано указ київському генерал-губернаторові, князеві Трубецькому провести слідство у справі зв'язків наказного гетьмана Полуботка з Орликом і мазепинцями, базуючися на письмовому доносі ігумена Євстратія Самборовича. Згаданий указ привіз Трубецькому сержант царської гвардії Мордвинов, якому було і приказано бути при слідстві. Князь Трубецький почав вести слідство, але у скорому часі його припинив і повідомив тайну канцелярію, що не може проводити слідства, бо, мовляв, люди бояться і нічого не хочуть говорити.

Після ув'язнення Полуботка та генеральної старшини, в Україну був висланий, як уже було згадано, бригадир Рум'янцев провести слідство у справі наказного гетьмана Полуботка та генеральної козацької старшини. Бригадир Рум'янцев зібрав, щоправда, багацько різного матеріалу, але не знайшов ніяких прямих доказів на те, що Полуботок утримував зв'язки з Орликом та мазепинцями на еміграції.

Мордвинов повернув теж із нічим до Петербургу. Тайна канцелярія нагримала на князя Трубецького, а все, що було зібране й відносилось до справи Полуботка та генеральної старшини, передала імперському вищому судові.

Слідчі вельми тиснули генеральну старшину, щоб хоч щонебудь вирвати від неї про зв'язки Полуботка з Орликом і мазепинцями, але нічого від неї не вимусили. Апостол ще й розкричався одного разу на допитах, кажучи, що коли він перейшов од Мазепи до царя, то порвав раз назавжди з мазепинцями й не слід йому, вірному слугі государя, дошкуляти такою вигаданою справою.

— Як то вигаданою? — наїжився обер-секретар вищого суду, — аджеж у нас письмові доказання...

— Які? Те, що вигдав і написав там собі якийсь піп...

— От, від світлішого князя Трубецького подано свідчення київського сотника Хмурила, що в Києві він натрапив був на слід мазепинського шпига, котрий як інкогніто, приїздив у Малоросію.

— Як цей сотник такий кмітливий, — мовив із глумом Апостол, — чому ж він не схопив того шпига на місці?

— Виходить, що було неможливо ето сделать.

— Таким свідченням копійка ціна — знизив плічми Апостол.

— Скажу одне, що наш наказний гетьман Павло Леонтієвич Полуботок служив вірою і правдою государю. Вельце це несправедливо, що він опинився у в'язниці. Хіба ж це злочин обстоювати права свого народу? Права гварантовані ще Переяславською угодою...

Граф Ягушевський охоче приказав би катам пополосувати нагаями впертого черкаса.

Та цар не велить.

У самого графа є теж грішки, котрі не дозволяють йому вельми гримати на Апостола. Хіба ж не брав він узятки з каси Миргородського полку, коли перебував в Україні? Апостол примкнув на це око і граф увесь час почувався ніяковс, коли йому доводилося допитувати миргородського полковника. А що, як Апостол розкаже, кому слід про його взятки? Помандруєш Павле Івановичу в Сибір, а чого доброго ще й на дибу можуть потягнути. Таки треба обходитися з Апостолом легко, — вирішив Ягушевський.

Молодих Чернишів та іншу молоду старшину полосували нагаями та погрожували, що візьмуть на дибу. Волелюбні козаки побачили в катівнях імперського суду московську жорстокість. Винувників, а то й невинних людей, били кнутом, ламали кості, обтинали вуха, парили кип'ятком, вбивали гвіздки в живе тіло, здирали шкіру. Ще жорстокіші катування були у страшному тайному приказі, про який самі ж москалі розповідали нишком лянчі жажіття.

Військового кур'єра Якова Курпіку дуже побили. Йому пошматували шкіру нагаями і повибивали зуби. З побоїв він і помер у Петропавлівській фортеці-в'язниці.

За деякий час померли у в'язниці бунчуковий товариш Дмитро Володковський і генеральний писар Семен Савич, за яким дуже жалів наказний гетьман.

Хворів щораз дужче генеральний суддя Черниш. Занепадав здоров'ям полковник Данило Апостол. Хворіли полковники — Петро Корецький та Іван Данилович. Молодшим ув'язненим, що їх били нагаями, ятрилися рани, а старшому синові Черниша Іванові пухли ноги, так що він і ходити не міг. Коли його викликали на допити, то все їхали з ним два дебели сторожі, котрі і зносили його з кибітки, вносили в канцелярію та садовили мов лантух на лавиці. Іван невимовно журився, що може стати калікою, бо в'язничний лікар...

родовитий німець, не міг установити, яка це недуга кинулася в Черниша. Всім в'язням стала дошкуляти цинга, бо у в'язниці не давали овочів ані городини.

Граф Ягушевський рапортував цареві майже кожного тижня, як проходить слідство й що він добився від ув'язнених. Часом цар велів графові приносити йому слідчі протоколи та їх прочитував. Од часу, коли приказав ув'язнити Полуботка та генеральну старшину, не бачився з Полуботком. Все таки мав намір іще раз поговорити з наказним гетьманом і сказати йому одверто, щоб покорився йому. Сумнівався чи Полуботок послухається, знаючи його впертість. Тому снував розправу з ув'язненими. Полуботка скарає на горло за державну зраду. Майно його забере. Полуботок маючий, що ого... ого!.. Інших старшин зашле з їхніми родинами в Сибір і забере теж їхнє майно. Таким чином позбудеться притаєних мазепинців – Полуботка й Апостола. Цьому ж останньому не можна вірити ані крихітки. Хитра стара лисиця. Решта козацької старшини буде така залякана, що сидітиме нижче трави й тихше води. Вибирати більше козацького гетьмана не дозволить, а Малоросією хай править Малоросійська Колегія. В її склад грєба буде покликати декого з покірних козацьких старшин. Не пошкодить зняти Вельямінова. Він грубіян і не вміє обходитися з черкасами.

І в царя назріває рішуча постанова розправитися з козацькою генеральною старшиною.

Тому й не поспішає розмовляти з Полуботком.

Відомо, що черкаси хитрющий нарід. А що, як Полуботок покориться і скаже, що слухатиметься у всьому царя. Не буде наполягати на вибір гетьмана, не стане домагатися відклику Вельямінова з Малоросії?! Буде тоді незручна ситуація. Випускати ж Полуботка на волю цареві не хочеться. Треба йти на проголоку часу.

И Петро тут же приказує графові Ягушевському розтягати слідство й не поспішати. Хай черкаси посидять собі у в'язниці.

Присмирніють...

Над Петербургом лягає пізна осінь.

Ув'язнених викликають тепер рідко коли на допити. Наче забувають про них.

Уквітці октобрія* в наказного гетьмана трапилися два серцеві приступи, котрі його дуже ослабили.

Домідавшись про це, цар приказав комендантові фортеці-

в'язниці, щоб в'язничний лікар доглядав Полуботка, наказав поправити їжу й топити в камері. Цар не хотів, щоб Полуботок помер у в'язниці своєю смертю.

Вкінці новембрія* в Петербург завітала зима.

Засніжило й потиснули гострі морози.

Наказний гетьман хворів.

*Новембрій — листопад.

СМЕРТЬ ГЕТЬМАНА

Сіра похмура камера.

Серед гнітючої тиші скиглить у ній невимовна туга.

Мале віконечко, промережене товстозаліззям, вкрите морозом і геть засніжене.

Коли ж зривається хурделиця, тоді вона жбурляє у віконце пригорщами сипкого снігу й замітає його до самого верху.

Камера невелика.

В ній тверде ложе, стіл, стілець та залізне відро-потребник, що його щоранку виносять з камери в'язні-послужники. Двері окуті залізом. У них невеликий отвір, крізь який сторожили заглядають час до часу у камеру.

Та ще в камері є грубка, в якій слабувато топиться. Щоранку робочі в'язні приносять кільканадцять полін, розкладають вогонь і він, хоч слабуватий, рятує наказного гетьмана від стужі. Топили теж скуповато в інших камерах, і в'язні, хоч їм були видані захисні овечі тулупи, весь час мерзли.

Наказний гетьман з'єднав собі скоро довір'я в'язничного лікаря – німця, який заходив частенько в камеру, розповідав

Полуботкові новини, а теж був особою, завдяки якій козацька старшина втримувала зв'язок між собою у Петропавлівській в'язниці.

До пізньої осені 1724 року наказний гетьман хоч і занепадав здоров'ям, але тримався. Завів собі своєрідний режим. Проходжувався по камері, читав Біблію, самотню книжку, що їй було дозволено йому мати в камері. Скільки разів він проміряв кроками свою камеру од столу до дверей і рахубу згубив. Мабуть, зайшов би пішком в Україну.

Ходив і думав. Часом думки не клеїлися, розбігалися. Інколи голова важіла довбнею, і гетьман не був у спроможності щось-небудь мислити.

Після серцевих приступів, що схопили були Полуботка в листопаді, він почав чахнути.

Йому стало важко віддихати. Коло серця давило й щеміло. Наказного гетьмана схоплювала часто гарячка. Не міг їсти й уже з трудом, помаленько човгав по камері.

Дедалі серцеві приступи повторялися, й лікар розводив безрадно руками.

З колишнього повнотілого Полуботка залишився худощавий, вимучений і виснажений в'язень, із хворобливим блиском очей, від яких ніяково нітився комендант фортеці, який час до часу навідувався до Полуботка.

Наказний гетьман відчував, що дні його життя почислені.

Просив лікаря, щоб повідомити старшину, а коменданта фортеці-в'язниці, щоб прислав священника-українця.

Сповідався довго й щиро.

Сивоголовий панотець Сава був зворушений і обтер сльозу. Ось, іще один борець за права козацького народу лежить на смертнім ложі.

Догоряє...

Чесний козак, який не лякався сказати цареві правду у вічі.

Через кілька днів після сповіді Полуботковій наче полегшало. Він зміг устати з ліжка й, опираючися на палицю, ступав крок за кроком по камері, на втіху лікареві.

Проте радість лікаря була передчасною.

У другій половині грудня* у наказного гетьмана знову почалися серцеві приступи й він дуже мучився, а часто і втрачав притомність.

Одного дня, коли лікар заходився коло хворого гетьмана, в камеру вскочив фортечний офіцер, відчиняючи широко

двері. Згинаючися дещо, в камеру ввійшов несподівано цар Петро, в супроводі коменданта в'язниці.

Лікар зігнувся в низькому поклоні.

Цар окинув поглядом похмуру камеру й кивнув присутнім, щоб вийшли. Офіцер причинив тихо двері.

Цар підсів на стільці біля ліжка хворого.

— Сказали мені, що ти важко хворий, Павле Леонтієвичу, і я оце прийшов провідати тебе.

— Спасибі, царю, — тихо і кволо промовив гетьман.

— У тебе із серцем погано, — мовив цар, — треба тобі лікуватися.

— У в'язниці не вилікуюся.

— Отож, я і прийшов поговорити з тобою, — сказав цар, опираючися міцно на свою палицю.

Хоч це ще був день, на столі горіла свічка. В її блідому світлі схороване лице гетьмана то жовтіло, то вкривалося смертельною блідістю.

— Тобі треба лікуватися, — говорив цар. — Звичайно, у в'язниці не вилікуєшся. Я хочу запропонувати тобі, щоб ми помирилися. Коли це станеться, сьогодні ж таки тебе заберуть у лікарню, а одужавши, ти поїдеш в Україну. Ти і вся твоя старшина.

— Ти, царю, хочеш миритися, — мовив із трудом Полуботок. — За яку ціну?

— Заявиш у сенаті, що ти, сповняючи обов'язки наказного гетьмана, допустився певних помилок, що їх ти жалієш і прирікаєш у майбутньому слухатися свого государя. Оце й все.

— Ні, не все, царю! А що з Україною? З її правами? Її майбуттям?..

— Що тобі Україна засіла в голові, Павле Леонтієвичу? Я її не з'їм. Вона залишиться в моєму государстві, а ти будеш її гетьманом.

— Ти, государю, сказав, що Україна залишиться у твоїй імперії. Оце й бачиш, як ми розходимося. Ти хочеш із України зробити звичайну губернію свого государства, а я хочу, щоб вона була вільною країною...

— Павле Леонтієвичу, — засовався цар на стільці, — я тебе вважав завжди розумним чоловіком. Давай будемо говорити відверто. Я збудував імперію. Бог один лише знає, скільки я вклав труду, скільки жертв вона коштує. Мене лають і клянуть. Називають Антихристом. Я поклав свого сина під топір за великоруську імперію. Мої люди задурні, щоб мене розуміли. Хібащо історики будуть розуміти. Мовиш, що я хочу

зробити губернію з України. За мого володіння я лишу її такою, як вона є тепер.

— Забезпечиш її права і вольності, розв'яжеш Малоросійську Колегію і дозволиш на вибір гетьмана?..

— Малоросійської Колегії ліквідувати не треба. Хіба ж у ній ти і генеральна старшина не засідають? Ви всі не любите Вельямінова. Заберу його геть, а головою Колегії зроблю тебе. Гетьмана вибирати не треба, бо ж ти будеш призначений гетьманом.

— Це не буде воля козацького народу...

— Чепуха. Чого тобі турбуватися, кого нарід хоче чи не хоче? Государева воля є законом для усіх. Ти ж будеш моїм заступником в Україні, з набагато більшими правами, як їх мав Скоропадський.

— Про себе я не мислю, государю, а про мою отчизну. Не хочу я ходити в почестях і тримати булаву, коли моя отчизна буде закріпачена.

— Хіба ж я закріпачую Україну? Вона й так має набагато більші вольності, ніж будь-яка земля в моїй імперії. Ніхто з моїх наслідників не схоче вилучити її зі свого государства.

— Але ти можеш, государю.

— Не можу. Я був би поганим володарем свого государства, коли б позбувся України. Вона залишається в моєму государстві.

— Тоді нам важко миритися, государю. Ти будуєш свою імперію, а я хочу волі для свого народу.

— Якої ж волі ти хочеш? Хіба ж Україна її не має?!

— Ні, не має, царю. Ти прочитував напевно наші супліки й жалоби і знаєш добре, як твої люди поневолюють Україну.

— Мої люди — ведмеді, сам знаєш. Коли б вони такими не були, то я не стягав би з України духовників та книжних людей, щоб їх учили. Це теж одна з причин, що Україна мусить залишитися у складі моєї імперії, щоб ваші люди цивілізували моїх ведмедів. Ти говориш про поневолення, а глянь, скільки твоїх людей є на різних високих становищах у моїй імперії. І буде їх іще більше.

— Ми, окремих нарід, государю. Ми волелюбний нарід — і хочемо волі, бо це наше право під Богом. Україна може жити у злагоді із твоєю імперією, помагати тобі, але як вільна країна, на кшталт європейських країн. Кажеш, що тобі неможливо її визбутися, так тоді погодися повернути всі наші втрачені права й вольності, приналежні нам згідно

з Переяславською угодою, загарантуй нам їх, розв'яжи Мало-російську Колепю, дозволь вільним вибором обрати гетьмана, виведи хоч би частину свого війська з України і трактуй нашу землю, як скажемо, союзна країну. В такому характері буде можливе мирне співжиття наших народів тепер і в майбутньому.

— Вимагаєш од мене, Павле Леонтієвичу, неможливого. Права й вольності твоєї землі я можу загарантувати. Можна теж зробити перегляд Переяславських пунктів. Ти будеш гетьманом. Чого ж ти ще хочеш?

— Хочу, щоб Україна була вільною.

— Ти, вельми впертий, Павле Леонтієвичу, — нахмурився цар. У нього вже червоніло й смикалося обличчя. — я роблю тобі уступки, як нікому раніше не робив. Навіть хитрунові Мазепі, а ти їх відкидаєш...

— Не можу, государю, їх прийняти, — говорив тихо Полуботок, — бо я вчинив би тяжкий прогріх супроти моєї вітчизни.

— Як ти смієш відкидати мої пропозиції, — вибухнув гнівом цар. Він зірвався зі стільця і забігав великими кроками по камері. — Знай, — закричав він до хворого гетьмана, — що я тебе згною тут, у в'язниці. На дибу тебе підйму, а зламаю твою впертість. Як смієш не слухатися мене, свого государя?!

— За кров, жертви й муки мого народу, смерть мені не страшна, государю. Я скоро помру. Вкоротці, ми обидва станемо на Божому суді. Й тоді Бог розсудить Павла з Петром...

Цар спалахнув лютим гнівом.

Схопив обіруч палицю і ледь не кинувся на хворого гетьмана. Але стримався і, окинувши лютим поглядом Полуботка, круто повернувся й, відчинивши з розмахом двері, вийшов із камери. На коридорі він кинувся лупцювати палицею в'язничних сторожів, котрі проходили повз нього, й огрів по плечах в'язничного офіцера.

Хвилююча розмова з царем вельми розтривожила гетьмана.

Увечері того ж дня його схопив знову гострий серцевий приступ. Лікар натирав його похуділі груди якоюсь мастю та поїв зіллям.

Уночі гетьманові погіршало. Він гарячкував, зривався, мавив.

Не полегшало гетьманові й наступного дня.

Він уже не впізнавав нікого. Розмовляв шепотом то хри-

пучим півголосом із духами Хмельницького, Виговського, Мазепи:

— Ви приходите по мене?.. Так, так, я піду з вами... будемо разом добувати волю нашій отчизні... Поб'ємо Петра на голову... Він же Антихрист!.. Козаки мусять боротися за свої права, бо стануть московськими рабами. Й вічно ходитимуть в ярмі... Борони нас, Бо — викрикнув наказний гетьман, підвівшись на ліжку. В тій хвилині він зойкнув і повалився на ліжку.

Лікар узяв його за руку.

Наказний гетьман Павло Леонтієвич Полуботок не жив.

— Гешторбен*, — сказав лікар із сумом комендантові фортеці, який саме прийшов одвідати хворого гетьмана.

Комендант зняв з голови хутровий ковпак.

— Покой души его!

Перегода забовкали сумно дзвони.

Повідомлена лікарем про смерть Полуботка, козацька старшина молилася у своїх камерах за упокій душі гетьмана — мученика.

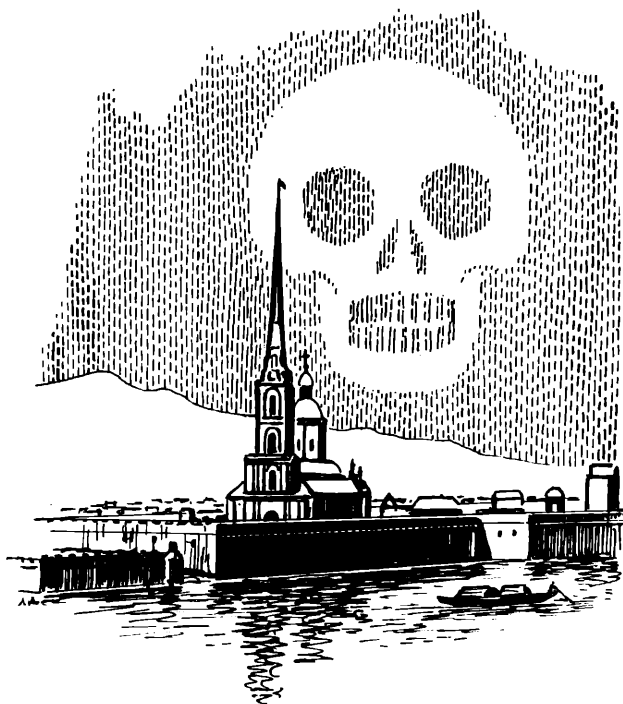
Про смерть Полуботка сповістили негайно царя Петра.

Не сказав нічого. Тільки довго ходив мовчки по своїй канцелярії.

Сумовито гомоніли дзвони Петропавлівської фортеці — в'язниці. Бам... бам... бам — бам... бам!..

Наче ридали.

*Гешторбен — помер, /нім./.

ЩО ЗАПИСАНО Й НЕ ЗАПИСАНО В КНИЗІ ЖИТТЯ

Була погідна, зимова днина.

Петербург уповився в грубу снігову пелену й вона лежала товстопухом на дахах, вулицях, скверах і площах.

Мороз закував Неву в міцні холодні окови, в які попали теж і лодки, баржі, човни й кораблики.

Приховалася у снігу теж і Петропавлівська фортеця-в'язниця.

Бам... бам — бам... бам!..

Сумно гомонять дзвони св. Самсонія за Малою Невею.

Біля свіжо викопаного гробу, з великим трудом у замерзлій, мов камінь, землі, стоїть невеликий гурт людей.

Хоронять наказного гетьмана Павла Леонтієвича Полуботка.

Журливо лунає »Вічная пам'ять!«

Сонце золотить священичі ризи, грається дорогими прикрасами на митрі протопресвітера Мефодія і наче хоче розвеселити засмучених козацьких старшин.

Бліді, схоровані, зарослі, одягнені в овечих тулупах і кожухах.

Насилу здержують сльози.

Лизогуб увесь час кашляє.

В полковника Корецького напухла щока й він її підв'язав брудною шматиною.

Апостол іще дужче посивів і постарів.

Коли погребники-монахи спустили домовину в сиру землю, старшина не витримала й гірко заплакала.

Ковтав сльози й панотець Сава.

Лунко стукають лопати об замерзлу землю.

Священики — протопресвітер Мефодій, панотець Сава й в'язничий батюшка Михайл печатають гріб.

«Вічная пам'ять!»

Плаче старшина.

Князь Михайло Михайлович Голіцин, самотній із царської знаті, що прийшов на похорон, ховає зніяковіло очі від докірливих поглядів козацької старшини.

Бам... бам — бам... бам!..

Блищать рейтарські оголені шаблі. Рейтари широким півколом оточують старшину.

Навіть на цвинтарі її пильно бережуть.

Шарудить земля під лопатами. Засипають землею гріб.

Відводять в'язнів.

Споглядають вони востаннє з німим сумом на свіжу могилу.

Панотець Сава робить знак хреста за відходячими земляками.

Біля церкви порожніє.

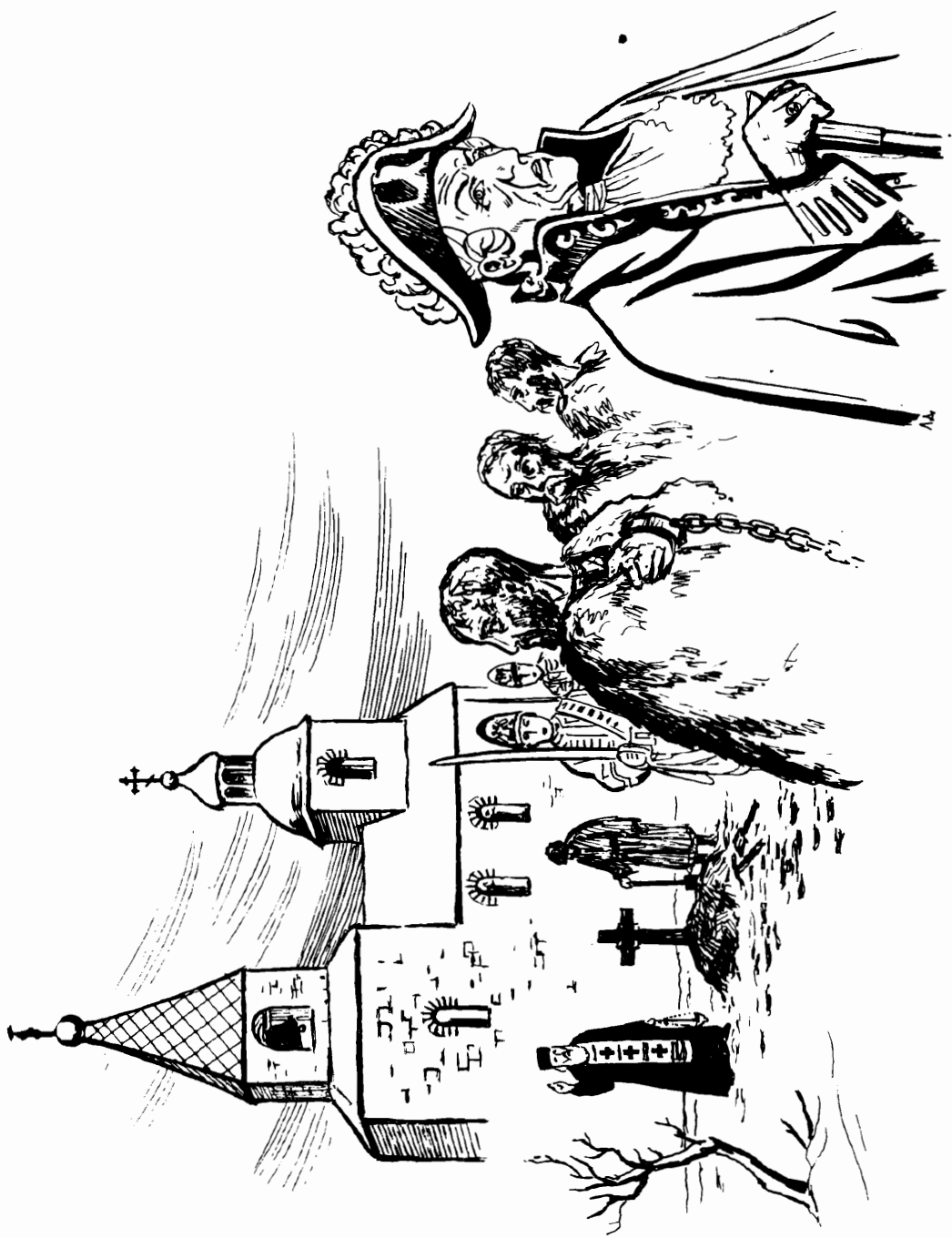
Серед стоптаного снігу чорніє свіжа могила, зі скромним дерев'яним хрестом.

Через місяць, після смерті наказного гетьмана, тишу морозного ранку сколихує нагло сумне голосіння петербурзьких церков.

У столиці пробігає блискавкою вістка, що помер цар Петро.

Сповнилися віщі слова гетьмана-мученика: »Вкоротці ми обидва станемо на Божому суді. І тоді Бог розсудить Павла з Петром«.

За панування цариці Катерини I московський затиск в Україні продовжувався. Вправді ув'язнена козацька старшина

була звільнена, але не всім було дозволено відразу повернутися в Україну й звільнені старшини проживали деякий час у Петербурзі. Після смерти цариці в 1727 році, Найвища Таємна імперська Рада вирішила дати Україні деякі полегші. Скасована була Малоросійська Колегія, а першого жовтня 1727 року у Глухові врочисто було обрано миргородського полковника Данила Апостола – гетьманом України. Наступного року гетьман Апостол поїхав до Москви на коронацію молодого імператора Павла II-го і там подав петицію про повернення Україні старих прав, згідно з Переяславським договором. Звичайно, що московський уряд не повернув Україні старих прав, але видав своєрідну конституцію для України у 28 пунктах так зв. «Рішительних», котрі хоч і обмежували права, що їх мала Україна за гетьмана Мазепи, але все таки становили собою певні правні норми, котрі обмежували московську самоволю в Гетьманщині.

Гетьман Апостол, цей «останній козак», як його називали деякі історики, був добрим правителем і добрим господарем. Не зважаючи на свій поважний вік, він провів широкі внутрішні реформи: дбав про економічну розбудову Гетьманщини; завів державний бюджет; упорядкував судівництво; присвячував багато уваги торгівлі та боронив уперто автономних прав Гетьманщини.

Не легкою була гетьманська булава для старого Апостола, але він чесно працював і служив для народу. За його шестилітнього гетьманування Гетьманщина відітхнула з полегшею. Помер гетьман Апостол 17 січня 1734 року

Проминули роки.

Один за одним відходили у вічність старі козаки, військові товариші – мазепинці, котрі до кінця життя не втрачали надії на втримання хоч би й скупих автономних прав козацької землі, виховуючи своїх дітей у любові до свого народу й України.

Померли – Антін Жердина, Яків Синиця, Сава Ільченко, Ігор Будяний. Помер на своєму затишному хуторі теж і Лука Лісовик, залишивши свій хутір доньці Галі та зятєві Петрові.

До глибокої старости дожив протоігумен Свято-Дмитріївського монастиря Феодосій, а архимандрит Йосиф став єпископом і до кінця свого життя залишився вірним сином своєї отчизни.

У далекій соняшній Франції помандрували у засвіти вічного життя – маркіз Франсуа Гізот, який весь час підтриму-

вав на французькому дворі козацьку справу. В нещасливому випадку загинув маркіз Жан-Жак д'ю Фре. Сполохані коні закинули його карету з дороги у провалля і маркіз, випавши з карети, вдарився головою об гостре каміння і загинув на місці.

Граф Отто фон Герц, зв'язавшись тісно з мазепинцями, допомагав їм, що було лише в його спроможності. Йому довелося покинути дипломатичну службу в курфюрста. Після свого звільнення граф осів на короткий час у своїх маєтках, але його непосидюща вдача не могла вкластися у спокійне дворянське життя і він, маючи вільні руки, розгорнув широку діяльність в обороні козацької землі. Граф товкся по європейських дворах, верстав далекі балканські шляхи, їдучи на зустріч із гетьманом Пилипом Орликом, продіставався нераз, як інкогніто в Україну й там разом із Аскер-пашею виробляли у двох москалям різні дошкульні фортелі. За ним постійно слідкували й ганялися московські агенти та шпигуни. Загинув граф Отто фон Герц невідомо де та в яких обставинах, у часі своєї подорожі до гетьмана Пилипа Орлика.

Після невдалої для Швеції війни з Росією в 1741 році, українська справа знову сильно послабилася на міжнародньому політичному форумі. Незважаючи на несприятливі умовини, гетьман Пилип Орлик і його син Григорій продовжували діяти для визволення України з-під московської займанщини. Старий гетьман залишився вірним великій ідеї – визволення і усамотійнення української землі. У своєму останньому листі до кардинала Флері, французького канцлера, гетьман писав, що він «ніколи не перестане шукати всіх легальних засобів, щоб заявляти мої права і права моєї нації на Україну». Проте гетьманові вже не судилося довго жити. Він помер наступного року в Ясах.

Українська справа не завмерла зі смертю гетьмана Пилипа Орлика. Її продовжував граф Григорій Орлик, генерал-поручник французької армії. Віддано теж працював для визволення України граф Пилип Штенфліхт, син старшої Орликової доньки Насті. Він був офіцером у полку графа Григорія Орлика й допомагав своєму дядькові в його політичній діяльності.

Великий удар зазнала українська справа зі смертю графа Григорія Орлика, який помер 1759 року, важко поранений у бою із прусакami під Мінденом.

«Мадам! Я втратив одного з найкращих шляхетних лицарів, сміливого воїна французької армії та ушавленого генерала»

ла, ім'я якого живе й житиме віки в анналах нашої армії. Ваш, мадам, смуток можу принаймні втихомирить щиро правдивими словами: Генерал Григор Орлик – Дентевіль помер як правдивий лицар на полі бою! Увесь Версаль, а з ним і весь французький нарід у великій жалобі молиться за спокій душі померлого!»

Король Франції Люї XV

читала королівського листа заплакана графиня Єлена Орлик Лебрен-Дентевіль.

Оплакували несподівану смерть Григорія Орлика і козаки – старшини його полку. Цей полк був згодом розв'язаний. Старші офіцери – підполковник Федір Мирович, капітан Евстахій Лелека, майор Іван Чуйко – пішли у відставку. Молоді ж старшини залишилися на військовій службі у французькій армії. Рядові козаки були переведені до різних військових частин, а хто не хотів служити, перейшов до цивільного життя. Їхні внуки й правнуки засимілювалися, і так поволі з бігом часу згубився живий слід мазепинської еміграції у Франції.

Магістер Жак Фреро залишився приятелем України й вельми важко пережив смерть графа Орлика, з яким довелося йому тісно співпрацювати.

Гостинниця пана Климетія в Парижі була ще довго відомою в Парижі, як козацька гостинниця. Її власником став після смерті пана Климентія проворний козак Яків Мовченко, котрий після смерті графа Григорія Орлика кинув військову службу і став займатися купецтвом. Але він скоро помер. Гостинницею почала завідувати його дружина – французенка, а після її смерті гостинниця перейшла на власність її старшого сина, який хутко затер усякий слід по старій козацькій гостинниці пана Климентія.

Після смерті гетьмана Данила Апостола, в Україні відновлено знову Малоросійську Колегію, що мала назву «Правління Гетьманського Уряду». В Колегії засідали: генеральний суддя Михайло Забіла, генеральний осавул Хведір Лисенко і генеральний підскарбій Андрій Маркович. Із московської сторони належали до Колегії – генерали, князь Шаховський, князь Барятинський і полковник Гурьев. Головою Колегії був князь Шаховський. У 1736 році його відкликали, а головою Колегії тоді став князь Барятинський. Голови Колегії змінювалися дуже часто, а водночас збільшувалися затиски в Україні, зокрема за володіння цариці Анни, коли цілу імперію тероризувала страшна так зв. «тайна канцелярія», яка вигу-

била десятки тисяч невинних людей. Шаліла вона й в Україні. Турецько-московська війна, яка вибухла 1735 року і тривала аж до 1739 нанесла Гетьманщині величезні людські та матеріальні втрати й виснажила країну так, що в 25 років після тієї війни козацька старшина жалілася, що Гетьманщина не може підвестися економічно з руїни, нанесеної їй згаданою війною.

Жертвами страшної «тайної канцелярії» впали мазепинці – Зиновій Любович і Афанасій Кваша. Цей останній поступив знову на службу в другій Малоросійській Колегії і віддавав мазепинцям цінні услуги, повідомляючи їх про секретні розпорядки московського уряду та остереігаючи старшину перед арештами. Його підслідили москалі, схопили, катували й разом із схопленим Любовичем заслали в Сибір, звідки вони вже не повернулися в Україну. Марко Хуторний загинув у збройній сутичці з москалями при переході границі. Разом із ним загинули – січовик Хома Бурян і осавул Гнат Дядуренко.

Загинув із рук московських опричників і полтавський альхемік Сулюза. Забобонні москалі звинуватили старого альхеміка, що він знається з нечистою силою і задушили його таки в його житловиську.

Іван Черниш залишився калікою. Йому відняло ноги. Він люто ненавидів москалів і кипів люттям, як тільки побачив якого москаля. Петро Черниш повернувся з Петербургу до своєї Галі хоч і згорюваний, але живий і не калікою. Він кинув службу і поселився на хуторі, що дістався Галі після смерті батька. В них було двійко славних хлоп'ят, котрі підрісши, вчилися в київській Академії. Опісля Петро відправив їх на дальшу науку до Падуї, в Італію.

Улітку, 1740 року, переходячи польсько-московський кордон із Правобережжя, Аскер-паша попав у засідку. В перестрілці він був важко поранений і щоб живим не попасти москалям у руки, він дострелив себе з пістоля. Так загинув один із найбільше відданих великій ідеї мазепинців. Москалі так і загребли його в ярузі, не дозволивши похоронити загиблого по-християнськи. Щойно далеко, перекодя, селяни викопали тлінні останки Аскер-паші та похоронили їх на місцевому цвинтарі.

Спливли роки.

Ніщо не зупинило їх.

Ні молочно-білі пелена туману, що налягав у зоряну ніч над блідими свічадами ставів, ні далекий небосхил, ані роздолля

піль, ані кучеряві сади, що тріпотіли густим білоквіттям у весняних вечорах.

Тяжке врем'я насувалося знову на Україну.

Цариця Катерина II-га примусила гетьмана Кирила Розумовського зректися гетьманської булави, а влада в Україні перейшла в руки вже третьої з черги Малоросійської Колегії, що її президентом став генерал Павло Румянцев. Козацтво знову журилося, вбачаючи в тому новий московський підступ. Так воно й сталося. Гетьманщині наближався кінець. Здійснюючи доручення цариці, генерал-губернатор Румянцев проводив пляново в життя хитромудрий задум переведення Гетьманщини повністю на статус звичайної губернії російської імперії.

Був чудовий, тихий літній вечір.

На веранді старожилого просторого будинку Чернишового хутора сидів у кріслі пожилий вже Петро Черниш. Він уже був сивий, але тримався бадьоро, а з його очей проглядав розум і рішучість. Довкола нього сиділи на стільчиках внуки – трійко дівчаток і два хлопчики, та слухали захоплено Петрову розповідь про наказного гетьмана Павла Полуботка, про січове козацтво, гетьмана Мазепу й страшну Петропавлівську фортецю-в'язницю.

Слуга приніс пляшку з медом та чарку. Черниш попиваючи добрячий мед, усе розказував та й розказував.

Зі саду нісся п'янкий запах скошеної трави й пахло медом.

На хуторі ще скрипіли гарби, іржали коні, гомоніла челядь. На погідному небі почали перегодя висипатися зорі.

Одна внучка заснула, схилившись до Петрових колін, а хлоп'ята зі широко розкритими очима все слухали розповіді про козацтво й про Україну.

— А я, дідусю, хочу бути теж козаком, як виросту, — тулився до Петра внук Андрійко.

— Будеш, будеш козаком, Андрійку, — гладив внука Черниш.

— Виростеш і будеш козаком. Таким, як твій батько і таким, як я був колись...

На хуторі спроквола втихло.

З-за лісу піднявся, наче несміливо, повновидний місяць. Довкола будинку пахли рожі, а на скошену в саді траву лягали перші росяні краплини.

Невістки забрали дітей спати, а Черниш усе ще сидів на веранді, згадуючи минуле.

Десь далеко зірвалася дівоча пісня.

Мрійлива – тужна.

Заснув Черниш.

І снилося йому, як оповита кривавими загравами гайдамацького зриву, палала Україна. Холонув він із жаху, бачачи, як ляхи мучили Гонту. Йдучи степами України, бачив Черниш химерного старця, що з палицею в руці мандрував од села до села, навчаючи людей життєвої мудрости. Та ще втік Черниш із обложеної москалями Січі Запорізької, з якої вони вивозили під караулом останнього її кошового.

Не стало Січі.

Й була довга–довга, тривожна ніч...

Але козацька земля ростила нові покоління. З материнським молоком вони висисали любов до України, а високі козацькі могили, розкинені по всій Україні, співали їм тихі думи й пісні про славне минуле козацької землі.

Глухо подзвонюючи кайданами, мандрували в далеке заслання декабристи з Чернігівського полку.

За селом пас ягнята майбутній геній України.

Снив Черниш химерною візією майбутнього української землі.

Місячне ж сяєво заливало весь хутір і сріблило ще дужче сиву чуприну заснулого мазепинця.

З М І С Т

ВСТУПНЕ СЛОВО	5
»ИЗБРАНИЕ ГЕТМАНА ОТЛАГАЄМЬ«	11
НІЧНИЙ ГІСТЬ	34
ЕМІСАР ОРЛИКА	45
МАЗЕПИНЕЦЬ	55
СЛУХАЙТЕ, ЩО СКАЖЕ ВЕЛЬЯМІНОВ... ..	62
В СОЛУНІ	76
У ЦАРСТВІ ПАДИШАХА	86
ПІД НОВИЙ РІК	100
ЩО ТРАПИЛОСЯ ЦЕХОВИМ БРАТЧИКАМ?.. ..	114
СОТНИКОВА СПРАВЕДЛИВІСТЬ	125
В ДОРОЗІ НА КИЇВЩИНУ	133
ВЕСІЛЛЯ	143
МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ	153
МАГІСТРАТСЬКА ПОМСТА	161
У КЕНІГСБЕРЗІ	169
КАВАЛІРИ ОРЛИКОВОГО ПОЛКУ	175
ДИВА КОЗАЦЬКОЇ ЗЕМЛІ	186
НА ПЕТЕРБУРЗЬКИХ ПРОМЕНАДАХ	199
ЦАР	207
БЕРИ БУЛАВУ!.. ..	214
В ДОРОЗІ	225
НАД КОЛОМАКОМ	235
ВЗЯТЬ ЕГО!... ..	245
ХТО КОГО ПЕРЕХИТРИТЬ?	254
МОЛОДІ ОРЛИ	265
НЕВДАЧА	282
ДОПИТИ	292
СМЕТЬ ГЕТЬМАНА	303
ЩО ЗАПИСАНО Й НЕ ЗАПИСАНО В КНИЗІ ЖИТТЯ ..	309

ПІСЛЯСЛОВО Й ПОДЯКА

Кожна книжка, заки »вийде в люди«, проходить певні етапи, які творять її історію. Має свою історію також і ця книжка, яку тепер передаємо до рук Читача.

Рукопис книжки »Нас розсудить Бог« Видавництво СУМ одержало від Автора ще в 1978 році і того ж року зроблено печатний склад. На Конгресі СУМ був схвалений видавничий плян і нормально книжка повинна була з'явитися на ринку в 1979 році. Тим часом справа випуску затягнулася, бо прийшли фінансові труднощі з випуском періодиків СУМ »Авангарду« й »Крилатих«, на яких мусіла бути зосереджена вся увага В-ва СУМ. Так пройшло повних 7 років. аж поки не знайшовся Добродій, який прийшов з виручкою В-ву СУМ і своєю безвідсотковою позикою допоміг здійснити частину видавничого пляну. На цьому місці В-во СУМ складає Добродієві Н. Н. /не бажав оприлюднювати свого прізвища/ найщирішу подяку за цей великодушний вчинок. В цей спосіб ми змогли випустити книжку для нашої молоді саме в Міжнародному Році Молоді, що є також роком Української Молоді.

Ця, сперта на історичних фактах, глибоковиховна і по-мистецьки схоплена Автором книжка, хай буде скромним вкладом СУМ, в 60-ліття свого існування і у збагачення української літератури новим твором. Це тим більше, що того роду твори можуть появлятися тільки в умовах свободної творчості на чужині, а не мислимі покищо в поневоленій нащадками Петра 1-го Україні.

При цій нагоді висловлюємо рівно ж нашу щирішу подяку Українському Культурному Товариському Клубові в Лідкомб-Сідней, Австралія, за уфундування ілюстрацій до цієї книжки, які так майстерно і з любов'ю виконав видатний мистець Леонід Денисенко.

Коли ще в 1979 році маестро Л. Денисенко одержав від В-ва СУМ тексти для ілюстрацій, то так захопився повістю, що з місця дав згоду виконати до неї ілюстрації. В листі до В-ва він писав:

»При нагоді передайте від мене щирі gratulacii пану Фостуніві за такий прекрасний літературний твір. Його жанр надзвичайно цікавий, стиль вислову легко сприймається і тримає читача у постійному захопленні. Його картини — живі, яскраві і легко сприймливі для ілюстрування. Оформлення його книжки було правдивим вдоволенням і приємністю«.

Даючи в руки читачів цю цінну історичну повість, ми є впевнені, що вона відповість вповні вимогам нашого часу, а герої тієї повісті нагадають нам таких же лицарів ОУН-УПА і сучасних Нескорених, що закономірно і вперто ведуть завзяту боротьбу за вольності свого Народу, за суверенну Українську Державу.

Видавництво СУМ

Того ж автора:

ПЛЕМ'Я НЕПОКІРНИХ.

ЗВІДУНИ СТЕПОВИХ КОГОРТ.

50-РІЧЧЯ УАПЦ.

НА КРИЛАХ ЖИТТЯ.

НАД ГАЛИЧЕМ ГРИМИТЬ.

ПІНСЬКА КОНГРЕГАЦІЯ.

ШЛЯХАМИ СМЕРТИ.

